

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE **SAMLINGER**

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 8. BIND

RØNNE 1975
COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

INDHOLD

C. J. Becker

Hovedlinier i Bornholms oldtidshistorie 9

Svend Nielsen

En jernalderboplads ved Nymølle i Neksø 51

Knud Rosenlund

Knoglematerialet fra jernalderbopladsen
ved Nymølle 75

Svend Nielsen

Et nyt fund af en øskenkrukke
fra havet ved Bornholm 79

Poul Erik Strømø

Rentekammeret og dets kommissioners
stillingtagen til det bornholmske udmarksproblem
i perioden 1709–1767 85

Henrik Vensild

Nyt fra Bornholms Museum 171

Johannes Thoms

Byforeningen for Rønne 187

FORORD

Hermed har vi fornøjelsen at fremlægge det nye bind, II. rk. bd. 8, for medlemmerne af Bornholms historiske Samfund.

Dette bind indeholder bidrag fra professor C. J. Becker om oldtidshistorien, mag. art. Svend Nielsen om både en jernalderboplads ved Nymølle og en øskenkrukke, adjunkt Poul Erik Strømø om udmarksproblemet i perioden 1709–1767 samt museumsinspektør Henrik Vensild om arbejdet på Bornholms Museum og overlæge Johs. Thoms om Byforeningen for Rønne.

Redaktionen takker bidragyderne for deres arbejder, der i år har muliggjort for os at udsende resultaterne af en syslen med Bornholms fortid, hvor både en spredning i emnevalget og en særdeles værdifuld forskning præsenteres i læselig form.

Med nærværende bind er Ebbe Gert Rasmussen indtrådt i redaktionen, idet Carl H. Kibsgaard har ønsket en afløsning i arbejdet fra og med næste bind. Således skulle kontinuiteten i redaktionsarbejdet være sikret.

Rønne, den 1. april 1975.

Carl H. Kibsgaard

Ebbe Gert Rasmussen

HOVEDLINIER I BORNHOLMS OLDTIDSHISTORIE

Af *C. J. Becker*

INDLEDENDE BEMÆRKNINGER

Denne oversigt er skrevet på opfordring af den arkæologiske hovedredaktør af ny-udgaven af HOOPS REALLEXIKON DER GERMANISCHEN ALTERTUMSKUNDE, professor, dr. Herbert Jankuhn, Göttingen. Efter retningslinierne for denne anden, stærkt forøgede udgave henvender de enkelte artikler sig ikke blot til fagarkæologer, men til kolleger inden for en lang række humanistiske nabovidenskaber. Derfor er hovedvægten lagt på de senere afsnit af oldtiden, d. v. s. jernalderen og i nogen grad bronzealderen, medens stenalderen berøres flygtigere.

Oversigten bygger ikke blot på den ret omfattende litteratur, der i forvejen findes om emnet, men tillige på personligt kendskab til primærmaterialet. Der er lagt særlig vægt på en vurdering af en række kulturforhold, især Bornholms orientering igennem oldtidens forskellige afsnit og øens betydning til enhver tid, hvorved enkelte ældre opfattelser har måttet revideres. Afsnittene om stenalderen blev i store træk til allerede 1960 (da der på Nationalmuseet holdtes en række foredrag om Bornholms oldtid), de øvrige dele er først skrevet 1974, hvor også de ledsagende kort er fremstillet. Illustrationerne består udelukkende af disse udbredelseskort; for billeder af mindesmærker og oldsager må henvises til de afhandlinger – videnskabelige såvel som populære – der allerede foreligger om emnet, og som er medtaget i en afsluttende liste.

For en ordens skyld bemærkes, at denne danske udgave af artiklen allerede kan offentliggøres nu efter tilladelse fra redaktionen af HOOPS; af hensyn til de danske læsere er den på enkelte punkter udvidet (med forklarende ord etc.) eller let forkortet i forhold til det originale manuskript, der antagelig først vil fremkomme (på tysk) i løbet af et par år.

Bornholms forhistorie har – som det så ofte er sagt – inden for det nordiske kulturområde et særligt præg. Det skyldes dels geografiske faktorer (herunder geologiske og jordbundsmæssige forhold), og dels har det forskningshistoriske årsager.

Bornholm er en 587 km² stor ø i den sydlige del af Østersøen; de nærmeste landskaber er Skåne (korteste afstand 40 km til Sandhamneren) og Pommern (afstand 94 km i lige linie). Den ligger nær de naturlige sejlruiter fra det øvrige Danmark såvel til de mellemstenske landskaber (med Öland og Gotland) som til de baltiske lande. Store dele når en højde af omkring 100 meter over havets overflade (højeste punkt 162 m), hvorfor den er synlig

på lang afstand. Af betydning for oldtids-sejladsen er det også, at det er muligt at lande på kysterne med mindre fartøjer; dette gælder selv klippekysterne mod nord og vest, idet der her med mellemrum findes små partier med sandstrand. Problemet om naturlige (og kunstige) havne får derfor først betydning med skibenes øgede størrelse fra og med tidlig middelalder.

De geologiske forhold har betydning for både oldtidens og senere tiders bosættelse. Undergrunden, der for mere end $\frac{2}{3}$ af øens vedkommende udgøres af grundfjeld, når kun pletvis og især langs med nord- og vestkysterne frem til overfladen. Dette forhold er derfor mindre afgørende. Væsentligere er det, at det meste af Bornholm er dækket af istidens moræneaflejringer; de består for en væsentlig del af ler, der udgør frugtbar jordbund, og som er fremherskende (men ikke enerådende) i en 2–6 km bred zone langs med alle kyster. Nærmere midten (og pletvis på ler-jorden) af øen findes lettere jord med diluvialsand og -grus; også disse dele egner sig til agerbrug. Kun den centrale del af øen samt mindre partier mod nord og sydvest er i jordbundsmæssig henseende så ringe, at de først er opdyrket gennem de sidste par århundreder eller er tilplantet med skov. Man må i den forbindelse se bort fra de forholdsvis små arealer langs kysterne, hvor flyvesand nu dækker jorden; dette er et forholdsvis nyt fænomen. Ved vurdering af mulighederne for bebyggelse i oldtiden kan de nævnte, fattige områder (den såkaldte »udmark«) være af interesse. Derfor er disse dele på samtlige udbredelseskort i denne artikel markeret særskilt; grundlaget er dels udbredelsen af de gamle, selvstændige gårde, der (i et antal af ca. 900) er registreret så tidligt som begyndelsen af 17. århundrede, og som klart angiver god agerjord, dels et omhyggeligt kort fra 1763 (Peter Kofoed), hvor de udyrkede partier er markeret. Men det bør understreges, at disse dele gennem tiderne enten var skovklædt eller i stor udstrækning kunne anvendes til græsning for husdyr; de har således haft erhvervsmæssig betydning for bondesamfundet.

Bebyggelsen karakteriseres på de nævnte kort fra 17. og 18 årh. (og op til moderne tid) af enkeltgårde. Egentlige landsbyer kendes

således ikke fra historisk tid; derimod er der tidligt (i middelalderen) opstået fiskerlejer langs kysten og små købstæder, hvoraf alene Åkirkeby er placeret i det indre af øen. Først i nyere tid er landsbylignende samfund hist og her vokset frem langs veje eller jernbaner.

Forskningshistorisk blev det afgørende for Bornholms oldtid, at Emil Vedel 1866 blev udnævnt til amtmand over øen. Han fattede interesse for øens fortid og organiserede på egen hånd udgravninger, der systematisk fortsattes gennem mere end 30 år i samarbejde med lærer J. A. Jørgensen (også efter at Vedel i 1871 fik et nyt embede i Sorø). Jævnside med undersøgelserne registreredes alle fund og oldtidsminder – bevarede såvel som allerede ødelagte –. Allerede 1870 fremlagde Vedel på videnskabelig måde de første resultater, og i 1872 kunne han som den første påvise en særlig førromersk jernalder på Bornholm og dermed i Norden; endog blev perioden delt i et ældre (bronzealder-lignende) og et yngre (jernalder-præget) afsnit. Efter yderligere forarbejde udsendte Vedel 1886 den omfattende bog »Bornholms Oldtidsminder og Oldsager«, der i 1897 blev suppleret med et stort »Efterskrift«.

Gennem de fleste år blev Vedels undersøgelser udført i samarbejde med Nationalmuseet, hvorfor de fleste fund opbevares her. 1893 fik Bornholm sit eget museum (i Rønne) med J. A. Jørgensen som leder. Efter ca. 1900 foretoges kun i ringe omfang udgravninger og materialeindsamlinger og nu direkte fra Nationalmuseet. Men ca. 1948 blev på ny iværksat større, systematiske undersøgelser, ikke blot fra Nationalmuseet, men (fra 1972) fra Bornholms Museum; de er kun delvis blevet publiceret. Derfor er Vedels bøger stadig afgørende for vort indgående kendskab til kulturudviklingen på Bornholm gennem bronze- og jernalderen.

For hele stenalderen er såvel den arkæologiske som den naturvidenskabelige forskning ændret så afgørende siden Vedels tid, at en skildring af de mesolitiske og neolitiske kulturgrupper må gives på et nyt grundlag.

Stenalder

I ældre stenalder (senpalæolitisk og mesolitisk tid) spiller klima-

og naturforhold en afgørende rolle; bl. a. er bebyggelsens vilkår afhængig af Østersøens historie. Umiddelbart efter afsmeltningen i sidste istid (ca. 12.000 f. Kr.) udgjorde Bornholm en ø af mindre omfang end i dag. I løbet af præboreal tid (ca. 8.000 f. Kr.) ændres forholdet mellem land og vand så radikalt, at Bornholm for en tid bliver landfast med det nuværende Nordtyskland og Polen, men allerede i boreal tid (ca. 6.000 f. Kr.) sker en ny ændring, hvorved vandstanden i Østersøen (der nu er en fersk indsø) stiger; landforbindelsen mod syd afbrydes, og Bornholm er fra nu af en ø, hvis areal gradvis mindskes gennem yngre boreal og hele atlantisk tid. Østersøens vandstand når et maksimum engang mod slutningen af sidstnævnte periode (ca. 3.000 f. Kr.), hvorefter en svag landhævning på ny gør sig gældende.

De tidligste spor efter bosættelse på Bornholm er spredte fund af benredskaber fra en mildere periode under afsmeltningstiden (Allerødtid ca. 9.000 f. Kr.) eller den efterfølgende halv-arktiske, yngre dryasperiode ca. 8.500 f. Kr.; egentlige bopladser er endnu ikke fundet. I ældre borealtid (7.000–6.000 f. Kr.) (da Bornholm på ny var blevet en ø) kendes to forskellige grupper af *Maglemosekultur*, der er opkaldt henholdsvis efter bopladserne Melsted og Nr. Sandegård i Østerlarsker sogn, og som er beslægtet med samtidige grupper i Sydskandinavien. De repræsenterer en ældre og en yngre fase af Maglemosekultur (i dette begrebs videste forstand). Men den materielle kultur har på grund af den naturlige forekomst af flint og andre råstoffer på Bornholm tilsyneladende et andet præg. Flint i god kvalitet kendes kun som ganske små blokke (strandrullet kugleflint), der blot kan anvendes til mikrolitter (pilespidser) og tilsvarende små redskaber. Derimod forekommer råstof, som egner sig til økser og større redskaber, kun i dårlig kvalitet. På grund af bevaringsforhold savnes kendskab til knogler og hjortetak. Bopladserne er placeret på sand- eller grusbund og ofte ved vandløb; når en del af dem findes nær den nuværende kyst, skyldes det tilfældigheder; den samtidige kystlinie lå i større afstand derfra (i dag ligger den 6–10 meter under havets overflade). De ret mange (mere end 30) bopladser er små og repræsenterer antage-

lig isolerede hyttetomter. Den ældre gruppe (Melsted) er beslægtet med fund fra Skåne (Linnebjerg) samt Vestdanmark (Bøllund og Sønder Hadsund i Jylland). Den yngre gruppe (Nr. Sandegård) svarer i sten-oldsagerne ret nøje til sen sjællandsk Maglemosekultur (Sværdborg).

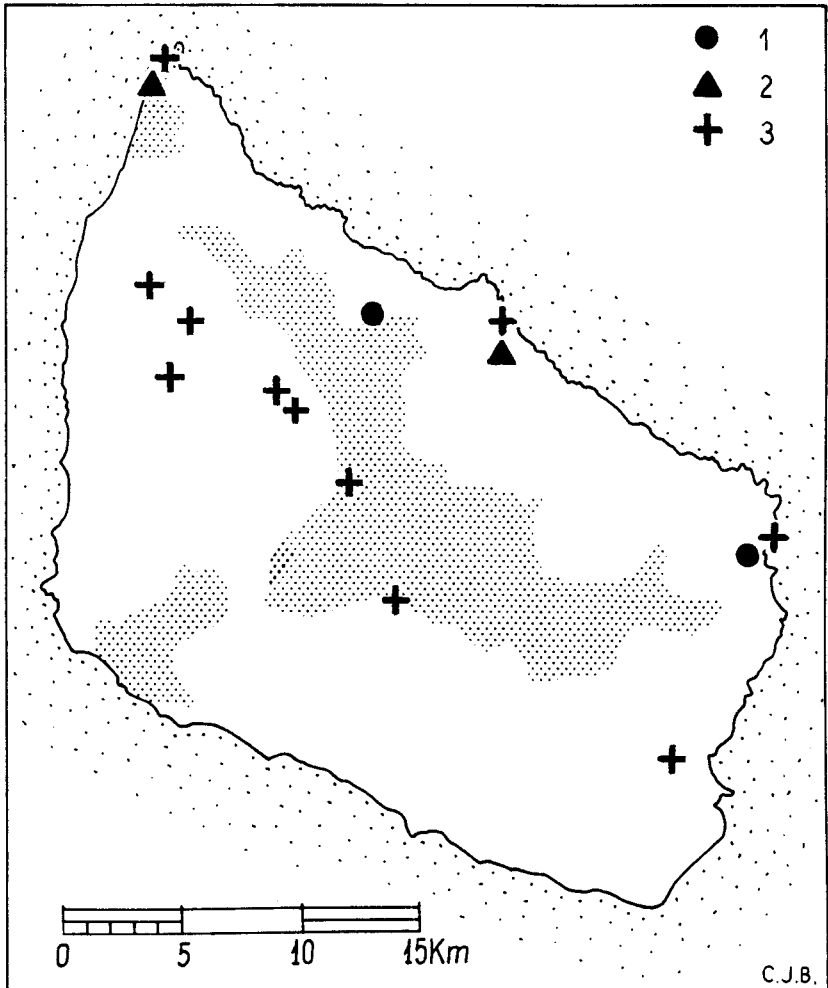
Bopladser og fund fra ældre atlantisk tid er endnu ikke påvist på Bornholm, men fra yngre del af atlantisk tid (ca. 4.000–3.000 f. Kr.) kendes enkelte kyst-bopladser med *ertebøllekultur* i en udformning, der nøje svarer til skånske pladser. De største fund er fra Hammeren og Frennemark ved Svaneke. Bopladserne er kun kendetegnet af tynde kulturlag, og dyrekogler er ikke bevaret, således at vor viden om befolkningens erhvervsmuligheder er meget ringe. Efter iagttagelser fra andre steder i Danmark er der dog stadig kun tale om jagt og/eller fiskeri.

Yngre stenalder, neolitisk tid. Perioden deles i tre afsnit, som betegnes tidlig-, mellem- og sen-neolitisk tid (eller med de ældre navne dyssetid, jættestuetid, dolktid). De vigtigste kulturgrupper er tragtbægerkulturen (eller megalit-kulturen), stridsøksekulturen (eller enkeltgravskulturen) og den grubekeramiske kultur. Erhvervet hos de to første synes primært at være agerbrug og kvægavl, hos den sidstnævnte vistnok overvejende jagt og fiskeri. Inden for tragtbægerkulturen skelner man mellem en række lokalgrupper, der efter gravtyper betegnes som »megalitiske« og »ikke-megalitiske«; de førstnævnte har store stengrave (megalitgrave), de sidste andre og enkle former for gravlæggelse.

Tidlig-neolitisk tragtbægerkultur (ca. 3.000–2.500 f. Kr.). På fig. 1 er kortlagt fund af såvel ikke-megalitisk som megalitisk tragt-bægerkultur. I forhold til sit areal har Bornholm forholdsvis mange punkter af den førstnævnte art, heriblandt både bopladser og mosefund, muligvis også simple jordgrave. Blandt materialet er tidlige kar, der knytter sig til den ældste fase, som kendes i Norden, *A-fasen*. Bedst kendt er en række iidt yngre bopladser med keramik, der stilistisk hører til den samme ikke-megalitiske lokalgruppe, som er kendt fra Østskåne og Blekinge (Siretorp). Den største boplads er Nr. Sandegård, Østerlarsker, (ikke publiceret). For den

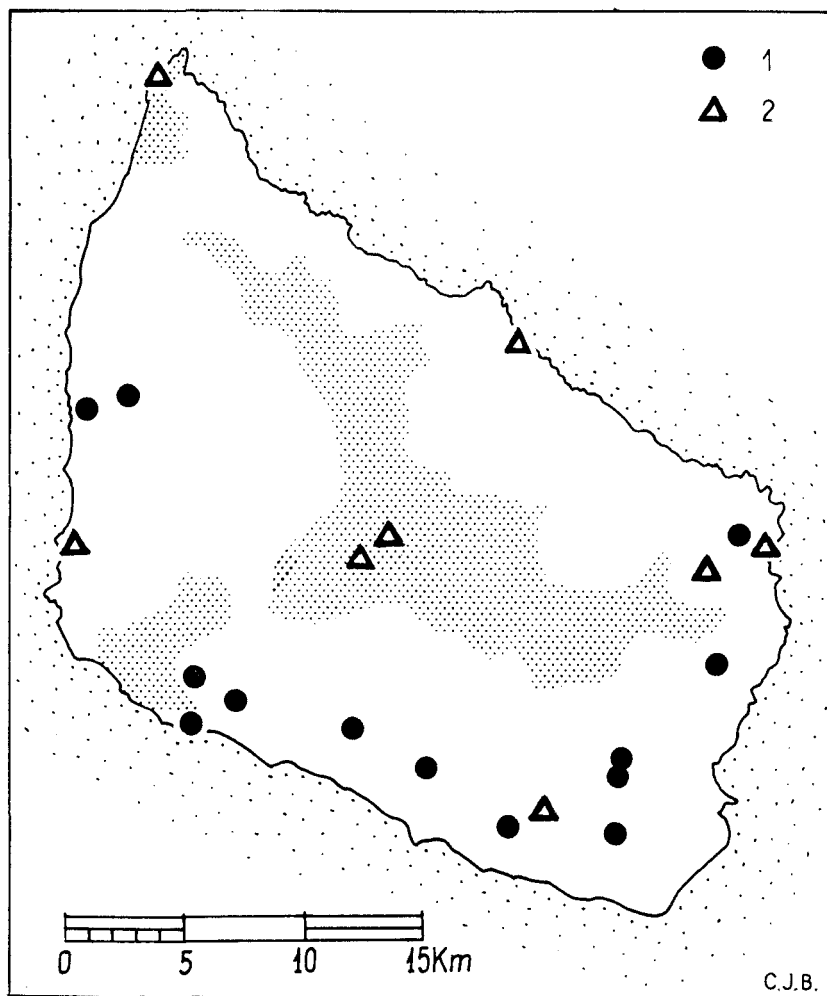
såkalde ikke-megalitiske C-gruppe viser kortet tendens til udbredelse på de sandede, men dyrkbare jorde mellem kysten og det indre af Bornholm. Fordelingen af fundene er anderledes end for de øvrige neolitiske grupper.

Fig. 1. Tidlig-neolitisk tid. Grave og bopladser. 1. dysser, 2. bopladser, megalitisk gruppe (per. C), 3. keramikfund, ikke-megalitiske grupper.

Den megalitiske C-gruppe er foreløbig kun kendt fra den nordøstlige kystzone. Der foreligger små bopladser (blandede fund fra Hammeren og Nr. Sandegård) samt efterretning om mindst to langdysser af sen form. Også i Skåne er denne gruppe svagt repræsenteret (i modsætning til f. eks. Sjælland).

Fig. 2. Mellem-neolitiske tid, tragtbægerkultur. 1. jættestuer, 2. bopladser.

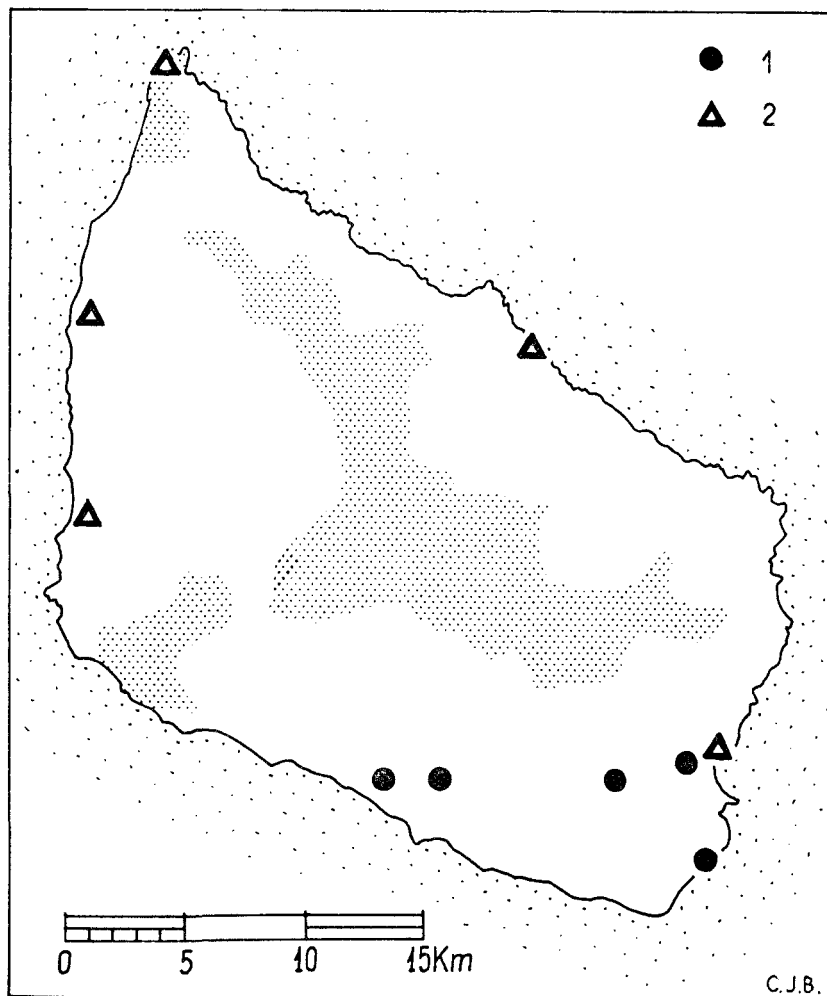
Mellem-neolitisk tragtbægerkultur (ca. 2.500—ca. 1.900 f. Kr.) Gennem bopladser og grave (jættestuer) er den senere tragtbægerkultur kendt på Bornholm. Der findes med sikkerhed 13 jættestuer (foruden nogle helt ødelagte stengrave). Jættestuerne fordeler sig (fig. 2) i de særligt frugtbare kystområder mod øst, syd og vest. Desuden findes enkelte bopladser langs med nordkysten. Jættestuerne har forholdsvis små, rektangulære kamre; de udgør en lokalpræget variant inden for den sydiskandinaviske megalitkultur. Rige keramikfund uden for gravene og delvis i selve kamrene angiver slægtskab såvel med den sjællandske som med de skånske lokalgrupper inden for mellem-neolitisk tid. Gravene synes næsten udelukkende anvendt gennem første halvdel af perioden, men enkelte bopladser viser også yngre tragtbægerkultur. Bemærkelsesværdig er tre bopladser, som er anlagt på højedrag, og hvoraf to findes i den ufrugtbare midterzone af Bornholm. Da de samme steder (Gamleborg og Lilleborg) var befæstet i yngre jernalder og ældre middelalder, er det nærliggende at slutte, at tragtbægerkulturen også har kendt til befæstede bopladser, som lejlighedsvis har været anvendt ved siden af de permanente bosteder. Dette særlige træk var hidtil ikke dokumenteret andetsteds i Sydiskandinavien, men kendes mange steder i Mellemeuropa. (Ganske nye gravninger, bl. a. Sarup på Fyn, har dog påvist befæstede bopladser af principielt lignende karakter).

Grubekeramisk kultur, som er kendt fra talrige kystbopladser langs hele den sydlige og østlige del af det nuværende Sverige, Sjælland og Nordjylland, er påfaldende svagt repræsenteret. På en række bopladser findes kulturens karakteristiske flintsager (især pilespidser med skafttunge), men tilsyneladende er der kun tale om spor efter kortvarige ophold. De samme pilespidser er desuden fundet i ringe antal spredt over hele øen.

Svensk-norsk stridsøksekultur er repræsenteret på Bornholm som fast bosiddende gruppe. På fig. 3 er indlagt grave og bopladser. Det skyldes sikkert en tilfældighed, at bopladserne findes langs med alle kyster, medens grave foreløbig kun kendes fra den sydlige, frugtbare kystzone. Med hensyn til redskaber (»bådformede« strids-

økser, flintøkser og keramik) slutter kulturen sig helt til den tilsvarende skånske; blandt stridsøkserne er såvel tidlige som sene typer repræsenteret. Derimod har gravene et lokalt præg. Anlæg af normal type (skeletgrave under stendynger og uden høj) er foreløbig ikke dokumenteret. På de afmærkede pladser er derimod

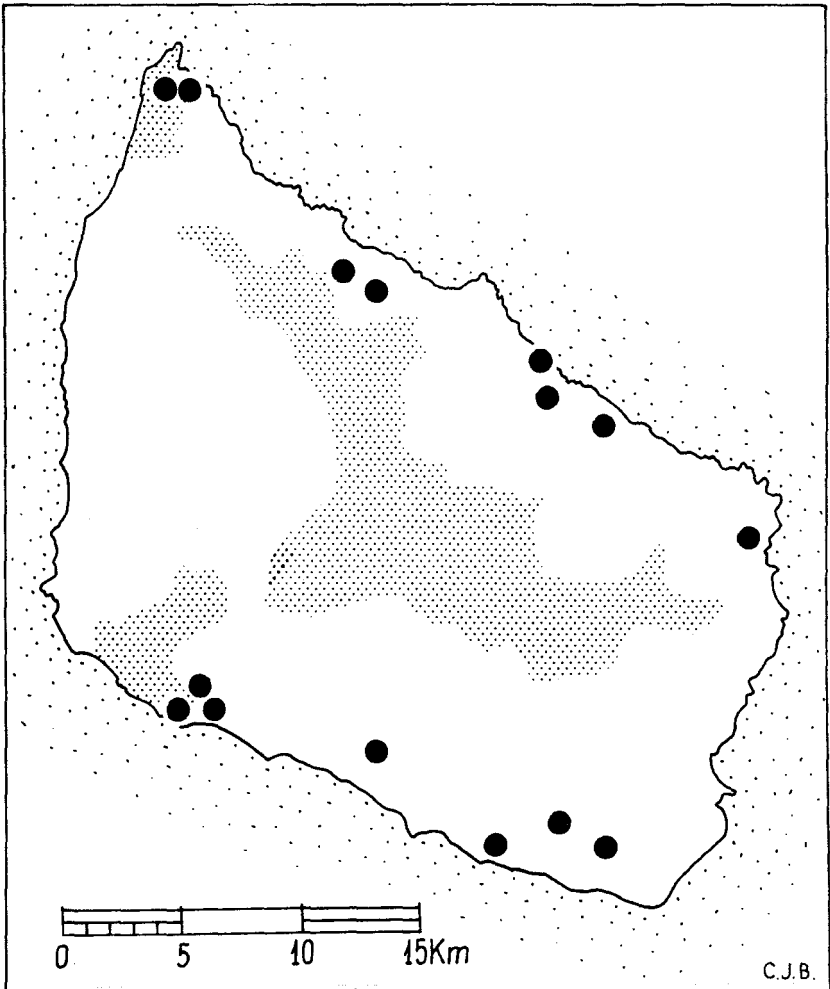
Fig. 3. Mellem-neoliitisk tid, stridsøksekultur. 1. sikre gravfund, 2. bopladser.

påvist spinkle kister bygget af flade sten og anlagt enkeltvis eller flere sammen. Vigtigste plads er Snogebæk (upubliceret).

Sen-neolitisk kultur (ca. 1900–ca. 1500 f. Kr.). På fig. 4 er indtegnet 15 grævfund (dels sekundære anlæg i megalitgrave, dels stenkister i høj eller under flad mark og dels simple jordgrave).

Fig. 4. *Sen-neolitisk tid. Grævfund.*

Der er på dette kort ikke taget hensyn til mange enkeltfund af dolke og andre sen-neolitiske typer, som kendes fra det meste af øen. Gravfundene koncentrerer sig til en forholdsvis smal zone langs med både nord- og sydkysten.

Den neolitiske bosættelse. Bortset fra ikke-megalitisk tragt bægerkultur har alle de senere grupper haft fast bosættelse i en forholdsvis smal zone langs med kysterne, især mod syd, men enkeltfundne redskaber er spredt over betydelig større områder, også i »udmarken«, og man har antagelig under en eller anden form udnyttet også den mere sandede zone op mod det udyrkede midterparti (græsning?). Nogen forskel på bosættelse af mellem-neolitisk tragt bægerkultur og stridsøksekultur kan ikke aflæses af kortene.

Gennem hele neolitikum (samt med den forudgående ertebøllekultur) har Bornholm været i direkte kontakt med de nærmest liggende landskaber i Skåne samt til en vis grad den sjællandske øgruppe. For tragt bægerkulturen gælder det, at der både i tidlig- og mellem-neolitisk tid må have været et økonomisk overskud, der afspejles såvel i den forholdsvis rigelige import af flintredskaber som i det ganske omfattende jættestue-byggeri. Som nævnt ovenfor må alle større redskaber af flint indføres. I tidlig-neolitisk tid synes der at være tale om flint både fra Vestsåne og Sjælland, medens det i løbet af mellem-neolitisk tid er klart, at Sjælland har spillet en større rolle. Derfor kan man forklare, at den samtidige keramik på Bornholm viser nærmere kontakt med den geografisk fjernere liggende sjællandske øgruppe end med Skåne. Derimod er forbindelsen med den sydlige østersøkyst tilsyneladende meget svag. For sen-neolitisk kultur gælder noget lignende; der kendes forholdsvis mange importerede flintdolke, hvoraf nogle (bl. a. et luksuseksemplar fra Nylarsker) kan bestemmes som værende af sjællandsk oprindelse. Den eneste gruppe, som afviger fra dette mønster, er stridsøksekulturen. Den er alene orienteret mod Skåne; til gengæld er ødansk enkeltgravskultur (fra de øvrige danske øer) hidtil ikke påvist på Bornholm.

Bronzealder

Gennem hele *ældre bronzealder* (ca. 1500–ca. 1000 f. Kr.; deles i perioderne I–III) følger kulturudviklingen de almindelige linier for det sydsandinaviske område. Man er også på Bornholm nødt til at vurdere perioden alene på grundlag af gravfund, idet bopladser endnu ikke er påvist. Af gravanlæg findes tre forskellige former, dels forholdsvis store jordhøje, dels lave, ofte brede, stenbyggede høje (»røser«) og dels simple jordgrave under flad mark. Der synes ikke at ligge økonomiske årsager bag de tre typer, idet gravgodsets art og mængde synes at være fælles. De store jordhøje forekommer almindeligt i kystzonen langs øens nordlige, vestlige og sydlige del. Der haves oplysning om mindst 700 sådanne høje, hvoraf en del er bevaret. Flertallet er opført i perioderne II og III. Central-graven har enten bestået af en stenkiste eller en træ-kiste med omgivende stenpakning. Både mands- og kvindegrave kan være rigt udstyrede med tidens sædvanlige våben, smykker (bl. a. guldringe) og småsager.

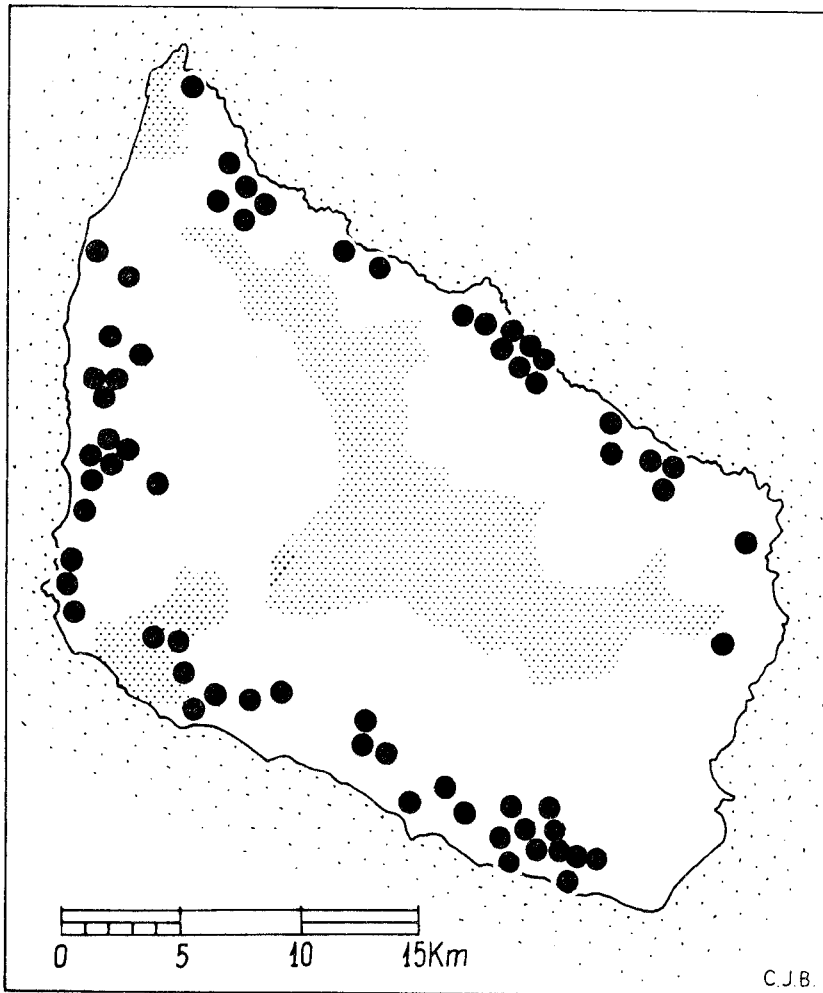
Selv om kulturudviklingen i store træk følger den sydsandinaviske linie, kan der iagttages visse særtræk. Som nylig påvist foregår overgangen mellem perioderne II og III ikke samtidig inden for det sydsandinaviske område, idet periode II-stilen (både med hensyn til former og ornamentik) har en længere levetid i den østlige del af området og især på Bornholm samt dele af Skåne (»sub-periode II«). Som led i samme udvikling skal ses fremkomsten af enkelte lokaltyper, især den såkaldte bornholmske fibula, der karakteriseres af meget bred, nærmest rombisk bøjle. Den kendes alene fra Bornholm og det østlige Skåne og synes i sin oprindelse inspireret af visse nordtyske former. Dette forhold og enkelte andre træk (inden for ornamentik) viser, at bronze-støbere har arbejdet lokalt for det bornholmske–østskånske marked.

En kortlægning af gravfund, som med sikkerhed kan lokaliseres, viser (fig. 5) samme billede som de sen-neolitiske grave, men langt tydeligere. Gravfund fra ældre bronzealder er hidtil ikke påvist uden for en snæver zone langs med alle øens kyster (dog klart svagest på østkysten); dette er påfaldende, fordi zonen er langt

smallere end øens frugtbare områder. Bosættelses-mønstret er vanskeligt at forklare.

Yngre bronzealder (ca. 1000–ca. 500 f.Kr.; deles i perioderne IV, V og VI), er ligeledes kun kendt fra gravfund (samt enkelte

Fig. 5. Ældre bronzealder. Gravfund. Daterede gravhøje og fladmarksgrave er angivet med samme signatur.

depoter); bopladser er endnu ikke påvist. Følgende gravformer kendes: 1) sekundære grave i ældre jordhøje eller store røser. 2) centrale (eller sekundære) grave i små røser og 3) gravpladser under flad mark. Ligbrænding er enerådende, og de brændte ben nedlægges enten i en urne, en lille stenkiste eller i en nu forsvundet beholder af organisk materiale. Som overalt inden for det sydkandinaviske område er det kun skik at medgive enkelte småsager i gravene, men gennemgående er de bornholmske anlæg fattigere udstyret end andetsteds; derfor er datering af de enkelte gravformer inden for yngre bronzealder vanskelig at gennemføre.

De små røser er specielle for Bornholm. De synes bygget gennem hele yngre bronzealder samt måske i ældre førromersk jernalder. De er normalt 3–4 m brede og 0,3–0,8 m høje. Røserne består udelukkende af mindre sten; deres rand er ofte markeret med en kreds af lidt større sten. I nogle tilfælde findes bautasten på røsen eller ved dens fod. Røserne er ofte samlet i grupper, der kan bestå af nogle få anlæg eller af 20–30, sjældnere indtil ca. 100 røser; ofte samler de sig om én større høj eller røse. Enkelte nye undersøgelser (Mandhøj i Ibsker) har vist en ofte kompliceret opbygning. Foruden den centrale grav kan findes sekundære grave både fra bronzealderen og førromersk jernalder. Det samlede antal røser på Bornholm opgives af Vedel til mindst 3000, hvoraf de fleste er sløjffet. Oprindeligt kan antallet have været endnu større. Egentlige røser kan i terrænet forveksles både med rydningsbunker af sten fra forhistorisk agerdyrkning og med gravanlæg fra den sene jernalder. Ved kortlægning af bronzealderens røser som kilde til bosættelsens udstrækning (se nedenfor) er der taget hensyn til disse fejlkilder, men fuld sikkerhed for datering af de enkelte forekomster er vanskelig at få.

Gravpladser under flad mark er dårligere dokumenteret. Dog kender man fra tilfældige fund regulære urnegravpladser (Bjørnebakkerne i Klemensker). Ved Nr. Sandegård er desuden udgravet en lille plads med brandpletter (per. VI).

Skibssætninger. En særlig gravtype, som synes knyttet til slutningen af yngre bronzealder (eller måske allertidligste jernalder)

er de såkaldte skibssætninger. Bronzealderens skibssætninger er i virkeligheden skibsformede røser med randsten af en beskeden størrelse og i nogle tilfælde med større sten ved enderne. De få undersøgelser har ikke givet sikkert daterbare oldsager. Skibssætningerne træffes i små grupper og altid sammen med almindelige røser. Skibssætninger med spredtstillede større, rejste sten er endnu ikke dateret til denne periode og er formentlig fra yngre jernalder.

Bautasten. I forbindelse med røserne er nogle gange fundet oprejste sten på eller ved højene. Desuden kendes fra Bornholm talrige forekomster med lignende sten, men deres datering og betydning er lige så omstridt som i Vedels tid. De bornholmske bautasten består af rejste granitsten, normalt med en højde af 1,5–2,5 m over jorden, (dog ned til ca. ½ meters højde og op til ca. 4 meters højde). Skønt der gennem tiderne må have været ødelagt mange, har man oplysning om næsten 1000 sten, hvoraf ca. 250 er bevaret i dag. Foruden ved røser og flade stenlægninger kan stenene forekomme enkeltvis eller i grupper tilsyneladende uden direkte kontakt med gravfelter. De størst bevarede grupper er Louisenlund i Øster Marie (ca. 50 sten) og Gryet i Bodilsker (ca. 60 sten), men der vides om grupper på indtil godt 100 sten. Stenene hører sandsynligvis til inden for perioden yngre bronzealder–tidligste jernalder; men også senere hen i jernalderen kendes oprejste sten i forbindelse med gravfelter.

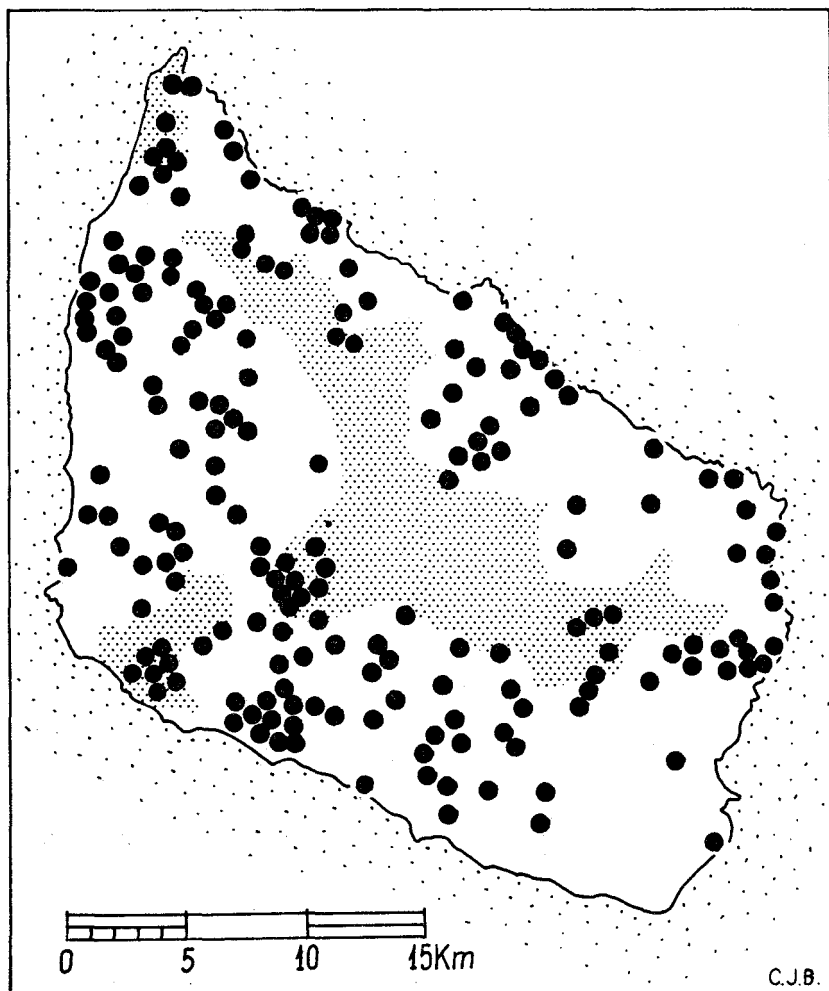
Helleristninger. Der kendes (formentlig både fra ældre og yngre bronzealder) et antal helleristningsfelter, fortrinsvis fra øens nordlige del. På faststående klipper eller løse blokke findes skålgruber, hjulkors, skibsfigurer og i enkelte tilfælde billeder af dyr og mennesker. Selv om helleristninger stilistisk knytter sig nærmest til de skånske, har de dog en række lokale træk, (de er f. eks. fattigere på billedfigurer end disse).

Depoter. Fra yngre bronzealder, især periodens begyndelse, kendes enkelte depoter af bronzesager af samme art som fra det øvrige nordiske kulturområde. Fundene er hverken i antal eller kvalitet særlig fremragende.

Bebyggelsen. Fig. 6 viser udbredelsen af gravfund fra yngre

bronzealder (evt. også ældre førromersk jernalder). (Røsegravplads, fladmarks-gravplads og daterede sekundære grave er hver markeret med ét punkt). Yngre bronzealders bosættelse omfatter ikke blot alle de frugtbare kystområder, men også de lette jorde ind mod midten af øen, ja endog dele af den senere »udmark«.

Fig. 6. Yngre bronzealder (og antagelig ældre førromersk tid). Gravfund, gravpladser og enkelte, daterede gravfund er hver angivet med kun én signatur.

Selv om man ikke er i stand til at datere gravfundene efter perioder inden for yngre bronzealder, må kortet tolkes således, at der engang mellem ældre og yngre bronzealder er sket en pludselig og meget kraftig udvidelse af bebyggelsen, således at den endog kommer til at omfatte områder, der atter bliver opgivet i ældre jernalder (og senere hen).

Selv om materialet fra yngre bronzealder er stort, kan der som nævnt iagttages en mærkbar forringelse i kvalitet. Medens våben, smykker og redskaber gennem hele ældre bronzealder svarede til, hvad man traf i de rigeste egne inden for det sydskandinaviske område, findes nu påfaldende få metalsager af fremragende eller blot af god kvalitet. (Der er dog undtagelser, således et sværd med guld-belagt fæste fra Hallegård i Nyker). De nyeste udbredelseskort (i E. Baudou's bog, litteraturlisten nr. 16) viser en tydelig forskel mellem Bornholm og f. eks. Sjælland eller Skåne. Har den omtalte forøgelse af bosættelsen og befolkningen ved begyndelsen af yngre bronzealder været så voldsom, at der ikke længere blev ret meget økonomisk overskud til erhvervelse af bronzesager? Eller er der andre årsager til, at disse århundreder trods mange fund må betegnes som nogle af de fattigste i øens forhistorie?

Kulturel orientering. Gennem hele yngre bronzealder er Bornholm fortsat klart knyttet sammen med det sydskandinaviske område, især med Skåne. Forbindelserne til de nordtyske-polske landskaber er påfaldende svage, selv om det er klart, at en række elementer er formidlet herfra, men tilsvarende kontakt når videre, til Skåne og andre dele af det østlige Sverige. Hvorvidt de mange gravpladser med røser er udtryk for en lokal udvikling er mere usikkert. Gennem yngre bronzealder har gravene overalt en tendens til at samles i små grupper, og lignende iagttagelser er gjort på de danske øer og i store dele af Nordtyskland (ganske vist er gravformen i disse områder små høje, der består af jord og med en enkelt stenkreds ved foden).

Jernalder

Førromersk jernalder (ca. 500 f. Kr.—ca. Kr. f.). Fundstoffet er på

Bornholm lige så rigt som ensidigt. Der kendes talrige gravfund, men hidtil ingen sikre bopladser og depoter. En vurdering af kulturudviklingen gennem førromersk tid (og forøvrigt hele jernalder) bygger for en stor del på Vedels bøger. Udgravninger gennem de sidste 25 år har også omfattet meget store førromerske gravfelter (bl. a. Slusegård i Pedersker og St. Frigård i Østermarie), men der foreligger hidtil kun brugbare oplysninger i litteraturen om Mandhøj og Nr. Sandegård.

I løbet af førromersk jernalder ændres Bornholms kulturelle orientering, således at udviklingen i store træk følger de samme linier som inden for de nordøsttyske-polske egne samt til en vis grad de to store øer Gotland og Öland. Årsagen hertil er foreløbig ukendt; som så ofte tillader det arkæologiske primærmateriale blot konstatering, men ikke fortolkning. I overensstemmelse med nyere forskning i de nævnte områder bør perioden blot deles i to hovedafsnit (ældre og yngre førromersk jernalder).

Ældre førromersk jernalder viser kulturelt nær forbindelse med og fortsættelse af den foregående bronzealder på Bornholm. Gravformerne er de samme (røser med brandlag eller brandpletter); på en række pladser (Mandhøj) foreligger kontinuitet. Udstyret i brandgravene er både fra per. VI og tidlig førromersk jernalder så fattigt, at det er vanskeligt at foretage en præcis datering af de enkelte anlæg. Der kendes kun få sikre ledeformer for denne jernalder-periode, bl. a. dragtnåle samt bæltehager.

Yngre førromersk jernalder er ganske vist præget af tilsvarende ensidighed i fundsstoffet, men antallet af karakteristiske oldsagsformer er større. Kontinuitet mellem ældre og yngre førromersk jernalder er vanskelig at påvise på Bornholm (som inden for samtlige beslægtede områder). Yngre førromersk jernalder kan efter iagttagelser på Nr. Sandegård deles i tre underafsnit, karakteriseret af metalsager og keramik. Metalsager, især fibler, gør en direkte parallellisering med både Nordtyskland og Polen, Gotland og Öland mulig. Første afsnit kendetegnes af stærkt lokalt prægede typer, især fibler (dragtspænder), andet afsnit af lange fibler af nordtysk-polske typer samt af såkaldte trekantede fibler, tredje

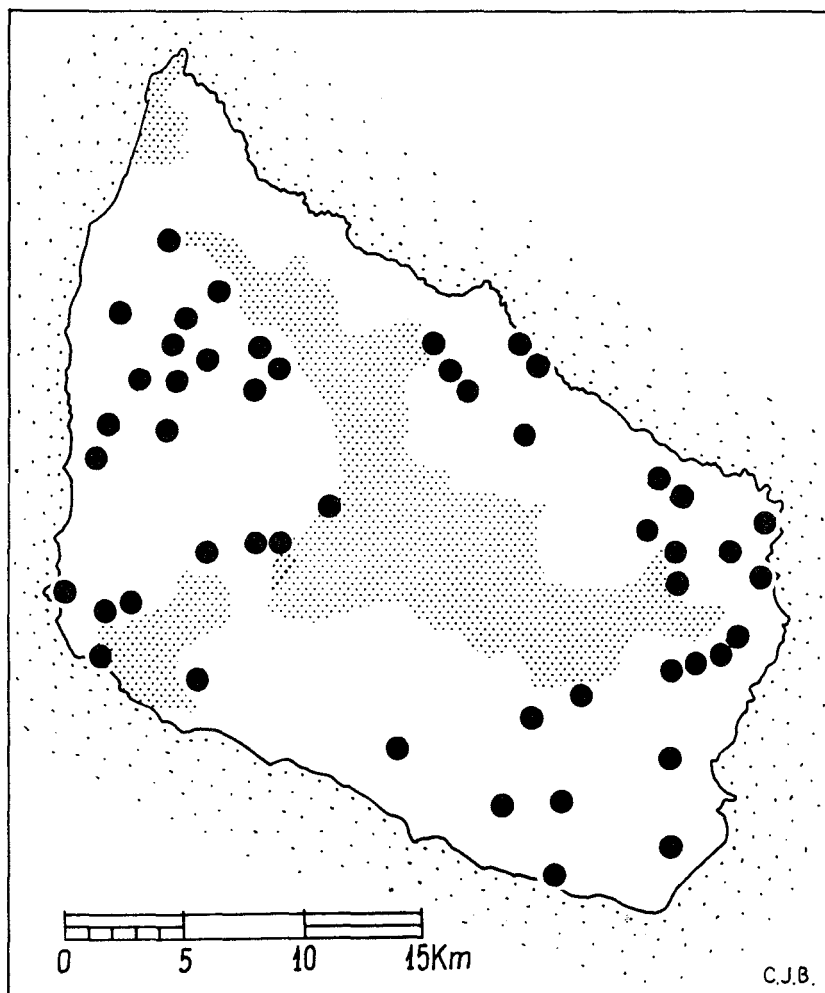
afsnit af såkaldte svajede fibler. I alle afsnit er desuden bæltehager almindelige, ofte af typer, der er beslægtet med former fra Odermundings-området. Våbengrave kendes, men kun fra visse gravpladser (Simblegård i Klemensker, Slusegård og Dovr ås, Rønne); herfra foreligger store enæggede sværd, skjoldbuler og lancespidser af typer, som er vidt udbredt i hele det østlige Østersø-område. I enkelte grave er fundet importerede kedler af jern og bronze. I løbet af yngre førromersk jernalder er Bornholm i så nær og stadig kontakt med de omliggende landskaber, at de fleste våben og smykker følger fælles modestrømninger. Jern synes nu at være almindeligt i brug, skønt det ikke findes naturligt på øen.

Den dominerende gravskik er brandpletten under flad mark og samlet til større eller mindre gravfelter. Brandpletterne findes tæt sammen, ofte dækket af en større sten, sjældnere af små stenlægninger. Gravudstyret er efter tidens skik ensidigt og fattigt; i periodens begyndelse findes ofte skår af ét enkelt lerkar og i forholdsvis få grave fibler eller bæltehager. I næste afsnit (yngre førromersk tid I) forekommer ofte én lerkrukke (i skår); blandt metalsagerne kendes stadig kun fibler og bæltehager omend noget hyppigere. Først i slutningen af yngre førromersk tid dukker andre småsager op i udstyret, f.eks. knive, syle, tenvægte, men af keramik kun små bikar. Hertil kommer som nævnt, at enkelte pladser praktiserer nedlæggelse af våben. På grund af de få moderne undersøgelser og gravskikkens særlige karakter er det vanskeligt at vurdere antallet af fund fra hver enkelt periode. Ved Nr. Sandegård var antallet af brandpletter fra yngre førromersk jernalder skønsmæssigt ca. 400 (d. v. s. gennemsnitlig ca. to grave pr. år). Ældre iagttagelser tyder på, at disse tal svarer til forholdene på andre pladser. Fra hele Bornholm kendes mindst 50 gravfelter, som har været anvendt i denne periode (fig. 7). Det samlede antal grave er så stort, at øen må betegnes som tæt befolket. Der findes gravpladser næsten overalt inden for de dyrkbare zoner på øen. Indirekte kan man fra det store antal grave og de tætliggende gravpladser drage den slutning, at bebyggelsen har haft form af landsbysamfund.

Agre. Forskellige steder er registreret rester af forhistoriske ager-

systemer af samme type, som kendes fra Jylland, Nordvesttyskland og Holland, d. v. s. små uregelmæssige, firkantede markstykker indrammet af lave volde («dige voldinger»). Dateringen andetsteds er førromersk og følgende afsnit af ældre jernalder. Skønt de bornholmske forekomster hidtil ikke er sikkert dateret, er det

Fig. 7. Yngre førromersk jernalder. Daterede gravpladser.

sandsynligt, at de hører sammen med den udstrakte jernalderbosættelse, bl. a. i førromersk tid; i hvert fald er der ikke holdepunkter for en tidligere datering.

Ældre romersk jernalder (ca. Kr. f.–ca. 200 e. Kr.). Der kendes enkelte bopladser, bl. a. Dalshøj ved Svaneke. Her er udgravet et ca. 17×5 m stort langhus med to rækker indre tagbærende stolper og i øvrigt af type som de samtidige jyske huse. Fra enkelte andre pladser kendes bopladsrester, men ud fra dette materiale kan man ikke afgøre bebyggelsens karakter (landsby eller enkeltgårde).

Gravpladserne viser både i anlæg og beliggenhed en jævn fortsættelse fra yngre førromersk jernalder. Vigtigste fund er Kanikegård i Bodilsker og Slusegård i Pedersker. I lighed med gravskikken inden for de omliggende landskaber er udstyret nu rigeligere, således at våben, (én- og tveæggede sværd, lanser og skjolde) optræder hyppigere end før i mandsgrave, medens kvindegravene er udstyret med smykker, knive og tenvægte. Der medgives nu flere lerkar, op til 2–3 stykker i hver grav. Af særlig interesse er enkelte skeletgrave fra en tidlig del af perioden, men denne skik synes atter at ophøre. Metalsagerne, især fiblerne, viser stort set samme former som i de nordøsttyske–polske provinser samt i Østskandinavien; keramikken har derimod et tydeligt lokalt præg.

Det ældre fundstof – der foreligger ikke nyere undersøgelser over romersk jernalder på Bornholm – synes både at tale for kontinuitet og for en relativ stor fundmængde. Det er ikke muligt at iagttage nogen nævneværdig nedgang i antallet af grave eller en ændring af de beboede områder i forhold til førromersk tid.

Yngre romersk jernalder (ca. 200–ca. 400 e. Kr.). Fra de to følgende århundreder er billedet af kulturudviklingen stort set uændret. Mange gravpladser viser direkte kontinuitet. Gravskikken kendetegnes dels af regulære brandpletter, der stadig anvendes såvel i 3. som i 4. årh. Som en nyhed findes på mange pladser skeletbegravelse under flad mark, ofte i stenkister eller trækister støttet af sten. Orientering altid nord–syd. Skeletgravene findes gennem hele yngre romersk jernalder side om side med brand-

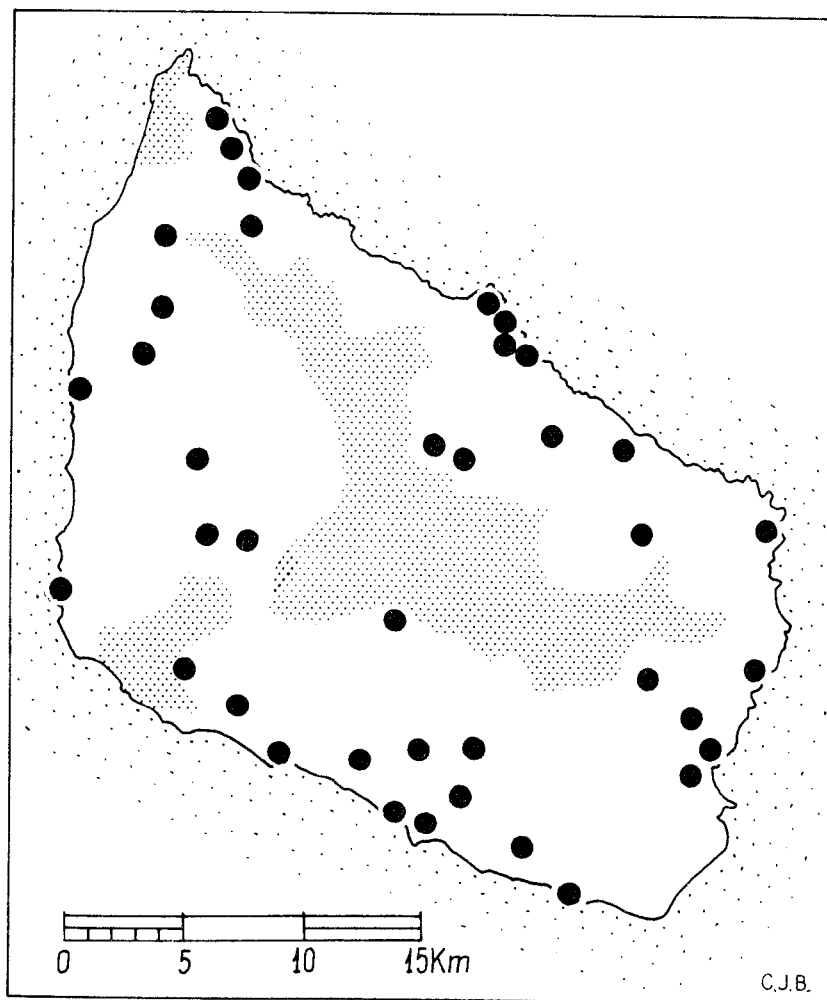
gravene. Der ses heller ingen forskel i gravgodsets art, som for begge grupperes vedkommende kan være rigere end før, dog særlig for 3. årh. Dette gælder især keramikken, hvor det er almindeligt, at der medgives den døde et helt sæt, bestående af 4–5 kar (oftest en meget stor krukke, et stort hankekar i form som en kande, et eller to mindre hankekar og et lille drikkebæger). I mandsgravene findes af og til våben, i kvindegravene fibler, perler, kamme og smykker. Lejlighedsvis optræder rigere udstyrede grave med bl. a. fremmede bronze- og glaskar; foreløbig enestående er to kammerlignende skeletgrave med våben og importerede bronze- og glaskar fra Slusegård.

De fleste metalsager følger former, der er fælles for store områder i østlige Skåne, Nordtyskland og Polen, men ikke så klart som i ældre romertid. Mod slutningen af perioden ses begyndende særudvikling inden for smykker og tilsyneladende en nærmere kulturel kontakt nordpå med Skåne, i mindre grad med Gotland og Öland. Keramikken er dog (som i den foregående periode) domineret af bornholmske lokaltyper, der kun i hovedlinier følger udviklingen i andre områder. Dog ses også her en noget stærkere tilknytning til den skånske og sjællandske keramik, end tilfældet var tidligere.

Udviklingen inden for keramikken og de begyndende tendenser til lokalformer blandt fiblerne gør det vanskeligt at sætte et klart skel i oldsagerne mellem romertid og den efterfølgende folkevandringstid. Da der samtidig synes at foregå en indskrænkning af gravgodset (i løbet af 4. årh.), er det med vort nuværende kendskab vanskeligt at vurdere fundmængden fra henholdsvis sen yngre romertid og fra de efterfølgende århundreder. Men dette er ikke specielt for Bornholm; en tilsvarende nedgang i fundstoffet gælder store områder i det øvrige Norden (Gotland, Skåne og frem for alt Sjælland) – og er overalt vanskelig at tolke. For Bornholm er der et særligt problem, idet der fra de gamle udgravninger er bevaret meget lidt af den fundne keramik. Nye, men endnu ikke publicerede undersøgelser synes at vise, at 4. årh. er stærkere repræsenteret i fundstoffet, end man ofte har antaget.

På fig. 8 er indlagt alle gravfelter, hvor der med sikkerhed er konstateret grave fra yngre romersk jernalder. De 40 fundpladser viser en fordeling, som stort set svarer til bebyggelsen i yngre førromersk tid (og til den ikke kortlagte bosættelse i ældre romersk jernalder). Kortet illustrerer den allerede nævnte opfattelse om en

Fig. 8. Yngre romersk jernalder. Daterede gravpladser.

kontinuitet gennem hele ældre jernalder, idet man dog må konstatere en generel forskydning af bosættelsen mod Sydøstbornholm; i de vestlige egne synes gravfelterne nemlig at være opgivet lidt tidligere end andre steder.

Som nævnt findes *provinsial-romerske importsager*, glas og bronzer, lejlighedsvis i gravene. Sådanne rigere udstyrede anlæg indgår i de sædvanlige gravpladser. Importsagerne findes spredt i kystegnene, hovedsagelig langs nord-, øst- og sydkysten, d. v. s. på den mest frugtbare jordbund. I forbindelse hermed må omtales romerske sølvmønter. Der kendes tre samlede nedlæggelser af denarer (henholdsvis med 255, 217 og mindst 16 stk.) foruden en række enkeltfund. Fundene har slutmønt fra begyndelsen af 3. årh.; mønterne er gennemgående stærkt slidte og kan derfor tidligst være kommet i jorden i dette århundrede. Findestederne ligger uden for det bebyggede område, d. v. s. at skattene med forsæt er gemt godt af vejen.

Folkevandringstid (ældre germansk jernalder) (ca. 400–ca. 550 e. Kr.). Fra de følgende århundreder af jernalderen møder man samme problem på Bornholm som andetsteds, nemlig en tilsyneladende stærk formindskning i antal af fund, især gravfund. Andre fundgrupper viser, at man ikke kan tolke dette forhold som en nedgang i bosættelsen, afbrydelse af udenlandske kontakter eller som generel fattigdom.

Allerede hos Vedel findes registreret et antal bopladser, hvoraf der er foretaget nye, omfattende undersøgelser på to, Dalshøj og Sorte Muld ved Svaneke. Begge steder blev truffet spor efter store, men dårligt bevarede langhuse.

Inden for *gravskikken* må noteres en klar ændring. Trods de allerede nævnte vanskeligheder med at datere mange fund præcist, må det siges, at brandpletten under flad mark er opgivet som gravform. I stedet er gravene anlagt i lave, forholdsvis brede høje af jord. Hver høj indeholder normalt én begravelse, enten brandgrav (ofte i urne) eller skelet-begravelse. Gravgodset er i reglen fattigt, hvad der øger vanskeligheden med datering. Gravene er tit samlet til gravpladser, men de er langt mindre end tidligere. Desuden anlægges i en vis udstrækning grave direkte ud til kysten,

især i gamle strandvolde. Selv om begge slags gravfund er vanskelige at konstatere og er stærkt udsat for senere tiders ødelæggelse, forklarer disse forhold ikke det ringe antal af fund. I sjældne tilfælde (Store Kannikegård) er der konstateret fortsat anvendelse af gamle gravfelter. Ellers anlægges gravpladserne på nye steder; til gengæld anvender man fortsat disse pladser i den følgende tid.

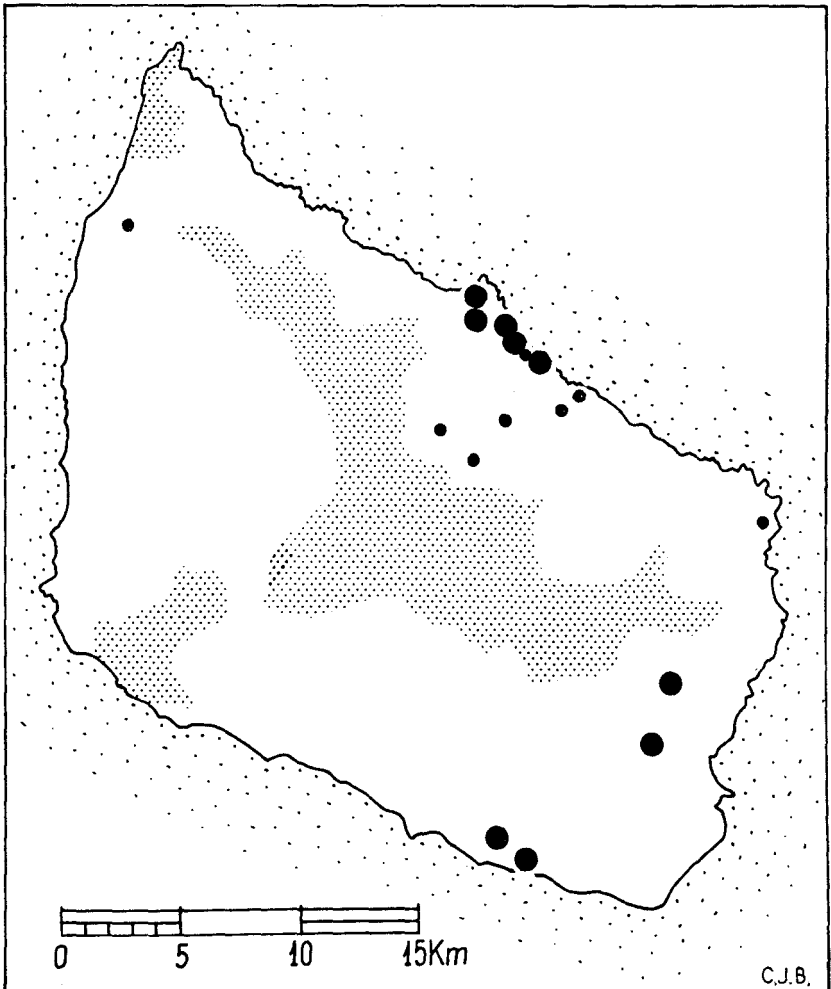
På fig. 9 er indlagt samtlige gravfund fra 5. og 6. årh. Bortset fra spredte forekomster på de frugtbare områder mod sydøst findes en tydelig koncentration omkring Gudhjem; her er gravudstyret ofte rigere end andetsteds, således at der i dette område må have været en velstående bygd. Vigtige gravpladser er Bokul og Møllebakken i selve Gudhjem samt Melsted.

Skattefund. En klar angivelse af, at de kendte grave hverken markerer de eneste bebyggede eller de rigeste områder, giver fordelingen af værdidepoter (mønter og andre guldsager) (fig. 10). På Bornholm kendes – tilsvarende den nordtyske-polske kyst og Gotland-Öland – forholdsvis mange fund af romerske guldmønter (solidi) fra 5. og tidlig 6. årh. Der kendes 19 sikkert lokaliserede (og nogle usikre) fund med i alt 152 solidi; 4 fund har indeholdt fra 14 til 36 mønter, de øvrige færre. De bornholmske fund har flere vestromerske prægninger og efterligninger end skattene fra Öland og Gotland. Slutdateringen i de større fund på Bornholm ligger omkring år 525. Skattefundene viser, at der kom meget guld til Bornholm i løbet af 5. og 6. årh., hvorimod den »ældre« strømm af romerske guldmønter (i 4. årh.) ikke synes at have nået øen; der kendes kun én mønt præget før 395. Skattefund findes langs med hele sydkysten, og især er der forholdsvis mange nedlæggelser inden for et lille område omkring Svaneke. Fra ældre og nye fund ved man, at guldsager ofte findes på eller lige ved bopladser (f. eks. Sorte Muld, Sylten og Dalshøj). De to udbredelseskort fra 5.-6. årh. støtter således ikke hinanden.

Selv om gravformen og til en vis grad bosættelsen ikke svarer til forholdene i yngre romersk jernalder, er det vanskeligt at påvise noget klart brud i udviklingen omkring år 400. Ikke blot fortsætter lokale former inden for metalarbejder, men i det sparsomt

bevarede materiale af keramik fra 5. årh. foreligger tydeligt hjemlige traditioner. Inden for metalarbejdet (især fibler) ses en stadig nærmere tilknytning til Syd- og Østskandinavien; bornholmske lokalkformer er bl. a. de støbte reliefspænder. Trods forholdsvis rige

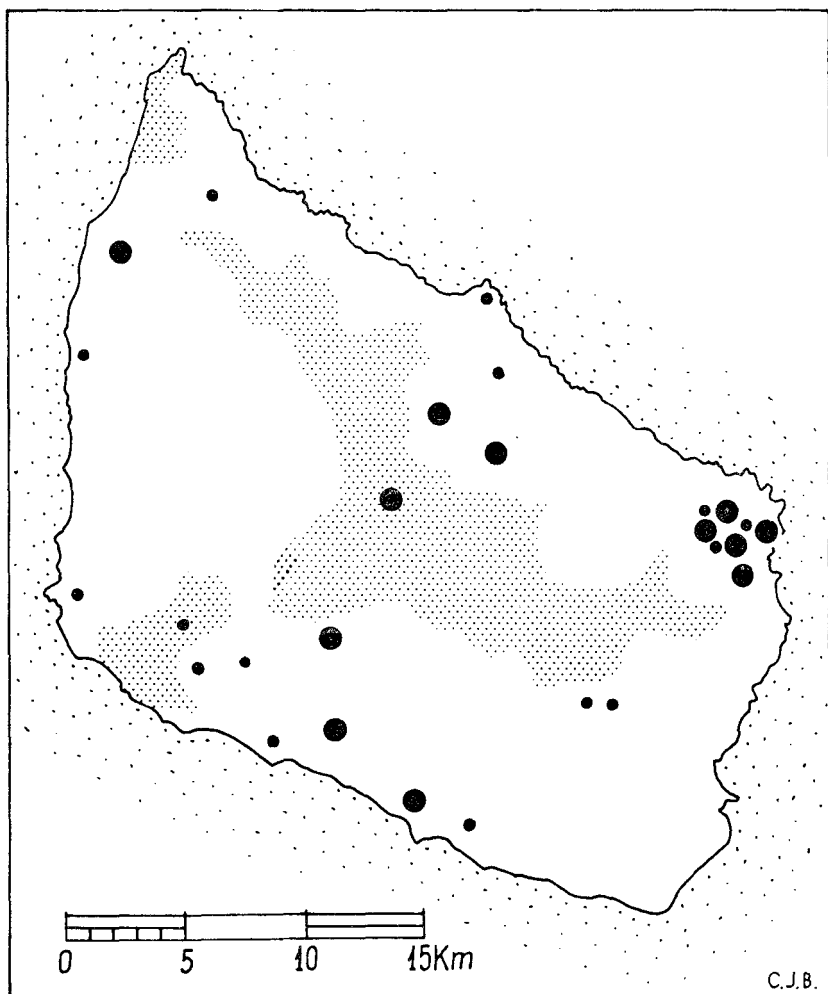
Fig. 9. Folkevandringstid. Gravfund. Stor signatur gravpladser, lille signatur enkelte gravfund.

fund er smykkernes kvalitet som helhed ringere end f. eks. på Sjælland og Gotland.

»Katastrofe«-teorien. Ud fra studier af solidus-fund på Gotland, Öland og Bornholm har man ment, at de mange skatte var nedlagt

Fig. 10. Folkevandringstid. Skattefund (mønter og andre goldsager). Stor signatur skattefund, lille signatur enkelte fund.

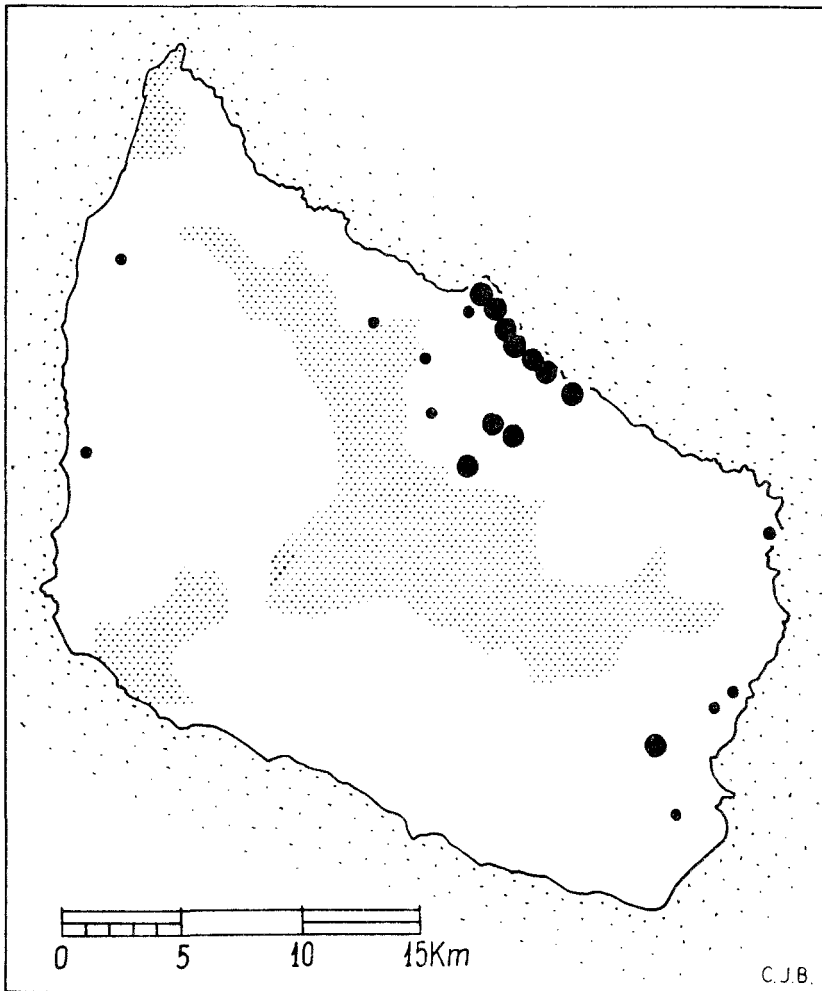
på grund af så omfattende hærgninger, at det skulle have haft direkte indflydelse på øernes bebyggelse. For Bornholms vedkommende skulle tidspunktet ud fra skattefundene have været omkring 525. Denne tanke er udbygget gennem nyere undersøgelser, hvorved er inddraget fund af nedbrændte huse og opførelse af tilflugtsborge. Resultaterne herfra må snarere svække end styrke katastrofeteorien. De undersøgte hustomter fra Dalshøj og Sorte Muld synes delvis at være ældre end 525 (nemlig 5. årh.), og den eneste tilflugtsborg med jernalderfund fra perioden før vikingetid (Gamleborg i Paradisbakkerne) viser tegn på bosættelse i 3.-4. årh., men ikke omkring 500.

Yngre germansk jernalder (ca. 550—ca. 800). Fra denne tid foreligger efter Vedel talrige *gravfund*; de sidste 50 års udgravninger har kun givet ganske få nye. Materialet er ensidigt, da bopladser og depoter foreløbig er ukendte. Gravene synes i reglen anlagt efter samme princip som i foregående periode, dvs. i lave jordhøje, der samles til mindre gravpladser. Normalt indeholder hver høj kun en enkelt grav. Skeletbegravelse er dominerende. Få, isolerede (og fattige) brandgrave er dog kendt og kan have været almindeligere end formodet. Nye udgravninger har vist, at gravene kan bestå af brede, oprindelig plankebyggede kister, hvor den døde nedlægges med et ofte rigt udstyr. Mandsgravene indeholder våben (sværd, lanser, sjældnere skjolde), kvindegravene rigt smykkeudstyr: 2—3 fibler, nåle, talrige glasperler etc.

Vigtigste gravplads er Bækkegård i Østerlarsker. Desuden findes mindre gravfelter langs med kysten fra Gudhjem over Melsted, Nr. Sandegård, Kobbek, Lousgård til Saltuna. Fordelingen af gravfundene fremgår af fig. 11. Langt de fleste og alle større gravpladser ligger inden for et ca. 5×5 km stort område fra Gudhjem til Østerlarsker. Desuden er påvist enkelte fund omkring Neksø langs kysten mod sydøst. Fra hele resten af øen kendes kun få sikre og enkelte usikre fund. Man ved, at Vedel og Jørgensen gjorde et stort arbejde både for at undersøge gravpladser netop fra denne tid så fuldstændigt som muligt og for at opsøge flest mulige fund. Fordelingen af fundene kan antages at være repræsentativ.

Derfor har man også muligheder for at udnytte gravpladserne til slutninger om bosættelsen. Blandt gravene ved Bækkegård blev registreret ca. 45 rigere mandsgrave og ca. 60 kvindegrave; men kun 56 af de sidstnævnte har kunnet opdeles kronologisk inden

Fig. 11. Yngre germansk jernalder. Gravfund. Stor signatur gravpladser, lille signatur enkelte fund.

for perioden. Fase I af yngre germansk jernalder er repræsenteret af 6 grave, fase II af 27, fase III af 17 og tidlig vikingetid af 3. De enkelte faser skønnes efter nye undersøgelser at have været hver på ca. 75 år. De få fund henholdsvis fra gravpladsens ældste og yngste del kan tolkes på to måder, enten som en mindre bebyggelse fra de nævnte afsnit, eller ved at gravpladsen kun har været anvendt gennem kortere del af de respektive faser; i første tilfælde giver det en samlet benyttelsestid på ca. 300 år, i andet tilfælde ca. 200 år. Regner man med, at der for hver familie kun findes én rig kvindegrav, vil det med et forventet generationsskifte hvert 30. år komme til at svare til gennemsnitlig enten 6 familier i 300 år eller 8–10 familier i de nævnte 200 år. Selv om sådanne udregninger kun kan blive skitseagtige, må Bækkegård have været gravplads for et samfund bestående af et antal familier, der har været nogenlunde lige velstående. Om bosættelsen har haft karakter af enkeltgårde, der har været knyttet sammen politisk (eller socialt), eller der er tale om en egentlig landsby, kan ikke afgøres.

Alle andre gravpladser er mindre. Den største og i terrænet klarst afgrænsede er Lousgård i Østerlarsker, umiddelbart ved kysten. Der er her fundet ca. 50 grave fra yngre germansk jernalder og vikingetid (foruden ældre anlæg, der ikke behøver at angive kontinuitet bagud i tid). Af rigere udstyrede grave har man 12 mandsgrave og 9 kvindegrave. Som sædvanlig kan mandsgravene ikke opdeles nærmere, men blandt de rigere kvindegrave findes kun 1–3 grave pr. kronologisk fase. Beregnet efter samme princip som Bækkegård bliver der således kun gennemsnitlig én rig kvindegrav pr. generation i hele tiden ca. 600–ca. 900. Hele gravpladsen ved Lousgård kan derfor tolkes som gravsted for én enkelt gård, der gennem hele denne tid har været beboet af særlig velstående folk. Det øvrige fundstof fra yngre germansk jernalder på Bornholm ligner i type Lousgård (omend udstyret er enklere).

En analyse af smykkeformer og ornamentik dokumenterer, at Bornholm er klart orienteret mod Sydsandinavien, men at øen viser særlige træk; sammen med dele af Skåne har den udgjort et selvstændigt lokalområde. Selv om fundstoffet tilsyneladende er

rigere end fra de andre dele af Sydskandinavien, viser både smykker og våben ikke samme høje kvalitet, som man kan træffe f. eks. fra Sjælland og det vestlige Skåne – og langt fra samme rigdom, som findes i de mellemsvenske provinser med centrer på Gotland og i Uppland.

Vikingetid

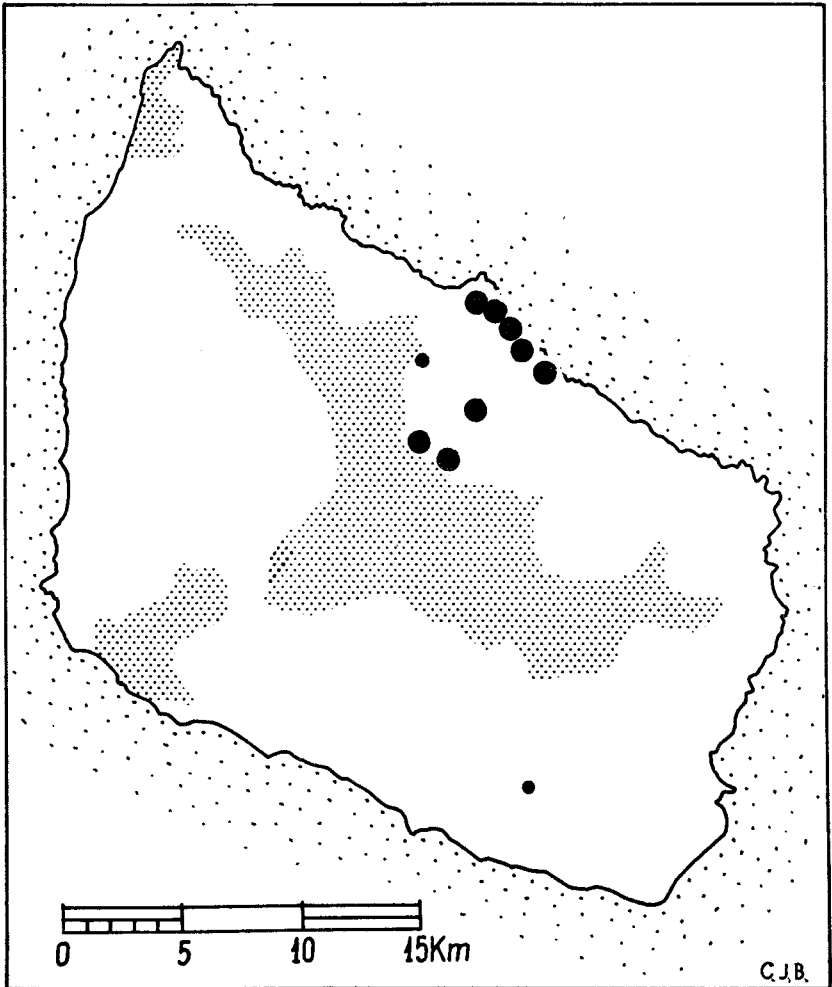
Ældre vikingetid. Det er afgørende for forståelsen af kulturudviklingen på Bornholm, at man betragter fundstoffet fra ældre og fra yngre vikingetid separat (stort set 9. og 10./11. årh.). I 9. årh. tegner der sig præcis samme billede som i de foregående to århundreder. Der kendes kun grave (en enkelt sølvring er sandsynligvis først nedlagt i næste århundrede). Gravskikken og fordelingen er uændret, dvs. at næsten alle fund stammer fra centret omkring Gudhjem-Østerlarsker. I de fleste tilfælde findes gravene på de samme pladser som tidligere. Dog synes uanselige anlæg under flad mark at være hyppigere end før; de ligger ofte direkte ud til kysten. Medens mandsgrave er svære at bestemme – de sædvanlige våbenformer savnes således – indeholder nogle kvindegrave det normale nordiske smykkeudstyr (skålformede og andre spænder, perler samt små knive). Fordeling af fundene fremgår af fig. 12.

Yngre vikingetid viser et mere varieret materiale, idet man foruden grave nu kender skattefund og enkelte bopladser (dog svære at fordele på 10. og 11. årh.; upublicerede). Det gamle centrum omkring Gudhjem er nu kun repræsenteret af enkelte fund, de øvrige findes spredt over hele øen (fig. 13). Inden for gravskikken kan ikke noteres væsentlige ændringer, idet skeletbegravelse i lave jordhøje eller under flad mark er fremherskende. (Ældre meddelelser om brandgrave er usikre). Rigere udstyrede mandsgrave er som i foregående århundrede ukendte, således at man kun kan datere kvindegrave. Selv den rigest udstyrede grav (Lousgård) indeholder kun et »normalt« nordisk smykkesæt.

Skattefund er på ny en kilde til viden om øens forhistorie. De består af samme slags sølvfund, der kendes fra det øvrige Norden samt fra slaviske områder i Tyskland og Polen. De er således sam-

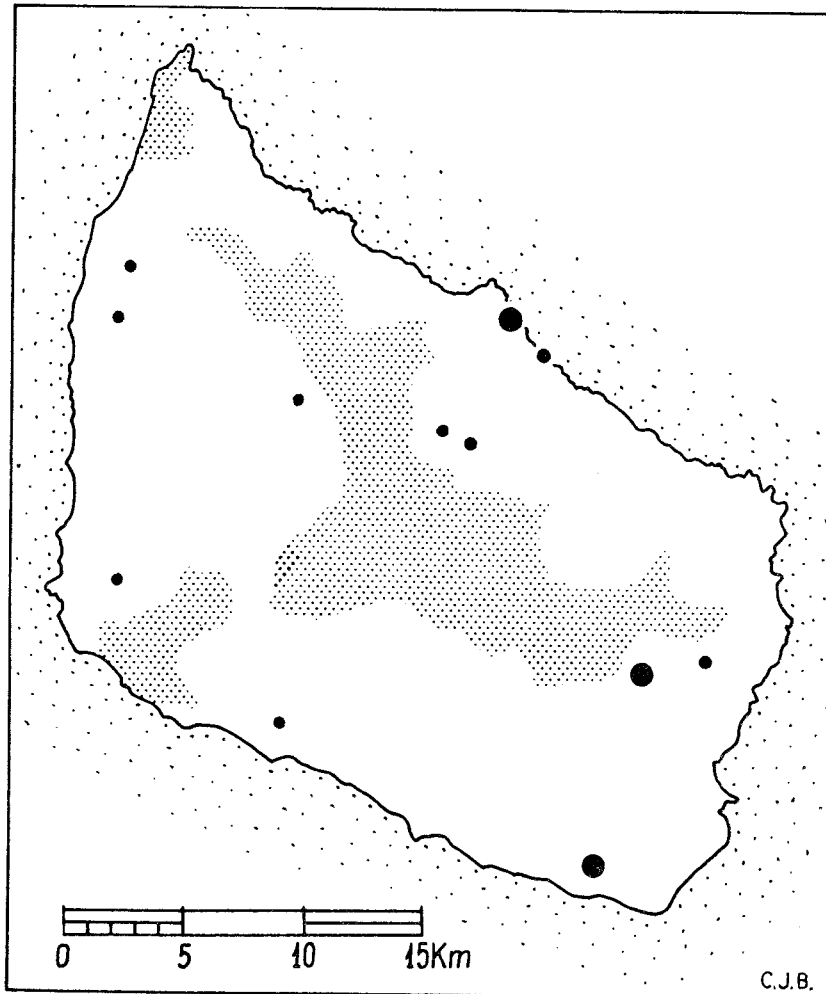
mensat af mønter, barrer, hele smykker og brudsølv. Fra Bornholm kendes ingen fund, der med sikkerhed er nedlagt i 9. årh. Fra 10. årh. kendes 12 sikre fund, der kan suppleres med 11 nedlæggelser fra 11. årh. (grænsen mellem disse er flydende). Som fig. 14 viser,

Fig. 12. Ældre vikingetid. Gravfund. Stor signatur gravpladser, lille signatur enkelte fund.

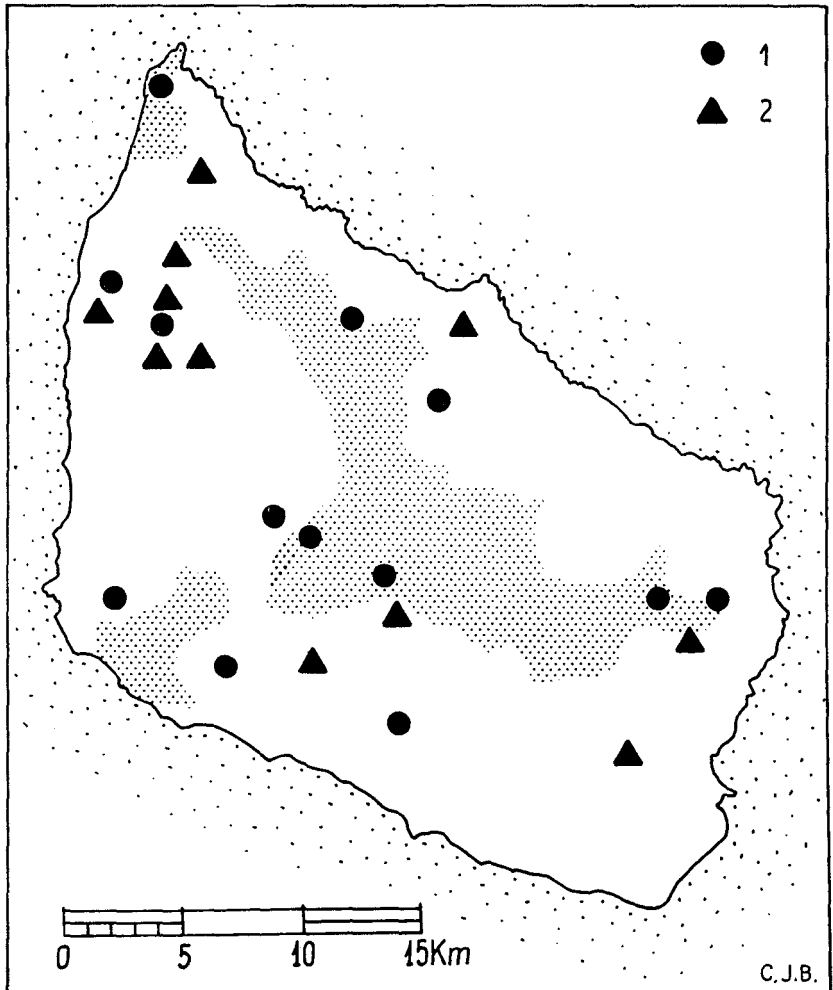
er der en vis overensstemmelse mellem fordeling af grav- og skattefund fra 10./11. årh., dvs. at begge grupper er spredt over det meste af øen. Skattefundene må vurderes som dem andetsteds fra, dvs. at Bornholm følger en vidt udbredt skik med deponering af

Fig. 13. Yngre vikingetid. Gravfund. Stor signatur gravpladser, lille signatur enkelte fund.

sølv. Forsøg på at tolke dem lokalt (som udtryk for særlig urolige tider med plyndringer eller angreb udefra), bliver derfor kun én hypotese blandt flere. Bornholm har efter sit areal forholdsvis mange skatte fra 10.-11. årh., men de er gennemgående mindre end dem fra Skåne og Sjælland; (den største vejer ca. 2000 gram).

Fig. 14. Yngre vikingetid. Møntdaterede skattefund. 1. 10. årh., 2. 11. årh.

Mønter (i de ovenfor nævnte sølvfund) er vigtige for vurdering af Bornholms kultur- og handelsmæssige orientering. I deres sammensætning svarer de nærmest til de øvrige sydszkandinaviske skattefund, men der tegner sig i detaljer visse særtræk. Som nævnt er skatte nedlagt i 9. årh. ukendte (modsat Gotland og Öland). I 10. årh. er der procentvis færre arabiske mønter på Bornholm end i Skåne og (især) det øvrige Danmark; til gengæld synes der at være noget flere tyske mønter på Bornholm. I 11. årh. er der (procentvis) langt flere tyske mønter her og tilsvarende færre engelske og – især – færre danske mønter end i det øvrige Sydszkandinavien. (Den ofte gentagne hypotese om stærk østlig kontakt ud fra fund af arabiske mønter på Bornholm savner i virkeligheden enhver støtte).

Bornholm er gennem hele vikingetiden kulturelt en del af det sydszkandinaviske område, i fortsættelse af udviklingen gennem ældre og yngre germansk jernalder. I betragtning af øens beliggenhed og skibsfartens historisk dokumenterede betydning, er det påfaldende så ringe en kontakt, der kan ses med andre områder. Det gælder såvel Gotland og Mellemsverige som baltiske og slaviske lande. I forhold til det øvrige Sydszkandinavien viser skattefund og især gravfund en gennemgående ringere kvalitet; det kan tolkes som udtryk for mindre velstand og større kulturel isolering, end man skulle vente. Efter møntfundene er der også tale om handelsmæssig kontakt med lande syd for Østersøen.

Runesten. Der kendes ca. 40 sten med runeindskrifter, men alle er efter sproglige kriterier meget sene og må tilskrives 11. årh. Kun få af stenene kendes på deres oprindelige plads, men fundene har især været koncentreret om øens kirker, hvad der stemmer med, at de fleste indskrifter er over kristne mænd. På dette felt følger Bornholm ikke det sædvanlige sydszkandinaviske mønster.

Tilflugtsborge. Som det er tilfældet inden for andre klipperige egne af Syd- og Mellemszkandinavien, træffer man befæstede pladser på naturlige højedrag. Disse såkaldte tilflugtsborge er vanskelige at datere. Fire sikre eksempler kendes fra Bornholm, og heraf ligger de tre i den centrale, udyrkede zone. Nyere gravninger har

vist anvendelse af pladserne omkring vikingetid og/eller tidlig middelalder, en enkelt (Gamleborg i Ibsker) har dog givet (sarsomme) fund også fra yngre romersk jernalder. Indtil videre er det vanskeligt at anvende disse borge i et samlet billede af øens kulturhistorie.

Oversigt over bebyggelsen gennem bronze- og jernalder

Inden for det nordiske kulturområde indtager Bornholm både i bronze- og jernalder en særstilling, bl. a. fordi antallet af fund er meget betydeligt i forhold til øens areal. For hver enkelt periode er bebyggelsens karakter forsøgt analyseret. Sammenfattende tegner sig følgende hovedlinier: bosættelsen i ældre bronzealder afspejler tydeligt tradition fra yngre stenalder, idet langt de vigtigste beboede områder har været en forholdsvis smal zone langs med øens kyster. Alligevel viser gravfundene forholdsvis stor velstand (større end i Skåne). Ved overgangen til yngre bronzealder udvides bosættelsesområdet voldsomt; for første gang er man desuden i stand til ud fra gravfundene at slutte noget om bosættelsens karakter. De mange små og middelstore gravfelter tyder på en bebyggelse i mindre enheder. Denne bebyggelse fortsætter antagelig uændret ned i ældre førromersk jernalder. Gennem yngre førromersk tid, ældre og yngre romersk tid, karakteriseres billedet derimod af mange og forholdsvis store gravfelter, der bedst kan forklares som hørende til regulære landsbysamfund (som de er dokumenteret i Jylland). Selv om fundstoffet ved slutningen af yngre romersk tid, omkring år 400, er vanskeligt at datere nøjagtigt, tyder det på, at bebyggelsen atter har ændret karakter. Der er ikke længere dokumentation for eller blot antydning af noget landsbysamfund. I stedet synes enkeltgården at være blevet almindelig; det er i hvert fald den rimeligste slutning, som de små gravpladser – ofte anvendt gennem flere århundreder – giver anledning til. Særlige forhold må have gjort sig gældende omkring Gudhjem og Østerlarsker. Næsten alle gravfund, og i hvert fald alle rigere fund kommer fra dette begrænsede område. I første omgang må man her konstatere en særlig velstillet bygd, som markerer

sig ubrudt gennem næsten fire århundreder (5. til 9. årh.), også her er det sandsynligt, at bygden skal tolkes som grupper af enkeltgårde. Det er farligere at slutte noget ud fra det negative, dvs. fundmanglen andetsteds på øen gennem de samme århundreder. Midt i vikingetiden (omkring 900) sker en ny ændring i Bornholms bebyggelseshistorie, idet den rige bygd omkring Gudhjem synes at miste sin betydning, samtidig med at der i større antal kendes grav- og bopladsfund fra hele øen. En sådan spredt og økonomisk mere ligelig fordeling af fundene illustreres tydeligere af skattefundene fra 10. og 11. årh. Det karakteristiske bornholmske bosættelsesmønster fra middelalder og nyere tid, med spredte enkeltgårde og en jævn velstand, der synes direkte afhængig af agerjordens bonitet, udformes efter alt at dømme netop i yngre vikingetid. Rent bebyggelsesmæssigt bliver der således på Bornholm en jævnere overgang mellem forhistorisk og historisk tid, end man ellers er i stand til at iagttage i de gammel-danske landskaber.

Indvandring eller udvandring i Bornholms jernalder

Det er nu muligt at berøre et væsentligt problem i forbindelse med øens forhistorie: tyder det arkæologiske materiale på omfattende ind- eller udvandring i forhistorisk tid?

Ældre forsøg på ad sproglig eller arkæologisk vej at bringe Bornholm i forbindelse med det germanske folk Burgunderne og søge folkets oprindelige hjemsted her måtte forudsætte en radikal ændring af bosættelsen eller kulturkontakterne omkring førromersk tid. Det arkæologiske materiale tillader ingen sådan slutning. Selv om der fra yngre bronzealder og til yngre førromersk jernalder sker en ændring af bosættelsens karakter, taler fundene for en næsten maksimal udnyttelse af bosættelsesområdet gennem yngre bronzealder og hele førromersk jernalder.

Den svenske forsker Knut Stjerna søgte så i 1905 gennem indgående studier over Bornholms oldtid at påvise en nedgang i fundstoffet omkring 3.-4. årh. e. Kr. og tolkede den som resultat af bortvandring af større folkegrupper; efter et par århundreders svag bosættelse skulle Bornholm på ny være befolket ved indvandring

fra det svenske fastland eller fra Öland (først omkring Gudhjem). Selv om disse ideer aldrig er blevet accepteret fra dansk side, bør de nævnes som en metodisk interessant og tilsyneladende dokumenteret hypotese. Ovenfor er udbredelseskortene fig. 8–12 tolket på en anden måde: der sker en ændring af bosættelsesformen engang i løbet af 4. årh., og der kan noteres en stærk nedgang i antallet af gravfund ved og efter denne tid. Men den samme nedgang i fundmængde præger – endda i stærkere grad – de nærmest liggende landskaber, Skåne og Sjælland, som Bornholm på den tid kulturelt var knyttet til. I store områder syd for Østersøen kan et lignende fænomen for øvrigt konstateres. Det er altså ikke noget problem, som er specielt for Bornholm. Den tydelige – og tidligt iagttagne – koncentration af forholdsvis rige gravfund fra 7. og 8. årh. omkring Gudhjem har imidlertid en klar forudsætning i hele ældre folkevandringstid (5.–6. årh.); tilmed er den endnu markant i ældre vikingetid (9. årh.). Oldsagsformer og ornamentik (især på smykkerne) viser nære kontakter mellem Bornholm og Sjælland–Skåne gennem alle disse århundreder, langt mindre med Öland, Gotland eller det svenske fastland. Det er i dag vanskeligere end nogen sinde at tolke disse forhold som vidnesbyrd om større eller mindre udvandring og derpå følgende indvandring.

Den mærkelige koncentration af rige fund omkring Gudhjem–Østerlarsker gennem henved fire århundreder (5.–9. årh.) er tilsyneladende konstant og må være vidnesbyrd om en økonomisk særlig begunstiget bygd. Dens fortsatte velstand forenes ikke med den ovenfor omtalte »katastrofeteori« (med ødelæggende hærgninger på Bornholm i løbet af 6. årh.). Forholdene kan måske tolkes således: Når den samme velstand ikke afspejles i det øvrige bornholmske fundstof, kan årsagen til Gudhjem-bygdens rigdom søges uden for øen. Det kan tænkes, at der her har eksisteret et særligt økonomisk støttepunkt, f. eks. en handelsplads, der har spillet en vigtig rolle i den fjernhandel, som netop i disse århundreder forbandt hele Østersø-området med Vesteuropa. (Placeringen af selve pladsen ville nok snarere være et sted omkring Melsted end ved Gudhjem selv). Med den nævnte fjernhandel følger også fundrig-

BORNHOLMS OLDTIDSHISTORIE

dom og kulturel blomstring langs med kysterne vestpå i det gammel-danske område, dvs. især Vestsåne, Sjælland og Limfjorden. For Bornholms vedkommende sker der noget afgørende ca. år 900. Enten omlægges handelsvejen eller også har udviklingen inden for skibsfarten gjort en mellemstation her overflødig. Det arkæologiske materiale taler for, at Bornholm gennem vikingetiden er blevet mere isoleret og betydningsløst, end man skulle vente ud fra vor viden om de blomstrende søfarts- og handelsforbindelser netop i denne tid. En af de første historiske kilder om Bornholm er den engelske kong Alfreds rejsebeskrivelser fra slutningen af 9. årh.; her omtales den angelsaksiske købmand Wulfstans sejlads fra Hedeby (Slesvig) ind i Østersøen, og det beskrives, hvordan han sejler forbi de danske øer, Skåne og derefter forbi Bornholm, Öland og Gotland. Er det et tilfælde, at sejlruten nu går syd om Bornholm?

LITTERATUR

Almindeligt:

1. Bogen om Bornholm (red.: R. Nielsen og Thorvald Sørensen). Åbenrå 1957. 664 s.
2. V. Milthers, Bornholms geologi. Danmarks Geologiske Undersøgelse V. række, nr. 1., 2. udgave. København 1930.
3. E. Vedel, Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København 1886.
4. E. Vedel, Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. København 1897.
5. E. Vedel, Bornholms Oldtid. Bornholmske Samlinger 2, 1907, 157-92.

Palæolitikum og mesolitikum:

6. C. J. Becker, Maglemosekultur på Bornholm. Aarbøger nord. Oldkyndighed 1951, 96-171.
7. Ole Klindt-Jensen, En stenalderboplads i Grisby. Bornholmske Samlinger 23, 1935, 212-18.
8. Ole Klindt-Jensen, Ertebøllekultur på Frennemærk. Bornholmske Samlinger 25, 1937, 345-52.

Neolitikum:

9. C. J. Becker, Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Aarbøger nord. Oldkyndighed 1947, 161-69.
10. Klaus Ebbesen, Bornholms første bølnder. Bornholmske Samlinger 1974.
11. O. Frödin, Några lerkärl från Bornholms stenalder. Fornvännen 1916, 181-200.
12. Ebbe Lomborg, Die Flintdolche Dänemarks. Nordiske Fortidsminder Ser. B, I, København 1973.
13. Mats P. Malmer, Jungneolithische Studien. Acta Arch. Lundensia, Lund 1962.
14. A. P. Madsen, Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark. København 1896, 34-35, Taf. 42-44.
15. G. Rosenberg, Nye Jættestuefund, Aarbøger nord. Oldkyndighed 1929, 233-45.

Bronzealder:

16. E. Baudou, Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis. Stockholm 1960.
17. H. C. Broholm, Danmarks Bronzealder, vol. I, København 1943., vol. III, København 1946.
18. P. V. Glob, Helleristninger i Danmark. Jysk Arkæologisk Selskab, Skrifter VII. Århus 1969.
19. Ole Klindt-Jensen, Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder. Bornholmske Samlinger 1964, 19-26.
20. C.-A. Möberg, Till bornholmsfibulaens historia. Meddelanden Lunds Univ. Hist. Mus. 1941, 116-28.
21. K. Randsborg, Von Periode II zu III. Chronologische Studien über die ältere Bronzezeit Südkandinaviens und Norddeutschlands. Acta Archaeologica 39, 1968, 1-142.
22. K. Randsborg, From Period III to Period IV. Chronological studies of the Bronze Age in Southern Scandinavia and Northern Germany. Nationalmuseets skrifter. København 1972.

Jernalder:

23. C. J. Becker, Zwei Frauengräber des 7. Jahrhunderts aus Nørre Sandegaard, Bornholm. Acta Archaeologica 24, 1953, 127-155.
24. C. J. Becker, Das eisenzeitliche Gräberfeld Nørre Sandegaard auf Bornholm. Germania 40, Berlin 1962, 317-330.
25. Niels Breitenstein, De romerske møntfund fra Bornholm. Nordisk numismatisk årsskrift 1944, 1-85.
26. Niels Breitenstein, En bornholmsk guldskat. Nationalmuseets Arbejdsmark 1951, 24-28.
27. Gunnar Ekholm, Bornholms fynd av romerska importvaror. Bornholmske Samlinger 25, 1937, 333-343.
28. Joan M. Fagerlie, Late Roman and Byzantine Solidi found in Denmark

BORNHOLMS OLDTIDSHISTORIE

- and Sweden. Numismatic Notes and Monographs 157. New York 1967.
29. R. Hachmann, Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. 41. Bericht d. Römisch-Germanischen Kommission 1960, 219–230.
30. Hans Kjær, Om Bornholm i Jernalderen. Bornholmske Samlinger 2, 1907, 111–153.
31. Ole Klindt-Jensen, En ny gravform fra Bornholms ældre jernalder. Bornholmske Samlinger 32, 1949, 115–120.
32. Ole Klindt-Jensen, Bornholm i folkevandringstiden og forudsætningerne i tidlig jernalder. Nationalmuseets skrifter. København 1957.
33. Ole Klindt-Jensen, To krigergrave fra Bornholms jernalder. Nationalmuseets Arbejdsmark 1959, 90–100.
34. Ole Klindt-Jensen, Befolkningsgrupper, fundhorizonte og stiltræk i sen jernalder. Kuml 1964, 52–59.
35. Knud A. Larsen, Bornholm i ældre jernalder. Aarbøger nord. Oldkyndighed 1949, 3–192.
36. Mogens B. Mackeprang, Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.–5. Jahrhunderts. Hamburger Schriften zur Vorgeschichte 3, Leipzig 1943.
37. Carl-Axel Moberg, Zonengliederungen der vorchristlichen Eisenzeit in Nordeuropa. Lund 1941.
38. Hans Norling-Christensen, Bidrag til belysning af kulturforholdene på Bornholm i ældre germansk jernalder. Aarbøger nord. Oldkyndighed 1958, 109–119.
39. Knut Stjerna, Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern. Antikvarisk tidskrift f. Sverige 18, 1. Stockholm 1905.
40. Mogens Ørsnes, Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder. Nationalmuseets Skrifter. København 1966.

Vikingetid:

41. C. J. Becker, Lousgaard 28, ein Kammergrab des 10. Jahrh. aus Bornholm. Acta Archaeologica 24, 1953, 155–163.
32. Johannes Brøndsted, Danish Inhumation Graves of the Viking Age. Acta Archaeologica 7, 1936, 203–213.
43. Lis Jacobsen og Erik Moltke, Danmarks Runeindskrifter. København 1942, 421–470.
44. Thorkild Ramskou, Viking Age Cremation Graves in Denmark. Acta Archaeologica 21, 1950, 137–182.
45. Roar Skovmand, De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150. Aarbøger nord. Oldkyndighed, 1942, 1–275.

EN JERNALDERBOPLADS VED NYMØLLE I NEKSØ

Af Svend Nielsen

Det er en velkendt sag, at arkæologiske fund ofte gøres i forbindelse med markarbejde, hvor plogen afslører forhistoriske anlæg, men med hensyn til det bopladsfund, der her skal omtales, var dette dog ikke tilfældet, idet bopladsområdet havde været landbrugsjord i lange tider, uden at der var fundet spor af arkæologisk interesse. Først da området blev udstykket til parcelhusbebyggelse, og man gik i gang med udgravning af støbegrøfter til husfundamenter, sås det, at der var kulturlag, hvor parcelhusene skulle ligge. Denne iagttagelse blev først gjort af O. Rohmann, Neksø, som i september 1973 bemærkede en grube med trækul ved en udgravning til et husfundament. Besked blev givet til museumsinspektør H. Vensild fra Bornholms Museum i Rønne, der hurtigt kom til og påbegyndte udgravningen. Da området med kulturlag var stort og så lovende ud, blev der rettet henvendelse til Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning om assistance ved udgravningen, og for denne foretog jeg da i samarbejde med Bornholms Museum en udgravning i tiden 12.–26. september og igen fra 2.–8. oktober 1973. I den efterhånden ret omfattende udgravning deltog i kortere eller længere tid O. Rohmann og J. Jakobsen, Neksø, Hans Kapel, Rø, og fra Bornholms Museum H. Vensild og R. Stenderup-Larsen. Som tegner deltog Marjatta Nielsen, København. Megen hjælp og støtte fik vi desuden fra Neksø kommune i løbet af udgravningsperioden.

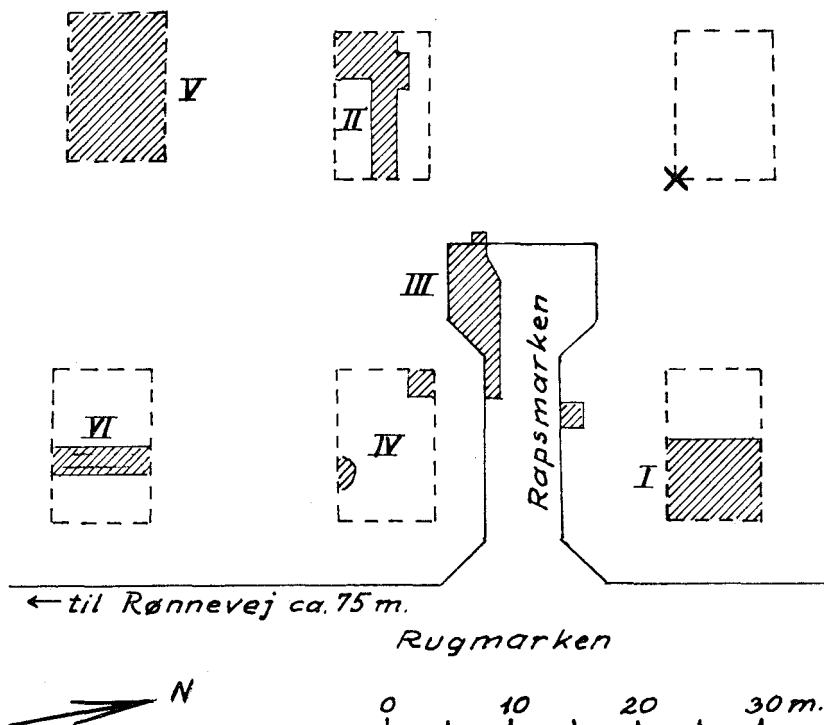
Når der nu skal gøres status over udgravningen, må det siges, at resultaterne var lidt skuffende. Det skyldes, at kulturlagene på bopladsen var stærkt forstyrrede, således at fund fra vidt forskellige perioder var blevet blandet sammen. Når jeg alligevel har ment, at bopladsen ved Nymølle bør publiceres, er det, fordi der trods alt er ting, som er værd at omtale, og med denne udgravning har

vi i det mindste fået kendskab til endnu en bornholmsk jernalderboplads, hvoraf der til nu har været forbavsende få i forhold til de mange jernaldergrave.

Fundene fra udgravningen domineres af keramikken, idet der blev fundet 3500 lerkarskår. Endvidere blev der fundet 25 kg ben, som især stammer fra større husdyr. Hertil kommer så en lille samling jernsager og andre oldsager af forskellig art. Oldsagsmaterialet tilhører Bornholms Museum i Rønne,¹ mens beretning over udgravningen findes på Nationalmuseet.²

Udgravningsområdet ved Nymølle ligger i Neksøs vestlige udkant, umiddelbart til højre for Rønnevej, når man kommer fra Neksøs centrum, og lige vest for Nymølles bygninger. På bopladsområdet ligger nu en samling parcelhuse, så det var i sidste øjeblik,

Fig. 1. Plan over udgravningsområdet ved Nymølle i Neksø.

at den arkæologiske undersøgelse blev foretaget.³ Forholdene på udgravningsområdet i efteråret 1973 fremgår af fig. 1, hvor de stiplede, rektangulære områder markerer, at her er græstørv og det meste muld fjernet, da der skal støbes husfundamenter, mens skråskravering viser de områder, som blev udgravet, i alt ca. 280 m². Områderne betegnes med romertal, og som det ses, ligger område III ved en vej med vendeplads. Endelig kan det nævnes, at krydset øverst til højre på planen markerer, at her fandtes de første kulturlag på bopladsen. Hvor stor udstrækning, bopladsen har haft, er svært at afgøre, men det er rimeligt at antage, at der også er bopladslag mellem de udgravede områder, og da samtidig kulturlagene synes at fortsætte til alle sider uden for de udgravede områder, er der tale om et bopladsområde af betydelig størrelse. Da det jo var en nødudgravning, hvor arbejdet skulle gå stærkt, havde vi ingen mulighed for at foretage undersøgelser uden for de områder, som er vist skraveret på fig. 1, hvilket ville have sin- ket byggeriet unødigt.

Udgravningsområdet ligger 13–14 m over havet og skråner jævnt mod øst. Øverst er et ret tykt muldlag, og der har sandsynligvis været en vis jordtransport fra de højereliggende områder, forårsaget af pløjning i tidens løb. Under muldlaget er kulturlag, som kan være af betydelig tykkelse sine steder, og under dette kulturlag findes undergrunden, der består af sand og grus. Geologisk interessant er det, at den senglaciale strandlinie løber gennem den østlige del af udgravningsområdet i omtrent nord-sydlig retning. Denne strandlinie består af sand og grus samt en strandvold af store mængder af rullede sten. Her har kystlinien gået i slutningen af istiden, og på dette tidspunkt har altså de lavereliggende områder, hvor nu Neksø by ligger, stået under vand. At der så langt senere er kommet til at ligge en boplads her, er ingen tilfældighed, idet forhistoriske bebyggelser ofte findes ret højt beliggende på sand og grus, fordi der sådanne steder var tørt. Derimod råder der andre forhold nord for bopladsområdet, idet der her under muldlaget er et tykt, gult lerlag, som hviler direkte på neksøsandsten. Dette lerlag må være afsat i en sø under istidens sidste del. Selv

om der var ganske svage spor af aktivitet på marken her nord for bopladsen i form af lidt trækul og rødbrændt ler, er det ikke sandsynligt, at der også her har været bebyggelse af betydning i forhistorisk tid, idet den flade mark og den lerede undergrund vil give meget fugtige forhold, da regnvandet ikke let kan løbe bort.

Som nævnt var græstørv og det meste af muldlaget fjernet, da vi begyndte udgravningen. I det resterende muldlag gjordes der enkelte fund, både af jernalderkeramik og keramik, som må være senere end jernalderen, således at der her er tale om en vis sammenblanding. Derimod var selve kulturlaget med jernalderfundene oftest uden indblanding fra senere tid, og når der var denne indblanding, kunne der som regel ses en nedgravning, som kunne forklare indblandingen. Selve kulturlaget viser bebyggelse gennem lange perioder af jernalderen, især den ældre del, og her er det ofte muligt at skelne mellem de forskellige bebyggelsesfaser. De ganske få stenalderfund fra udgravningen lå dybt, således at der er en vis, grov stratigrafi på bopladsen. Det må indrømmes, at til trods for at der blev gravet med stor nøjagtighed og i op til 7 lag, var det tit ikke muligt at forstå de forskellige anlæg, hvilket skyldes de mange forstyrrelser, som allerede er foregået i jernalderen; hver gang, man har bygget et nyt hus, har man gravet stolpehuller, planeret, dækket gamle gruber o.s. v. Disse forstyrrelser ses også klart på keramikken, idet der næsten kun blev fundet mindre skår, og kun i få tilfælde er det lykkedes at samle skårflager, således at der har kunnet laves en rekonstruktions-tegning.

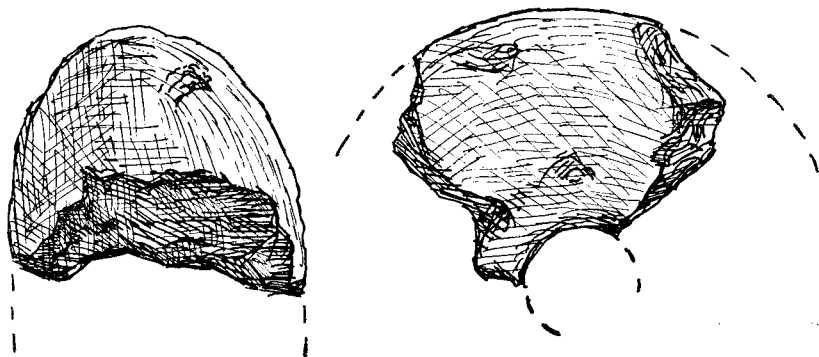
Husenes konstruktion er der ingen grund til at gå nærmere ind på her, idet husresterne på Nymøllebopladsen er for dårligt bevarede til, at man kan få et klart billede. Det kan blot siges, at jordgravede stolper og lerklining er konstateret i stor udstrækning.⁴ De mange gruber og nedgravninger på bopladsen har tjent forskellige formål. Nogle er blot affaldsgruber, mens en stor grube i område II's vestlige del viste sig at være en lergrube, hvor man har hentet ler til klining, gulve og lerkarfremsstilling. Det var i øvrigt det eneste sted på bopladsen, hvor naturlig forekomst af ler blev kon-

stateret. Endelig er der gruber, som har tjent som koge- eller stegegruber, og de indeholdt især ildskørnede sten, trækul og knoglestumper efter større husdyr.⁵ Derimod er der ikke på bopladsområdet fundet eksempler på brandpletter. I det følgende vil jeg gennemgå udgravningen område for område med de forskellige anlæg og oldsagsfund.

Område I

I dette område nåede vi blot at grave i to dage, da der skulle støbes et husfundament. I et øvre lag fandtes flere steder rester af brolægning, og der var to runde, stensatte ildsteder, som delvis overlappede hinanden. Under de to ildsteder var der flere stolpehuller, og allerede disse forhold tyder på tre bebyggelsesfaser. Der blev også fundet områder med ubrændt ler, som må stamme fra gulve eller nedfalden lerklining. Andre steder var jorden helt rød, idet der var store forekomster af rødbrændt lerklining. Denne, som ofte indeholdt aftryk af gren eller vidje, får sin røde farve i tilfælde af ildebrand. Sådan rødbrændt lerklining er praktisk taget ufor-gængelig, og den blev da også konstateret alle steder, hvor vi gravede. I dybereliggende lag fremkom en samling stolpehuller, hvoraf flere var stensatte, men husplaner var det ikke muligt at udskille. Ligeledes i de dybere lag fremkom flere store gruber, som må høre til blandt de tidligste anlæg på stedet.

Fig. 2. Stykke af en vævevægt af rødbrændt ler fra område I. Inv. nr. 45-2. Tegning H. Ørnes.

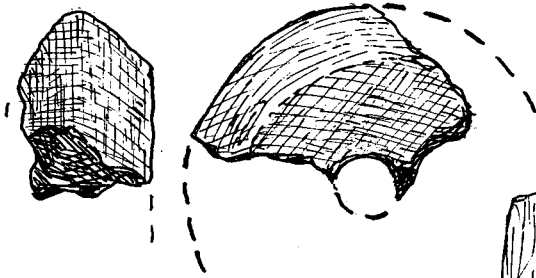

Fig. 3. Stykke af en tenvægt af sort, finkornet stenart fra område I. Inv. nr. 45-2. Tegning H. Ørsnes.

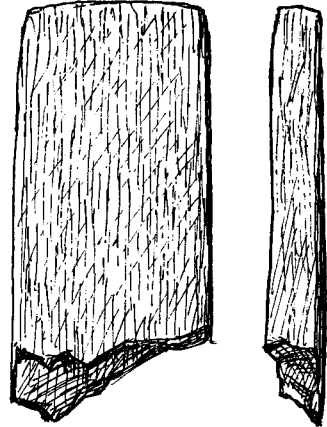
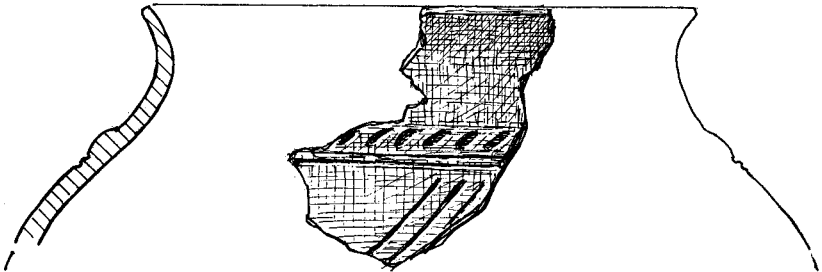

Fig. 4. Afbrækket stykke af en hvæssesten af finkornet, grålig stenart fra område I. Inv. nr. 45-2. Tegning H. Ørsnes.

Fig. 5. Rekonstruktionstegning af lerkar fra område I. Inv. nr. 45-24. Tegning H. Ørsnes.

Fundene fra område I er ikke imponerende, idet de især består af lerkarskår, som ikke kan dateres, samt forskellige dyrekogler; knoglematerialet behandles for sig længere fremme. Der er dog fundet et stykke af en væbevægt af brændt ler, fig. 2,⁶ af en type, som hører til i yngre jernalder. En tenvægt af en sort, finkornet stenart, fig. 3, og en hvæssesten, fig. 4, kan blot dateres til jernalder i almindelighed. Flere andre steder på bopladsen fandtes i øvrigt væbevægte, tenvægte og flere typer slibe- eller hvæssesten,

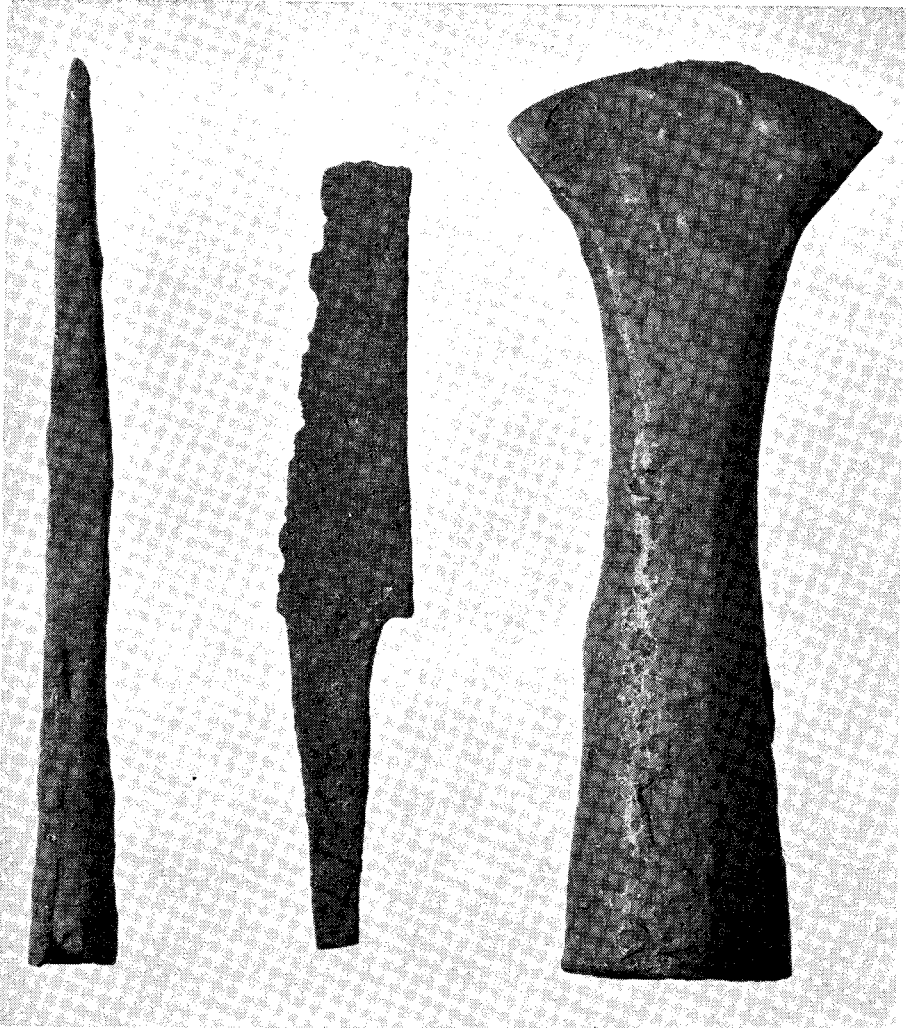

Fig. 6. Til venstre en pilespids af jern fra område II. Inv. nr. 45-155. I midten en jernkniv fra område III. Inv. nr. 45-511. Til højre døllegekse af jern fra område I. Inv. nr. 45-11. Foto Lennart Larsen.

og disse oldsagstyper hører da også til de oftest forekommende på vore jernalderboplads. Et lyspunkt er der dog med hensyn til datering af keramik blandt jernalderfundene fra område I, idet nogle småskår har kunnet samles til en skårflage, fig. 5. Det er et

af de få eksempler på tyndvægget keramik (under 5 mm), som er fundet på bopladsen, og der er her tale om keramik af høj kvalitet. Datering til 4.-5. årh. e. Kr. Et andet godt fund fra område I er en døllepøkse af jern, fig. 6 t. h., som Nationalmuseets konserveringsafdeling har haft til behandling sammen med flere andre jerngenstande. Øksen, som er forbløffende velbevaret, er hul i den ene ende, »døllen«, og heri har været anbragt et vinkelbøjlet træskaft. Det er en primitiv øksetype, som især er i brug i yngre bronzealder, men i løbet af ældre jernalder erstattes den af skafthuløksten. I Danmark hører døllepøkser af jern til i ældre jernalder, bl. a. er der fundet døllepøkser i de store sønderjyske mosefund fra ældre jernalder. Døllepøksen fra Nymølle skal dog snarere dateres til yngre jernalder ud fra gotlandske fund. Således er der på Gotland⁷ fundet døllepøkser, der nøje svarer til vor, bl. a. med udsvajet æg og den udhamrede facettering af døllen. — Alle de her nævnte oldsager fra område I er fundet i kulturlagene, og de kan altså ikke fortælle andet, end at de er yngre end de dybereliggende gruber og stolpehuller, som desværre ikke har givet daterende fund.

Område II

Også her fandtes stolpehuller og rødbrændt lerklining, men da der blot blev gravet en 2 m bred søgegrøft gennem området, var det heller ikke her muligt at få konstateret husgrundrids. I en stor grube fandtes sten, trækul, tandfragmenter og lerkarskår, men desværre kan grubens indhold ikke dateres. Imidlertid var der sekundært nedgravet et stort stolpehul i gruben, og i dette stolpehul fandtes pilespiden, fig. 6 til venstre, som skal dateres til vikingetid, eller måske snarere til middelalder; denne pilespids vil blive behandlet senere.

En anden stor grube i område II indeholdt mørk muld, sten, trækul samt ben- og tandfragmenter, og også her var der stolpehuller, som var gravet sekundært ned i gruben. I bunden af denne grube viste der sig at være en naturlig forekomst af en fed, gul ler. Gruben er uden tvivl fremkommet ved gravning efter ler, og siden er den så blevet brugt som affaldsgrube. — Det er den samme

grube, som er omtalt på side 54. Meget vigtigt er det, at der i gruben blev fundet en samling lerkarskår med fortykket og facetteret rand, således at gruben kan dateres til tiden omkring Kristi fødsel. Sådanne lerkarskår med fortykket og facetteret rand er i virkeligheden et af de meget få, sikre holdepunkter, der haves, når det gælder datering af bopladskeramik fra den tid, der her er tale om.

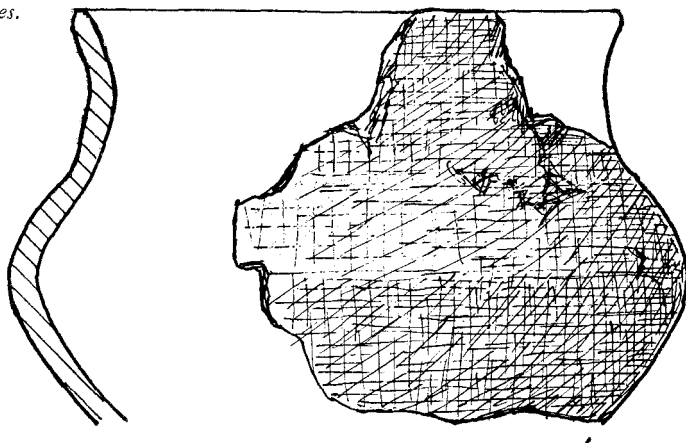
Af andre daterende fund fra område I kan nævnes et lille lerkarskår, nærmest som fig. 5, der kan dateres til 4.-5. årh. e Kr. Der er også en lerkarhank af den type, hvor hankens ene ende er fastgjort til lerkarrets rand, et træk, som findes på Bornholm i romersk jernalder og folkevandringstid.⁸

Område III

På dette område er der nu anlagt offentlig vej med en vendeplads, men i efteråret 1973 var det endnu muligt at udgrave et mindre område her, til trods for at en stor kloaknedgravning skar tværs gennem kulturlagene i øst-vestlig retning. Flere steder langs denne kloaknedgravnings sider kunne der iagttages kulturlag, men disse var det dog ikke muligt at udgrave, da forskellige større jordarbejder var i gang på stedet.

Den tidligste jernalderbebyggelse i område III er sikkert sket i førromersk jernalder. I al fald blev der i et stolpehul i udgrav-

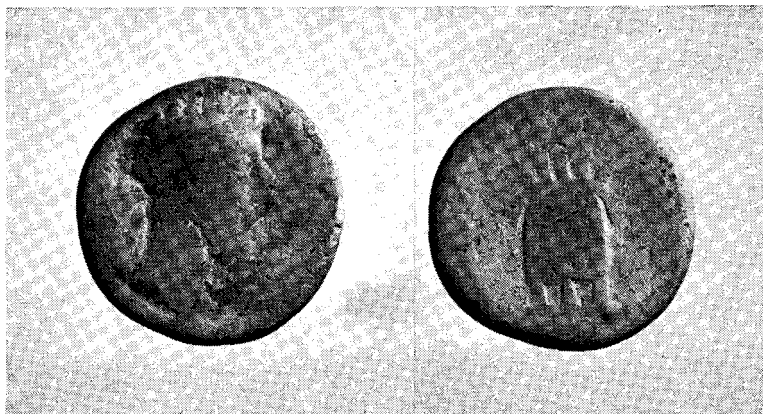
Fig. 7. Rekonstruktionstegning af lerkar fra område III. Inv. nr. 45-250. Tegning H. Ørnsnes.

ningsområdets sydligste del fundet nogle lerkarskår, der har kunnet sættes sammen til en skårflage, fig. 7, som har hørt til et lille, tyndvægget lerkar af grålig farve. Det er en lerkartype, som kan træffes som »bikar« i sene førromerske brandpletter på Bornholm, f. eks. på Nørre Sandegård.⁹ Der er i øvrigt flere andre stolpehuller i den sydlige del af udgravningsområdet, og de kunne tænkes at høre til denne bebyggelse fra førromersk jernalder, men det kan ikke bevises. Det kan også tænkes, at den resterende del af den førromerske bebyggelse ligger lige syd for udgravningsområdet, hvor det ikke var muligt at foretage udgravning.

Det, der især tiltrak sig opmærksomhed i område III, var et langt bælte af rødbrændt lerklining og trækul, som strakte sig gennem hele den nordlige del af udgravningsområdet i øst-vestlig retning. Her var der desuden ikke så mange forstyrrelser, og det er muligt at forklare de forskellige lag bedre end andre steder på bopladsen. Der er ingen tvivl om, at det aflange bælte af rødbrændt lerklining og trækul er resterne af en brændt husvæg, og i et dybere niveau fandtes også enkelte stolpehuller, som kan have hørt til væggen. Under brandlaget fandtes rester af brolægning og ubrændt ler, som udgør gulvfladen til det brændte hus, og her fandtes betydelige mængder af lerkarskår og knogler. Det vigtigste

Fig. 8. Romersk sølvdenar fra område III. Inv. nr. 45-262. Størrelsesforhold 2:1. Foto Lennart Larsen.

fund er dog en romersk sølvdenar,¹⁰ fig. 8, som er slået under Commodus i 183/84 e. Kr. Møntens vægt er 2,49 gram, men den er meget slidt. I sølvet er iblandet 20 % kobber. På forsiden af mønten ses kejserens portræt, mens bagsiden viser en »modius«, et rummål, der nærmest svarer til en skæppe. Ved hjælp af mønten må det brændte hus kunne dateres til yngre romersk jernalder, mens lerkarskårene under brandlagene ikke kan bruges til datering. Der er også et andet fund, som støtter dateringen af det brændte hus, idet der under brandlaget fandtes en benkam af 3-lagstype, fig. 9, og denne type kam kendes først i yngre romertid.

Over brandlaget var der et fedtet lag muld med en hel del fund af knogler og lerkarskår, således at det med sikkerhed kan siges, at der har været aktivitet på stedet også efter husbranden, men der var ingen daterende fund i dette lag.

Der blev også fundet en spillebrik, fig. 10. Den er halvkugleformet, og rundtløbende riller tyder på, at den er fremstillet ved drejning. Spillebrikken er lavet af en hestekindtand, og den er af en type, der kendes fra vikingetid.¹¹ Den lå øverst i undergrundsgruset uden for det område, hvor der var rødbrændt lerklining, og den må være havnet her ved en nedgravning eller anden forstyrrelse.

Fig. 9. Fragment af benkam fra område III. Inv. nr. 45-310. Tegning H. Ørsnes.

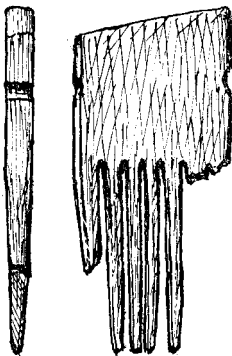

Fig. 10. Spillebrik lavet af hestetand fra område III. Inv. nr. 45-272. Foto Lennart Larsen.

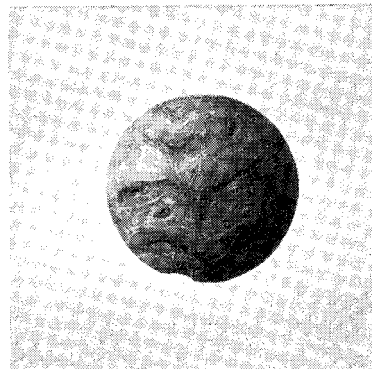

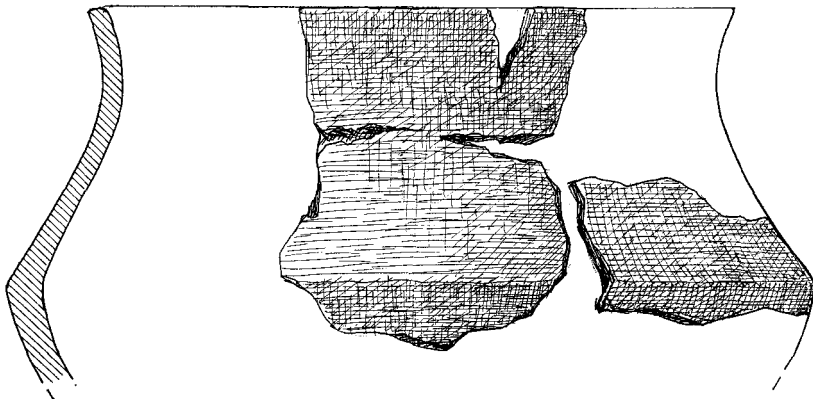
Fig. 11. Tilhugget flintstykke fra område III. Inv. nr. 45-288. Tegning H. Ørsnes.

Efter at de øvre lag i udgravningsområdet var fjernet, fremkom der forskellige gruber. I den østlige del var der således under rødbrændt lerklining en belægning med store, flade neksøsandsten, som har udgjort en del af gulvfladen i det brændte hus. Under stenene fandtes en stor, dyb grube, som indeholdt mørk jord, sten, trækul, knogler, lidt keramik og en jernnål. Intet af grubens indhold kan dateres, forholdene viser kun, at gruben er ældre end det brændte hus. I gruben gjordes i øvrigt et mærkeligt fund, fig. 11. Det er et lille stykke tilhugget flint, men hvad dets anvendelse har været, vides ikke, og talrige forespørgsler på Nationalmuseet har ikke kunnet give noget svar på, hvad dette flintstykke er, og så vidt jeg kan se, kendes der ikke flintstykker af lignende art overhovedet. Derimod kan flintstykket dateres til ældre jernalder ud fra fundforholdene.

En anden grube fremkom ved kloaknedgravningen. Indholdet

Fig. 12. Rekonstruktionstegning af lerkar fra område III. Inv. nr. 45-490. Lerkarrets diameter ved randen har været 22,5 cm. Tegning H. Ørsnes.

har var knoglefragmenter, lerkarskår, en jernstump og et lille stykke smeltet glas. En del af lerkarskårene har kunnet samles, således at en rekonstruktionstegning har kunnet laves, fig. 12. Dette lerkar har en egen gulorange farve, og godset er meget skørt. Dateringen er ikke let, men et lerkar fra Dalshøj, hus G,¹² ligner meget, og er denne sammenligning rigtig, skulle vi få en datering til førromersk jernalder. Imidlertid kunne man også forestille sig en datering af vort lerkar til yngre romertid, hvorfra lignende karprofiler kendes: under alle omstændigheder bliver det en noget usikker datering.

Fra den østlige del af område III kommer en større del af et lerkar, fig. 13, som lå helt isoleret i forhold til de forskellige anlæg. Også med dette lerkar er der dateringsvanskeligheder, men måske er en datering til yngre romertid mulig.¹³

I november 1973 udgravede Jørgen Jakobsen, Neksø, en lille grube, som var blevet opdaget ved kabelarbejde, og ved denne lejlighed fandtes nogle større skårflager, fig. 14, nok til en rekonstruktionstegning. Dette lerkar kan dateres til ældre romersk jernalder, en datering, som støttes af flere skår med fortykket, facetteret rand fra samme grube.

Fig. 13. Rekonstruktionstegning af lerkar fra område III. Inv. nr. 45-336. Lerkarrets diameter ved randen har været 13 cm. Tegning H. Ørsnes.

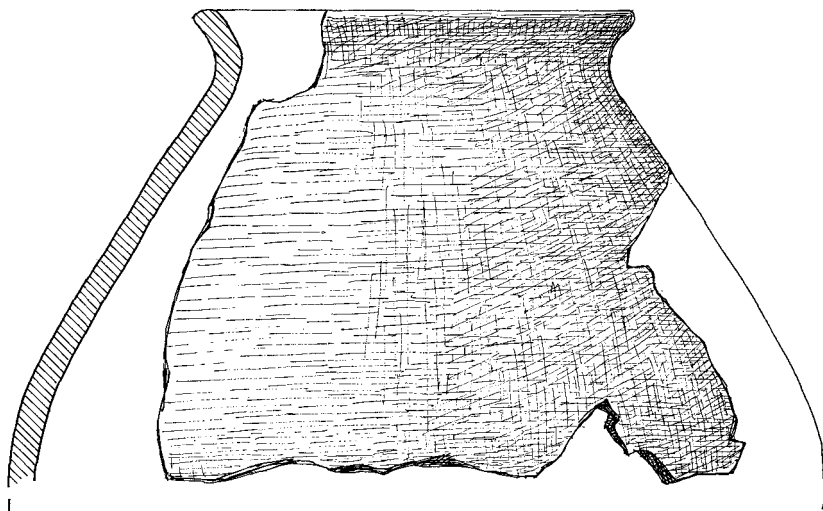

Fig. 14. Rekonstruktionstegning af lerkar fra område III. Inv. nr. 45-506. Lerkarrets diameter ved randen har været 14 cm. Tegning H. Ørsnes.

Fra område III stammer også jernkniven, fig. 6 i midten. Den fandtes i en jordbunke, hvor den må være havnet under jordarbejde, inden den arkæologiske udgravning begyndte. Der fandtes under udgravningen et par andre små jernknive på bopladsen, men en nærmere datering af sådanne, dårligt bevarede jernknive er ikke mulig.

Områderne IV og VI

I disse områder blev der kun udgravet i ringe omfang på grund af tidnød. Begge steder blev der fundet lerkarskår, som sandsynligvis er fra jernalderen, men der fandtes også hårdtbrændt keramik, som må være fra middelalder eller senere. Trækul og rødbrændt lerklining i de to områder tyder på, at der her er kulturlag af samme type som i de øvrige områder.

Område V

Igen var det forskellige gruber og nedgravninger, som var mest fremtrædende. På de 96 m², som blev udgravet, var der således over 60 stolpehuller og flere større og mindre gruber. Ingen af

disse mange stolpehuller kan bringes ind i et system, der kunne minde om husgrundrids, og det er åbenbart, at der her har været bygget huse i mange perioder, og det har været lerklinede huse, hvad den rødbrændte lerklining viser. Et andet bevis på bebyggelse i flere perioder er et fint bevaret, helt rundt, stensat ildsted, hvorunder der fandtes stolpehuller. Samme forhold var der under en meget stor stenlægning i den vestlige del af udgravningsområdet, hvor der ligeledes fremkom stolpehuller. Selve stenlægningen blev frilagt i 8 m's længde og 2 m's bredde, men den fortsatte uden for det udgravede område. Stenene var ildskørnede og fandtes sammen

Fig. 15. Drejekværn af granit fra område V. Inv. nr. 45-390. Drejekværnens diameter er ca. 37 cm og tykkelsen ca. 10 cm, se fig. 16.

med helt sort, trækulsfyldt jord. Denne stenlægning kan ikke dateres sikkert, og dens funktion er uklar.

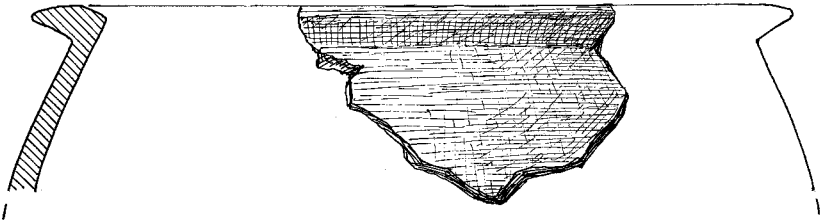
I områdets sydvestlige hjørne udgravedes en stor grube, som var foret med mindre sten, hvorimellem lå meget trækul. Grubens indhold var muld, blandet med trækul, mens der kun var lidt knogler og keramik; gruben kan ikke dateres, men ned i gruben var der gravet et stolpehul, som bestod af gult ler.

Vigtigere er et fund, som gjordes øverst ved kanten af en anden grube, nemlig en kværnsten, fig. 15. Det er den ene del af en drejekværn, og denne kværntype kendes først i yngre romersk jernalder. Kværnstenen har en diameter på ca. 37 cm, og den er ca. 10 cm tyk. Materialet er ikke blevet geologisk bestemt, men sandsynligvis er det en lokal, dårlig granit, f. eks. svanekegranit. Kværnstenen er nu meget forvitret, og en del af stenen smuldrede simpelt hen bort ved optagelsen. Hertil kommerså tydelige spor af beskadigelse på oversiden, som må skyldes, at ploven flere gange har ramt kværnstenen.

Nede i selve gruben var der ler, mørk muld, trækul og mange ildskørnede sten. Det vigtigste fund er imidlertid en samling rand-skår, fig. 16, nok til at give en sikker datering til ældre romersk jernalder. Det har været et lerkar med næsten sort, glittet overflade, og randen er den, i det foregående så ofte nævnte, fortykkede og facetterede.

Et andet fund fremkom i et stolpehul, fig. 17, i den østlige del af udgravningsområdet. Det er en større del af en lerkrukke, som ikke i sig selv kan dateres nærmere. Imidlertid er det så heldigt,

Fig. 16. Rekonstruktionstegning af lerkar fra område V. Inv. nr. 45-455. Lerkarrets diameter ved randen har været ca. 25 cm. Tegning H. Ørsnes.

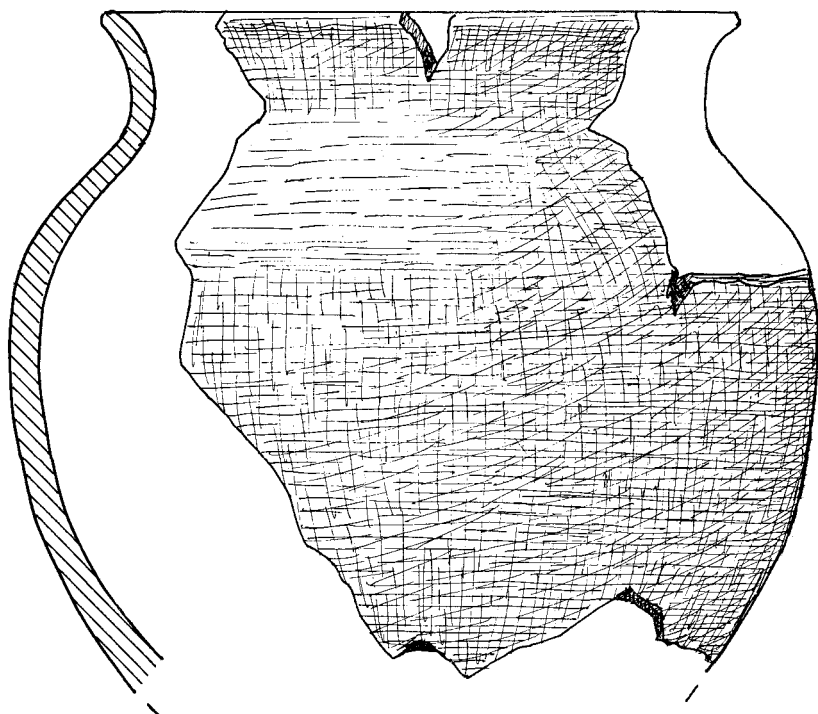

Fig. 17. Rekonstruktionstegning af lerkar fra område V. Inv. nr. 45-478. Lerkarrets diameter ved randen har været 12 cm. Tegning H. Ørsnes.

at der over stolpehullet med lerkrukken var et tykt lag gult ler, som indeholdt en del skår med fortykket og facetteret rand, der jo skal dateres til tiden omkring Kristi fødsel. Krukken, fig. 17, må altså være ældre end, eller evt. samtidig med skårene med fortykket, facetteret rand i lerlaget.

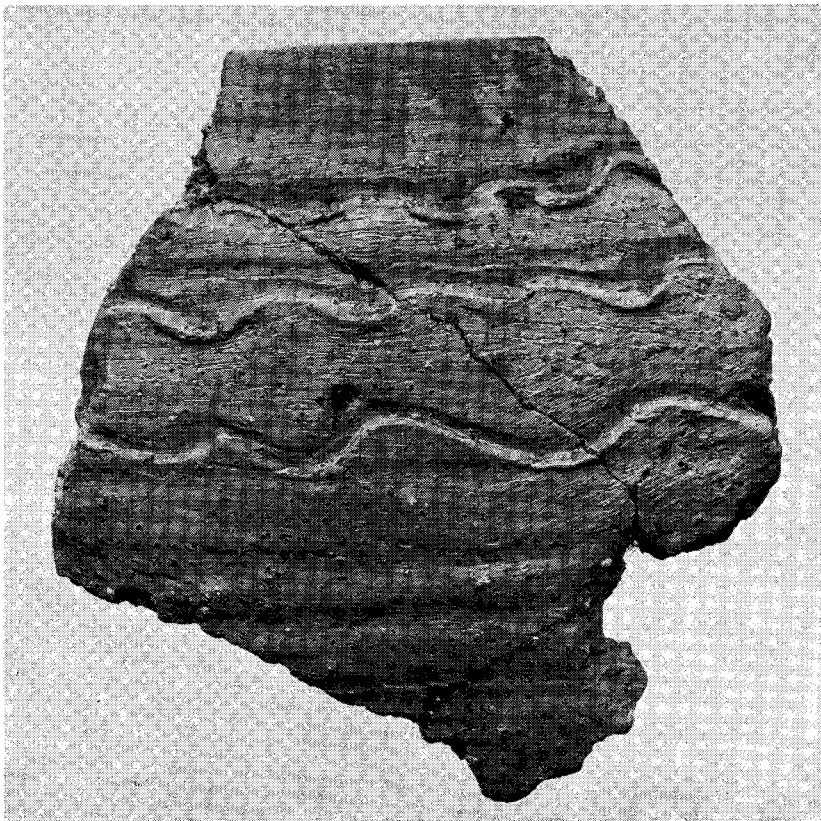
I område V var der også flere runde, stensatte ildsteder og rester af stenlægninger. Man får i øvrigt indtryk af, at der har været kraftige forstyrrelser i tidens løb. Pløjning er nok skyld i en del, men først og fremmest mange perioders bosættelse, som det ses af fundene. Her er både fund fra tiden omkring Kristi fødsel, yngre romersk jernalder¹⁴ og måske også senere i jernalderen; det meget ødelagte lerkarmateriale giver ikke mulighed for yderligere oplysninger i større omfang.

Fund fra historisk tid

Eftersom jernalderfundene udgør langt den største del af materialet fra udgravningen ved Nymølle, er de blevet behandlet først. Der er imidlertid også fremkommet en lille samling fund, som hører til i overgangen til historisk tid eller senere, og de vil blive kort omtalt i det følgende.

Her kan først nævnes et stort randskår, fig. 18, som fandtes øverst i lagene i område I. Denne type keramik går under betegnelsen østersøkeramik, slavisk keramik eller vendisk keramik – alle tre betegnelser kan bruges. Det er en hårdtbrændt keramik – i al

Fig. 18. Lerkarskår, såkaldt østersøkeramik, fra område I. Inv. nr. 45-1. Lidt over fuld størrelse. Foto Lennart Larsen.

fald sammenlignet med den keramik, som er gennemgået i det foregående. Skåret her er rødligt, og ornamentikken består af dybe furer og bølgelinier, der giver en reliefagtig virkning. Randen er vulstformet. Skåret her kan dateres til 11.-12. årh. e. Kr. Østersøkeramik kendes fra flere bornholmske fundsteder, bl. a. fra den nye udgravning ved Krusegård, Poulsker sogn, som Bornholms Museum foretog i 1973.

Fra vikingetid, eller snarere fra tidlig middelalder er en stor pilespids af jern, fig. 6 til venstre. Pilespidsen har til optagelse af skaftet en dølle, som er frembragt ved hamring og efterfølgende foldning. Bladets tværsnit er i hele sin længde kvadratisk. Pilespidsens vægt at nu 35 gr., men lidt af vægten er gået tabt ved rustangreb. Det har i øvrigt knebet lidt med at finde sammenligningsmateriale, og den nævnte datering er baseret på bladets kvadratiske tværsnit.¹⁵

Fra middelalderen er der også nogle lerkarskår, dog ikke mange. Her kan nævnes nogle små skår, meget hårdt brændt og af gråsort farve. Ornamentikken består af lave lister, og disse skår er sandsynligvis fra kander. Der er også nogle lurfødder, der kan stamme fra kuglepoter. Enkelte andre skår kan være fra middelalder, men de er små og intetsigende. Det samme kan siges om en lille samling glaserede skår, men her kan det ikke udelukkes, at der er tale om skår fra nyere tid. Senere endnu er fund som porcelænsstumper, røret til en kridtpibe, glasskår, tegl m.m. Sådanne fund bør, omend ikke medtages fra udgravningen, så registreres. I det foreliggende tilfælde har sådanne sene fund f. eks. kunnet vise, hvornår der er sket forstyrrelser af jernalderlag på bopladsen.

Fund fra yngre stenalder

Den tredje og mindste fundgruppe fra bopladsen er en lille samling fund fra yngre stenalder. I område II blev der fundet et stykke af æggen til en slebet flintøkse, fig. 19, som er lavet af en grålig flint af dårlig kvalitet, der kan træffes lokalt på Bornholm, men også i det øvrige Danmark. Af flint fra udgravningen i øvrigt er et par små, dårlige flækker, to små afslag med kanttilhugning og

Fig. 19. Ægfragment fra sleben
stenøkse fra område II. Inv. nr.
45-101. Tegning H. Ørsnes.

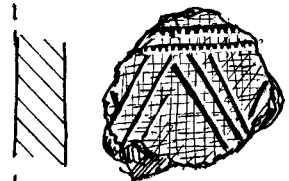
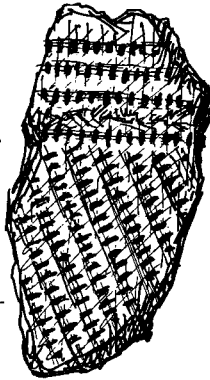
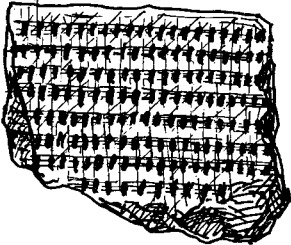

Fig. 20. Lerkarskår fra
stridsøksekulturen fundet i
område III. Inv. nr.
45-300. Tegning H. Ørsnes.

Fig. 21. Lerkarskår fra
råde III. Inv. nr. 45-330.
stridsøksekulturen fundet i om-
Tegning H. Ørsnes.

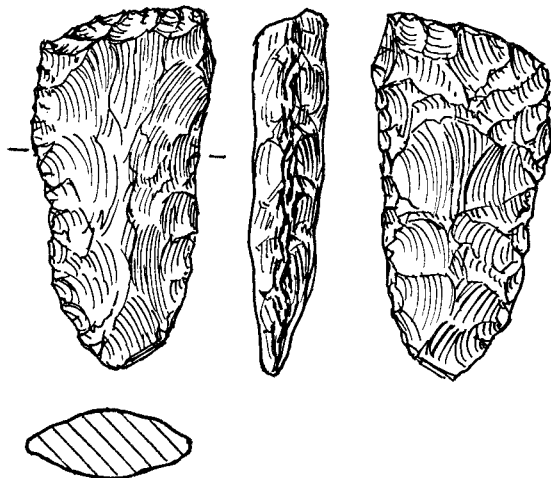
nogle afslag. Enkelte af de nævnte flintfund er af kristianstadflint. Derimod må et par små, atypiske flintblokke være importeret fra Skåne eller længere mod vest.

Mere sigende er et par lerkarskår. Det første skår, fig. 20, er fundet i område III, og det kan med sikkerhed henføres til stridsøkse-

kulturen. Farven er brunlig, og godsct er godt brændt; ved brudfladerne ses magringskorn. Ornamentikken består af stregbundter, som er ordnet i vinkelbånd, mens de to vandrette linier er fremstillet med en kamlignende genstand, som er presset ind i det våde ler. Især denne meget fine ornamentik udført med kam, eller tandstok, som det også kaldes, er afgørende for bestemmelsen af dette lerkarskår. Ligeledes fra område III er de to lerkarskår, fig. 21, også fra stridsøksekulturen. Disse skår er meget forvitrede, og farven er næsten sort. Det ene skår er et randskår, som er forsynet med små hak i randen. Den øvrige ornamentik er udført med beviklet snor; man har viklet snor omkring en tynd pind eller lignende og presset ornamentet ind i det våde ler.

Det bør nævnes, at en del lerskår fra udgravningen kunne være fra stenalderen, idet små skår uden ornamentik er praktisk taget umulige at bestemme. På den anden side er det ikke sandsynligt, at der har været nogen større aktivitet i stenalderen i de områder, der blev udgravet, bedømt ud fra de meget få flintfund. Sandsynligvis er der tale om et mindre bopladsfund tilhørende stridsøksekulturen, og vi kan blot ud fra fundene konstatere, at de fleste stenaldersager kommer fra område III. Ud fra en række kulstof-14 dateringer skal stridsøksekulturen henføres til tiden ca. 2800–2400 f. Kr.¹⁶

Fig. 22. Fladbugget flintspids fundet i område III. Inv. nr. 45–209. Tegning H. Ørsnes.

Det sidste stenalderfund, som skal omtales, er en fladehugget spids af sort flint, fig. 22, hvor råmaterialet må være importeret. Sandsynligvis er det en afknækket spids fra en flintdolk fra slut-

Fig. 23. Tidsskema over nogle vigtigere fund fra Nymølle.

<i>middelalder</i>	1050	glaseret keramik? lerkarskår fra kander evt. anden hårdtbrændt keramik pilespids fig. 6 t.v. østersøkeramik fig. 18
<i>vikingetid</i>	800	spillebrik fig. 10
<i>vendeltid</i>	575/600	dølleøkse fig. 6 t. h.
<i>folkevandringstid</i>	400	
<i>yngre romersk jernalder</i>	150/200	lerkarskår som fig. 5 drejekværn fig. 15 – kan også være senere 3-lagskam fig. 9 sølvdenar fig. 8
<i>ældre romersk jernalder</i>	0	lerkarskår som fig. 14 og 16 lerkarskår i øvrigt med fortykket og facetteret rand – kan evt. være lidt ældre lerkarskår fig. 17 – kan evt. være lidt ældre
<i>førromersk jernalder</i>	500	lerkarskår fig. 7
<i>bronzealder</i>	1800	
<i>senneolitiisk tid</i>	2400	fladehugget flintspids fig. 22 – kan være fra tidlig bronzealder
<i>stridsøksekultur</i>		lerkarskårene fig. 20 og 21

ningen af stenalderen eller begyndelsen af bronzealderen, men flintspidsen blev fundet i et jernalderlag i område III. Flintspidsen er tilhugget i den stumpe ende, og der er spor, som tyder på, at den har været anvendt som ildslagningssten i jernalderen.

Sammenfatning

Det kan være praktisk at anskueliggøre resultaterne fra udgravningen på en tidstabel, fig. 23, hvor en række vigtigere fund er anbragt i den periode, hvor de hører hjemme.¹⁷ Ud fra denne tidstabel kunne man få den opfattelse, at der er en ubrudt bebyggelse fra tiden omkring Kristi fødsel og frem til tidlig middelalder, men det rækker materialet ikke til at bevise. Især mangler der sikker datérbar keramik fra yngre jernalder, dvs. tiden efter 400 e. Kr., og netop dette tidsrums keramik er et meget vanskeligt problem for jernalderforskningen,¹⁸ og det meget ødelagte keramikmateriale fra bopladsen, med kun 1 pct. ornamenterede skår, kan ikke belyse den slags problemer. Det kan dog ikke udelukkes, at der er sådanne keramikfund på bopladsen – det kan blot ikke bevises. Sandsynligvis er bebyggelsen især koncentreret til romersk jernalder, og vi skal ikke langt for at finde sammenligningsmateriale til Nymølle, da der på mange punkter er overensstemmelse med bopladsen Dalshøj i Ibsker.¹⁹ Den sidstnævnte boplads er dog langt mindre forstyrret end Nymølle.

Ud fra fundene på Nymølle må man forestille sig et jævnt bondesamfund, som i vid udstrækning har været selvforsynende.²⁰ Man har holdt husdyr og dyrket korn, og en del jernslagge på bopladsen viser, at man også har bearbejdet jern. Enkelte fund viser forbindelse med Sydsverige og måske med Gotland, men i øvrigt rækker materialet ikke til at berøre handels- og kulturforbindelser.

Et spørgsmål, der rejser sig, er, hvor den tilhørende gravplads har ligget. Her kan der siges lidt, idet der ved Nymølle blev fundet tre brandpletter i 1873.²¹ Fundoplysningerne er noget usikre, men den første brandplet skulle have indeholdt våben og smedeudstyr, og den hører sandsynligvis til i ældre romersk jernalder.²² Den anden brandplet indeholdt kun en jernkniv, og den kan ikke dateres.

Den sidste brandplet indeholdt bl. a. 61 perler af en type, som hører til i vendeltid.²³ Det er muligt, at der skjuler sig flere brandpletter i området ved Nymølles bygninger, og det er rimeligt at sætte i al fald de tre brandpletter i forbindelse med bopladsen. Man kunne også forestille sig, at gravpladsen ved St. Kannikegård har været anvendt som gravplads for flere mindre jernaldersamfund, og St. Kannikegård ligger blot 2,5 km fra Nymølle. I så fald kunne man også få en forklaring på, hvorfor der er så mange grave på St. Kannikegård.²⁴

Hvornår bopladsen ved Nymølle er blevet opgivet, kan ikke siges sikkert, idet der jo kan være bebyggelse uden for de områder, hvor vi gravede, som kan ændre billedet totalt. Måske, og det er absolut kun en hypotese, kunne man forestille sig, at bopladsen er blevet opgivet i tidlig middelalder, f. eks. i en stabil periode under valdemarerne. På dette tidspunkt kan handel og sildefiskeri have fået en sådan betydning, at det har været upraktisk at bo et stykke inde i landet, selv om man her ikke var så udsat for overraskelsesangreb fra havet. Fra en bebyggelse inde i landet er man altså rykket ned til havet. At det så var farligt at bo ved havet, viser en række skriftlige kilder, men det var her, at fremtidsmulighederne lå.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Oldsagerne har museumsnummer 45.
2. Journal nr. 953/73. Sognebeskrivelsen, Neksø nr. 15.
3. De foreløbige resultater fra udgravningen blev fremlagt på et møde i Neksø Museumsforening den 13. marts 1974.
4. Om huskonstruktioner på Bornholm i jernalderen, Ole Klindt-Jensen: Bornholm i folkevandringstiden. Nationalmuseets Skrifter, Større beretninger II. København 1957, side 38 ff.
5. Klindt-Jensen 1957, side 137. Her findes en nærmere beskrivelse af sådanne gruber, og de vises tegnede på fig. 110.
6. Hvor intet andet er angivet, er fundene gengivet i målestok 1:1.
7. Birger Nerman: Die Vendelzeit Gotlands. II. Tafeln. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1969, Taf. 82, 712. Her vises en dølleøkse, som dateres til ca. 550–600 e. Kr.
8. Klindt-Jensen 1957, fig. 92 viser eksempler på lerkar med denne hanketype. – Da begrebet »folkevandrings-tid« ikke altid anvendes med samme betydning, må det understreges, at jeg anvender dette begreb for en periode, der helt svarer til ældre germansk jernalder.
9. C. J. Becker: Das eisenzeitliche Grä-

- berfeld Nørre Sandegaard auf Bornholm. Germania 40. Frankfurt a. M. 1962. Her behandles sådanne bikar.
10. Oplysningerne vedrørende sølvdenaren er givet af Den Kgl. Mønt- og Medailliesamling på Nationalmuseet.
 11. Th. Ramskou: Viking Age Cremation Graves in Denmark. Acta Archaeologica XXI, København 1950, fig. 35. — K. Svahnström fra Gotlands Fornsal, Visby, har været så venlig at meddele, at spillebrikker, fremstillet af hestetand, også kendes fra Gotlands vendetid, altså perioden umiddelbart før vikingetid. Se f. eks. Nerman 1969, Taf. 130 nr. 1168, øverste gruppe.
 12. Klindt-Jensen 1957, fig. 159,3.
 13. Mulige modstykker til dette lerkar, E. Albrechtsen: Fynske jernaldergrave III. Yngre romersk jernalder. Fynske studier VII. Odense 1968. F. eks. tavle 110, d, 1 og tavle 111, c, 1. — Endv. O. Almgren und B. Nerman: Die ältere Eisenzeit Gotlands. Kungl. Vitterhets Historie og Antikvitets Akademien, Stockholm 1923. Taf. 32, 469 og side 83, hvor det dog nævnes, at sådanne lerkar kan være senere.
 14. F. eks. en »rillet« keramik som Klindt-Jensen 1957, fig. 14, nr. 20.
 15. Af pilespidser, som ligner den fra Nymølle, H. Arbman: Birka I. Die Gräber. Tafeln. Uppsala 1940. Taf. 12,6, Grab 754. — P. Nørlund: Trelleborg. Nordiske Fortidsminder IV: 1. København 1948, side 138–39 og pl. XLIII, 7. — H. Hellmuth Andersen, P. J. Crabb og H. J. Madsen: Århus Sønder vold en byarkæologisk undersøgelse. Jysk arkæologisk Selskabs skrifter, bind IX. Århus 1971, side 205, EXR. Her nævnes det, med henvisninger, at pilespidser med dølle skulle være en middelalderform.
 16. H. Tauber: Danske kulstof 14 – dateringer af arkæologiske prøver III. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København 1970, side 127. På skemaet, som vises dér, er stridsøksekulturen betegnet med »enkeltgravskultur«.
 17. Årstallene for de forskellige perioder på skemaet er de, som sædvanligvis bruges. For stenalder og bronzealder er der dog brugt såkaldte kalibrerede kulstof-14 dateringer, som er taget fra skemaet side 4–5 i: Arkæologisk ABC. Redaktion Mogens Rud. København 1972.
 18. Se f. eks. B. Stjernquist: Zur Frage der Siedlungskontinuität der Völkerwanderungszeit. Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1969–1970. Lund. Side 99 ff.
 19. Klindt-Jensen 1957.
 20. Kulturforhold m. m. behandles hos Klindt-Jensen 1957.
 21. Brev i Nationalmuseets beretningsarkiv fra lærer Jørgensen, dateret 10. juni 1873. Fundet omtales kort hos E. Vedel: Børnholms Oldtidsminder og Oldsager. København 1886. Side 365.
 22. Johs. Brøndsted: Danmarks Oldtid III. Jernalderen. København 1960, side 157–58 og note side 410.
 23. C. J. Becker: Smykefundet fra Ørby. Nationalmuseets Arbejdsmark. København 1955. Side 28 ff. Her omtales lignende perler.
 24. Byen, landet og havet. Nexø og omegnshistorie I. Udgivet af Bornholms historiske Samfund. Rønne 1971. — Her skrev forstander A. Jensen (side 19) »...at det stadig er en uløst gåde, hvor de bygder lå, der må have været forudsætningen for det store gravfelt ved Kannikegaard«.

KNOGLEMATERIALET FRA JERNALDERBOPLADSEN VED NYMØLLE

Af Knud Rosenlund

Under den af Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning og Bornholms Museum foretagne udgravning af det i foregående afsnit omtalte bopladsområde fra ældre jernalder ved Nexø Nymølle er fremdraget et forholdsvis stort knoglemateriale (ca. 2500 fragmenter), der som vanligt er overgået til Zoologisk Museums Kvartær-zoologiske Undersøgelser til bestemmelse.

Materialet er, som altid når det drejer sig om knogler fra en boplads, stærkt fragmenteret, dels som følge af parteringsteknik, marvspaltning og -knusning og dels som følge af færdselsslid, hundegnav etc. Dertil kommer yderligere, at bevaringsforholdene på stedet ikke har været de gunstigste for knogler, idet en stor del af det udgravede materiale er noget korroderet og forvitret som følge af jordens åbenbart ret høje surhedsgrad på stedet. Det viser sig da også, at der, når det gælder pattedyrene, for de større lemmeknoglers vedkommende ikke er en hel knogle; kun småknogler som tåled, hånd- og fodrodsknogler kan i nogle tilfælde findes hele.

Knoglematerialet er således ikke egnet til mere indgående undersøgelser såsom procentvise beregninger over arternes indbyrdes mængdeforhold og måltagning til belysning af husdyrenes størrelser, kønsfordeling o. l.¹

Følgende arter er fremkommet (med angivelse af knoglemængden):

(Tam)gås	<i>Anser anser (domesticus)</i> L.	en enkelt
Havlit	<i>Clangula hyemalis</i> (L.)	en enkelt
Høne	<i>Gallus gallus domesticus</i> L.	enkelte
Svartbag	<i>Larus marinus</i> Pa!.	enkelte
Ræv	<i>Vulpes vulpes</i> (L.)	en enkelt
Gråsæl	<i>Halichoerus grypus</i> (O. Fabr.)	enkelte

KNUD ROSENLUND

Tamsvin	<i>Sus domesticus</i> L.	mange
Tamokse	<i>Bos taurus</i> L.	dominerende
Får	<i>Ovis aries</i> L.	mange
Ged	<i>Capra hircus</i> L.	enkelte
Hest	<i>Equus caballus</i> L.	enkelte

Som det ses af ovenstående artsliste, udgør husdyrene langt den overvejende del af materialet, medens der af den vilde fauna – jagt-vildtet – kun foreligger 6 knogler repræsenterende 4 arter. Samtidig ses det, at alle vildfaunaens arter, bortset fra ræven, er udpræget marine dyr. Man har altså, hvad naturligt er, hentet tilskud til føden i og ved det nærliggende hav. Det kan i denne forbindelse undre, at der i fundet ikke foreligger en eneste fiskeknogle, men dette skal formentlig snarere tilskrives de for knogler dårlige bevaringsforhold på stedet, hvor små og skrøbelige knogler som fiskenes hurtigt vil gå til grunde, end at der ikke har fundet fiskeri sted.

Knud Rosenlund

1. For hvem som ønsker en nærmere fremstilling af disse problemer henvises til U. Møhls redegørelse om et i tid og sted til Nexø-fundet svarende knoglemateriale: Dalshøj og Sorte Muld (I: O. Klindt-Jensen: Bornholm i folkevandringstiden. Nationalmuseets Skrifter. Større beretninger II. København 1957).

ET NYT FUND AF EN ØSKENKRUKKE FRA HAVET VED BORNHOLM

Af Svend Nielsen

På Bornholms Museum i Rønne er udstillet en øskenkrukke fra stenalderen, som er opfisket i havet øst for Bornholm; denne krukke er tidligere blevet behandlet i dette tidsskrift.¹

Nu er der imidlertid atter fundet en sådan øskenkrukke i havet ved Bornholm, fig. 1, og den opbevares på Neksø Museum. Da sådannede velbevarede øskenkrukker er sjældne og fundomstændighederne ikke helt almindelige, fortjener også denne sidst fundne øskenkrukke at blive nærmere omtalt. Jeg skylder O. Rohmann, Neksø, tak for, at han har gjort mig opmærksom på krukken og ligeledes for at have fremskaffet oplysninger om, hvorledes fundet blev gjort.

Øskenkrukken er opfisket med trawl i sommeren 1968 ca. 20 sømil sydøst for Neksø af fiskeskipper Peter Larsen, Snogebæk. Ved optagningen gik krukken i stykker, men alle skårene blev tilvaretaget, og der er grund til at være taknemmelig over, at finderens har reddet dette fine stykke stenalderkeramik.

Krukken er nu atter blevet sat sammen, og bortset fra en mindre del ved randen, som mangler, vel en gammel skade, er den meget velbevaret. Der er som nævnt tale om en øskenkrukke, hvor navnet skyldes de små øskener på den nedre del af krukken. I dette tilfælde er der fem øskener, men antallet af øskener kan variere en del fra krukke til krukke. Gennem øskenerne har man kunnet trække tyk snor, således at krukken kunne transporteres ophængt.

Krukken er 40 cm høj, og dermed er den, så vidt jeg ved, den næststørste krukke af denne type, som er fundet i Danmark.² Den største bredde er 32 cm, og randens indre diameter er 9,8 cm, mens halsens højde er 7,5 cm. Krukken har en tydelig afsat bund, der har en diameter på 8 cm. Bunden er noget »ophulet«, således at krukken får en slags standring. Det bør for en ordens skyld siges,

at de her givne mål skal tages med et lille forbehold, idet forhistorisk keramik, der jo er håndlavet, ofte er usymmetrisk, og målene kan variere noget, alt efter hvor man vælger at tage sine mål. Et eksempel på, at man ikke har arbejdet helt nøjagtigt, er f. eks., at de fem øskener ikke sidder med lige stor indbyrdes afstand. Krukken er lavet af ler, som er magret med grove gruskorn. Sandsynligvis på grund af en vis forvitring af leret ses disse magringskorn flere steder på krukens overflade. Brændingen må i øvrigt have været god, for godset virker hårdt og fast. Krukkens farve er lidt vanskelig at beskrive, idet den har flere forskellige grå nuancer, og sine steder er farven nærmest grønlig; enkelte steder er der brune partier, som ligner rust. I øvrigt er der ingen spor af ornamentik.

Det første, som man spørger sig selv om, når man står over for et fund som dette, er vel, hvorledes en stenalderkrukke ender på hav-

Fig. 1.

bunden ca. 20 sømil sydøst for Neksø. Hvis vi forsøger at besvare dette spørgsmål og holder de mere usandsynlige muligheder ude, er der stadig flere forslag, som fortjener overvejelse. Først kunne man tænke sig, at krukken har ligget på havbund, som i gammel tid har været land. Dybdeforholdene i fundområdet viser dog, at der er alt for dybt til, at der her har været land i den del af stenalderen, der er tale om, hvor Bornholm stort set havde fået sit nuværende omrids eller snarere var lidt mindre.

Den næste mulighed er, at krukken simpelt hen stammer fra en båd, som har passeret området i stenalderen. Om så krukken er blevet ofret eller tabt, eller båden er forlist, er det naturligvis umuligt at afgøre, men teorien om, at krukken stammer fra en båd, er nok den, som vil samle flest tilhængere.

En tredje mulighed er, at krukken er drevet til havs fra den bornholmske østkyst, hvis ellers strømforholdene har tilladt det, og siden er sunket. Da Danmark ligger i vestenvindsbæltet, ville fundet af to øskenkrukker øst for Bornholm ikke være så uforklarligt. Det er i al fald bemærkelsesværdigt, at de to eneste keramikfund fra yngre stenalder, som er fundet i havet, adskiller sig fra andre lerkartyper ved at kunne flyde.

Det blev indledningsvis nævnt, at hele øskenkrukker er sjældne, men hvis man ser på det samlede materiale fra Danmark, er der dog en række fund,³ hvor der er fundet skår med øskener. Her er det imidlertid ikke let at afgøre, om der er tale om skår fra øskenkrukker, eller blot fra andre keramikformer, som har været forsynet med øskener.⁴ På nordisk område i øvrigt er der ikke sikre fund af øskenkrukker.

Hvis vi ser på forekomsten af øskenkrukker i Europa, viser det sig, at de findes i en række kulturer i yngre stenalder, men når det gælder at finde eksemplarer, som ligner den fra Neksø Museum, eller som ligner danske øskenkrukker i det hele taget, begynder det at blive svært. Der er dog et fund, som indeholder øskenkrukker, der kan sammenlignes med vor. Det drejer sig om en samling lerkar, som blev fundet sammen i Bozice i Tjekkoslovakiet.⁵ To øskenkrukker fra dette fund har en betydelig lighed med krukken på

Neksø Museum. De er henholdsvis ca. 31 og 39 cm høje, med lavtsiddende øskener, og disse to krukkes største bredde er ret højt oppe på karsiden, akkurat som på vor krukke. En nærmere sammenligning med de to tjekkiske krukker er dog ikke mulig ud fra litteraturen.

At vi kunne finde sammenligningsmateriale til vor krukke så langt borte, er dog ikke så forbavsende, for både i Danmark og i Tjekkoslavakiet – og i øvrigt også i de mellemliggende områder – spiller på denne tid den såkaldte tragtbægerkultur en vigtig rolle, og øskenkrukker af den type, som der er tale om, hører netop til i en tidlig del af tragtbægerkulturen. Denne kultur regnes af mange for at være den ældste bondekultur i Danmark, og det er dens bærere, der siden opfører dysseine og jættestuerne.

I det foregående har jeg søgt at beskrive øskenkrukken og sætte den ind i en større sammenhæng. Et naturligt spørgsmål er nu: hvor gammel er den? Rent umiddelbart virker den tidlig, hvis man sammenligner den med andre danske øskenkrukker, idet den er uden ornamentik, har ret få øskener, en kort udfaldende hals og en ikke helt kugleformet krop, altsammen tidlige træk. Dette er imidlertid en rent typologisk betragtning, som nok skal tages med forbehold, og som jo blot antyder en datering i forhold til andre danske øskenkrukker.

Lad os derfor først prøve at vise, hvorledes vor øskenkrukke kunne dateres ved hjælp af den traditionelle, arkæologiske metode. Da øskenkrukken er et enkeltfund, der ikke i sig selv kan dateres, må vi forsøge at datere ud fra andre fund, hvori der indgår lignende øskenkrukker; men vi må yderligere af disse fund kræve, at de, ud over en eller flere øskenkrukker, indeholder andet datérbart materiale – ellers var vi jo lige vidt.

Her kan vi passende begynde med det tidligere nævnte fund fra Bozice i Tjekkoslavakiet, der ud over de to øskenkrukker også indeholdt en anden type keramik, såkaldt lengyelkeramik. En keramik, der har lighed med denne lengyelkeramik og derfor må antages at være samtidig med den, kendes fra en berømt fundplads, Vinca, i Jugoslavien. I Vinca er også fundet keramik, som enten er fra Græ-

kenlands tidlige bronzealder, eller efterligner keramik fra Grækenlands tidlige bronzealder.⁶

Ved hjælp af de nævnte fund er det altså muligt at påvise, at øskenkrukker af den type, som vi er interesserede i, lengyelkeramik og lengyellignende keramik samt tidlig græsk bronzealder er samtidige. – Læseren vil måske nu hævde, at vi er kommet svært langt fra vor egentlige opgave, nemlig at datere den bornholmske øskenkrukke. I virkeligheden er det modsatte tilfældet, for ved at sammenstille fund fra Tjekkoslaviet, Jugoslavien og Grækenland og vise, at de er samtidige, har vi også nærmet os løsningen med hensyn til alderen på vor øskenkrukke. Den eneste måde at datere vor øskenkrukke på i absolutte årstal er nemlig at søge den dateret i forhold til et tidsregnings- eller kalendersystem. I det foreliggende tilfælde er der kun to kalendersystemer, der er gamle nok til at komme i betragtning: det mesopotamiske og det ægyptiske. Vi vælger det sidstnævnte, hvor vi kan nå tilbage til ca. 3000 f. Kr. Vor sidste opgave er nu at se, hvilke ægyptiske oldsager der er samtidige med tidlig græsk bronzealder. Her viser det sig, at ægyptiske seglsten og efterligninger af ægyptiske stenvaser, der med stor sikkerhed kan dateres ud fra det ægyptiske kalendersystem til ca. 2500 f. Kr., kendes fra Grækenlands tidlige bronzealder.

Ved hjælp af de nævnte fund fra Tjekkoslaviet, Jugoslavien og Grækenland er det altså muligt at sætte vor øskenkrukke i forbindelse med det ægyptiske kalendersystem og få den dateret til ca. 2500 f. Kr.

Den dateringsmetode, der er gennemgået her i noget forenklet form, er en grov metode, og jo flere mellemlid, man er nødt til at bruge, jo større er muligheden for at begå fejl. Desuden kan metoden kun bruges så langt tilbage i tid, som de ældste, kendte kalendersystemer når, hvilket, som sagt, er ca. 3000 f. Kr.

Som det blev nævnt tidligere, er den anvendte dateringsmetode den traditionelle, således som man ville have gjort for ca. 20 år siden. I de senere år er der imidlertid kommet stadig flere af de såkaldte kulstof-14 dateringer,⁷ og her er det lykkedes at datere materiale, som er jævngammelt med vor øskenkrukke, til ca. 4000

f.Kr.⁸ Der er altså stor forskel mellem den traditionelle, arkæologiske datering og de nye kulstof-14 dateringer, i det foreliggende tilfælde ca. 1500 år. Denne forskel mellem de to dateringssystemer skyldes sandsynligvis, at sammenligningen mellem visse fund fra Vinca og tidlig græsk bronzealder er forkert.⁹

Dateringen af vor øskenkrukke til ca. 4000 f.Kr. ud fra kulstof-14 dateringer af materiale af samme alder som vor øskenkrukke forekommer da at være den mest sandsynlige datering.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Th. Lind: Fra Bornholms Museum. Bornholmske Samlinger XXVII. Rønne 1940. Side 286-92.
2. Den største øskenkrukke, som jeg har kendskab til fra Danmark, er ca. 41 cm høj. Nationalmuseet A 44101. Den er fundet i Frederiksborg amt og er i øvrigt den danske øskenkrukke, som mest ligner den på Neksø Museum.
3. Om fund af øskenkrukker i Danmark, se Th. Mathiassen: Havnelev-Strandegaard. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1940, side 50. Endv. C. J. Becker: Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1947, side 110-11.
4. Becker 1947, side 168.
5. M. Zápotočky: Zum Problem der Anfänge der Trichterbecherkultur. Archeologické rozhledy 9, Prag 1957, side 233 ff. De to nævnte øskenkrukker er afbildet på obr. 104, 9 og 10.
6. V. G. Childe: The Dawn of European Civilization. London 1957. Side 92-93 med henvisninger.
7. Se f. eks. H. Tauber: Det store hvornår? Skalk Nr. 1, 1972.
8. H. Tauber: Danske kulstof-14 dateringer af arkæologiske prøver III. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1970, side 127, yderste kolonne til højre, tidlig tagtbægerkultur.
9. C. Renfrew: Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe. London 1973, side 103 ff. - Især fig. 20-21.

RENTEKAMMERET OG DETS KOMMISSIONERS
STILLINGTAGEN TIL
DET BORNHOLMSKE UDMARKSPROBLEM
I PERIODEN 1709–1767

Af Poul Erik Strømø

Opgavens formål

Bornholms befolkning var fra det 17. århundredes slutning stigende,¹ og for at mætte disse flere hundrede munde, opdyrkede man dele af udmarken. Herved skabtes et problem, da ikke alle var enige om at opdyrke udmarken. 1708 fik rentekammeret forelagt problemet i en supplique.

Opgavens formål er at give en fremstilling af rentekammeret og dets kommissioners stillingtagen til dette problem i perioden 1709–67. Desuden er det opgavens formål at redegøre for, i hvor høj grad disse afgørelser blev gennemført, og give en forklaring på, hvorfor de ikke blev det. Herunder en redegørelse for de forskellige befolkningsgruppers stillingtagen til udmarken og dens betydning for disse.

Redegørelse for hvad udmarken var

Udmarken dannedes af:

1. Almindingen, skoven inde omkring de gamle borge, Gamle- og Lilleborg.
2. Højlyngen (Vildbanen, Storelyng), som strakte sig fra Almindingen, dels mod østkysten, dels mod nord op til Olsker sogn, hvorfra den bøjede af i en smal tunge nord om Vedby med vest til Skovgård (22. s.) i Rutsker.
3. Strandmarkerne, dels sognenes, dels købstædernes, der lå som en bræmme langs hele Bornholms kyst, og som dækkede brede flader på Nord- og Sydbornholm, samt især i den store Blemmelyst bredte sig dybt ind mellem Vesterherreds sogne.
4. Sognemarkerne (fællesmarkerne, indmarkerne), som større og

mindre i areal, mange i tal, lå helt indesluttede mellem de tilstødende gårdes agre.¹

»Udmark« havde intet at gøre med ødemark (bornholmsk: ømark). Det tydes efter udtalen som umark, hede, i modsætning til dyrket mark. Det skal opfattes i modsætning til indmark,² der var det dyrkede kornareal omkring gårdene.³

Udmarkerne var græs-, lyng-, skov-, klippe- og sandstrækninger, der ikke var under plov, men brugtes af befolkningen til fælles græsgang, til at rive lyng på,⁴ til tørveskæring og til skovhugst. Udmarkens store betydning var som græsgang, hvad en optælling fra 1782 viste. Da græssede der i alt 5484 heste, 6879 stk. hornkvæg, 22808 får, 4512 svin og et ikke nævnt antal gæs.⁵ Desuden var udmarken brændselsdepot på en skovfattig ø,⁶ og den var for den fattige del af befolkningen deres eneste mulighed for at få brændsel.

Udmarken havde sin faste plads i bøndergårdenes drift, og det var ikke uden grund, at alle skøder indeholdt vendinger om, at alle rettighederne var »inden og uden gærder« eller »inden markskel og udenfor«.⁷ Man anså udmarken for at være ejet af de, der brugte den i fællesskab, hvad må være det rigtige, når man ser bort fra Almindingskoven, som kongen havde en ubestemt rettighed til fra middelalderen.

For at få en opfattelse af, hvordan udmarken fordelte sig på Bornholm, kan jeg henvise til Videnskabernes Selskabs kort fra 1805 og til underkonduktør Hammers kort fra 1750'erne. Dette sidste blev udarbejdet af militære grunde, men giver også fordelingen af dyrket og udyrket jord.⁸ Da man gennemførte udskiftningen på Bornholm i forrige århundrede, omfattede udmarken 188 km² ud af Bornholms 588 km². I perioden 1709–1767 ansloges den til at være $\frac{1}{3}$ ⁹ eller større end det bebyggede og dyrkede areal.¹⁰

Kildematerialet

Det består af følgende arkiver: Rentekammeret, Bornholms amt, Bornholms amtsstue og de retslige arkiver. Det væsentligste mate-

riale er rentekammerets samling af breve og dokumenter fra de 3 kommissioner og indkomne sager vedrørende udmarken i perioden suppleret med, hvad Bornholms amt har af materiale. Dernæst er den omfattende samling af breve værdifuld, selv om den har den store mangel, at der ikke er mange fra amtmanden til rentekammeret, og en kopibog fra amtet kun findes i årene 1718–21. Dette sidste har gjort, at det ikke altid var helt klart at afgøre, hvilken rolle amtmanden har spillet. Dårligt belyst er den bornholmske befolknings syn på udmarken. Dette kommer kun frem gennem dens henvendelser til kongen og amtmanden, der altid var meget tendentiøse, og de har derfor måttet anvendes med varsomhed.

Dog finder jeg alt i alt, at materialet er dækkende og anvendeligt, særlig da alle kilderne er samtidige. På et enkelt punkt finder jeg dog, at det er utilstrækkeligt, hvad jeg har redegjort for på stedet.

Litteratur

Den eneste samlede fremstilling er M. K. Zahrtmann: »Opdyrkningen af Bornholm igennem tiderne« Bornh. Saml. bd. 15, 1925. Zahrtmanns Borringholms historie bd. 1–2 fra 1934–35 byggede videre på denne artikel i sin behandling af udmarken og har de samme resultater. Dog har Zahrtmann flere rene fejl eller misforståelser, f. eks. bd. 2, side 125, hvor han oplyste, at der i perioden 1739–60 blev indtaget 855 td kløvgang, eng og sædejord. Det rigtige er, at bønder og udbyggere 1760 ansøgte om at måtte indlægge 908 td kløvgang, eng og sædejord. Bd. 2, side 122, mener han, at bornholmerne først 1730 kom i strid om udmarken. Det er mit indtryk, at de var det gennem hele perioden, og det var en medvirkende årsag til, at problemet blev forelagt rentekammeret. Zahrtmann har en klar tendens for Bornholm og bornholmere, og dette præger hans fremstilling! Men da han har været kildematerialet igennem, har han været en stor støtte, når det gjaldt om at finde oplysninger og til at sammenligne resultater med.

J. Bulmer: »Højlyngen, Almindingen, Udmarksjordene« Bornh. Saml. bd. 2, giver på 9 sider en utilstrækkelig fremstilling. Janus

Olsen: »De bornholmske udmarksjorder«, Bornh. Saml. bl. 13, blev udarbejdet med henblik på afløsningen af arvefæstejordene på udmarken i 1913 og de urimeligheder i afgiften, man skulle løse. Det var ikke meningen, at dene artikel skulle give en beskrivelse af min periode. – Ellers findes der flere artikler og bøger, der periferisk kommer ind på udmarksproblematikken, men for dem alle gælder, at det er kortfattet.

Baggrunden

1556 rejste den lybske høvedsmand Schweder Kettingk¹ i en skrivelse til den danske konge spørgsmålet, om det var tilladt bønderne at opdyrke udmarken. Hans forgænger havde i 1552 forbudt dette ud fra betragtningen om, at udmarken var fælles græsning – compascuum. – Schweder Kettingk kom også ind på spørgsmålet om ejerforholdet til udmarken, hvor han antydede, at den ejedes af kongen. Sådan ville det også være ifølge den gamle retsregel om, at alt øde var kongens, hvad man ikke kan sige om udmarken.² Man begyndte herefter at tale om Kongens Vildbane eller Udmark om Højlyngen.

Almindingen var i middelalderen kongens skov, og dette stadfæstedes ved et 24 mandsvide på nørreherredsting 24/7 1597, som lensmand Hans Lindenov lod tage. De 24 vidnede, at Almindingen altid havde været kongens – at storvildtet kun måtte skydes af kongens skytter – at skursmør³ og kosmør ydedes årligt af kongens skattebønder og af adelens vornedebønder, for at deres dyr kunne græsse frit i Almindingen – at om nogen ville indtage af kgl. majestæts udmark for at forbedre sin indmark, da måtte ingen gøre det uden med lensmandens tilladelse på kongens vegne. Dog var skattebønders tørveskær og lyngrivning frit, som det havde været fra Arilds tid.⁴ Herved skete der en indskrænkning af indbyggernes ejendomsret, når kongen krævede en ret til at anerkende, at et stykke jord blev taget ud af fællesskabet. Ligesom kongen fik fastslået, at han var ejer af skoven, og en følge heraf blev, at man skulle have kongens udvisning for at kunne fælde træ.

Gennem det 16. og første halvdel af det 17. århundrede foregik

der en fortløbende opdyrkning. Det væsentlige for en indtagelse var, at bonden fik sine fællers tilslutning til, at det ikke ville være til skade for dem. Gjorde han det uden, måtte han sande, at vejen til selvtægt var kort på Bornholm.⁵ Desuden ansøgte nogle lensmanden for at få hans godkendelse, der lagde vægt på, at bonden havde sine fællers samtykke, forstået på den måde, at lensmanden sikrede sig, at indtagelsen ikke var til skade for nogen. Jorden blev overladt til bonden på lensmandens skøn. Nogle skulle betale fæste, andre kendelse og fik jorden til ejendom, og andre igen fik den uden at yde noget. Tilladelserne var ret upræcise i oplysningerne om jordens størrelse og placering.⁶ Under et blev disse senere kaldt for de rosenkrantzske sedler.

Fra det 17. århundredes midte gik Bornholm ind i en tilbagegangs periode, og lysten til at bryde ny jord op, standsede. En stor epidemi 1653–54 kostede en trediedel af indbyggerne livet. Årrækken 1663–79 var præget af misvækst og dyrtid. I 1682 konstaterede man, at der var 146 øde bøndergårde og 27 forarmede!⁷

Omkring år 1700 var befolkningen igen i fremgang, og interessen for at opdyrke igen til stede. 1694 gav amtskriver Schor tilladelse til Jens Ibsen på Ryttergården (20. s.) i Ibsker til at indhegne et stykke af kongens udmark uden for hans udgårde⁸ til evig ejendom. Da det ikke var nogen til hindring og mod at yde 2 lispund smør i landgilde. Lignende tilladelser blev givet 1696.⁹ Ifølge bøndernes oplysninger 1720 kan det ses, at det var fra århundredskiftet, at de begyndte over en bred front at opdyrke og indhegne udmarken til deres egne jorder.¹⁰

Perioden embedsmænd på Bornholm

Amtmænd (indtil 1740 også kommandanter)

– Valdemar Reedtz	1699–1717
– Johan Heinrich v. Bippen	1717–1722
– Niels West	1722–1739
– Johan Cronenberg, konstitueret	1739–1740
– Kay Frederik Schnell	1740
– Johan Christian Urne	1740–1778

Amtsskrivere

- Hans Henrik Schor 1691–1718
- Christoffer Horn 1718–1736

Amtsforvaltere

- Christoffer Schrøder 1736–1753
- Christian Andresen 1753–1777

Den første principbeslutning 1708–09

24/6 1708 skrev rentekammeret til amtmænd Reedtz angående en supplique,¹ man havde fået fra fiskerlejet Årsdale, angående udmarken. På grundlag af denne udbad rentekammeret sig en erklæring fra Reedtz om, »hvad beskaffenhed det har sig med den af hr. landsdommer Ancker Müller og nogle bønder indgrøftede udmarksjord og fælles kvæggang, hvad år indhegningerne er foretagne, og hvor meget det årlig efter uvillige mænds taksation kan importere, når det var i fællede. Så og hvad adgang eller rettighed de dertil kan have haft, såsom fællede at indgrøftige er aldeles stridende mod loven.«² Rentekammeret viste, at man ikke havde nogen opfattelse af, hvad udmarken var, og derfor ville man ikke tage en beslutning!

Af et nyt brev til Reedtz 11/12 1708¹ fremgik det, at Reedtz havde sendt en memorial til København om sagen. Heri havde han lagt frem, om man skulle lade sandemændene³ takser den indtagne udmarksjord til td. land og så lade vedkommende, der havde taget ind, beholde jorden mod årlig skat, eller om man skulle forlange, at jorden igen blev til fælles nytte og kvæggang. Desuden havde Reedtz redegjort for, at der fandtes mange på Bornholm, der ikke havde hus og hjem og gerne ville bygge på udmarksjordene imod fæste og årlig skat og landgilde.

Førend rentekammeret ville give et svar herpå, ville man have svar på en række punkter. For det første om hvem, der førend disse jorder blev indlagt, havde haft dem i brug, om det havde været fællede til ethvert sogn, eller om enhver gård i sognet havde haft sin del som en rettighed under gården? For det andet ønskede man en specifikation over de, der hidindtil havde svaret af disse

jorder i amtsstuen, hvor meget og med en forklaring, om det var betalt under landgilden eller særskilt? For det tredje om de jorder, der var optegnet i memorialen, som indtagne, virkelig havde betalt? For det fjerde om nogle af disse var Hans Maj. tilhørende? For det femte om disse ikke kunne takseres til hartkorn?

I løbet af foråret 1709 svarede Reedtz, og 11/6 skrev rentekammeret tilbage.⁴ Rentekammeret forstod Reedtz sådan, at udmarken var bevokset med lyng og enebær, og at den havde været brugt som fælles græsgang i hvert sogn. Reedtz havde også redegjort for, at på Bornholm lå gårdene som eneste gårde og havde deres sædejord for sig selv. Desuden at hver bonde havde den opfattelse, at den udmarksjord, der stødte op til hans sædejord, og som kaldtes fortov, var han berettiget til at indlægge uden nogen tilladelse!

På grundlag af dette drog rentekammeret den principbeslutning, »at sådan udmarksjorder består fuldkommen udi fællesskab, og som her kaldes fælles overdrev eller græsgang, hvilket jo efter loven ingenlunde må indelukkes, men skal blive til fælles nytte, og således af os ingenlunde kan approberes, hvis i så måde derom ved amtsstuen kan være foretagen, ej heller tilstå nogen, deslige herefter imod loven at lade indelukke eller hegne.« Reedtz fik ordre til at være til hjælp og assistance for dem, der følte sig forurettiget og skadet ved at andre havde taget udmark ind til særskilt drift. Af rentekammerets brev fremgik det, at Reedtz må have redegjort for nogle spændinger mellem indbyggerne. Det forhold, at alle svarede skat⁵ af den indtagne udmark, som kun nogle brugte og besad! Suppliquen fra Årsdale tyder også på dette.

Samme dag skrev rentekammeret til amtsskriver Schor⁶ og gav ham meddelelse om afgørelsen og beordrede ham til at føre opsyn med, at den blev efterlevet. Ligesom han skulle påse, at de forurettede blev tilfredsstillet.

9/4 1710 blev brevet offentliggjort på Bornholms landsting, og herefter var det princip indført, at man ikke måtte indtage jord af udmarken, og der måtte ikke gives tilladelser. Om det, der var indtaget før 1709, forlangte rentekammeret ikke, at det skulle udlægges en bloc, men kun i tilfælde af, at det var til skade for

andre. Rentekammeret udtalte sig ikke om ejerforholdene til udmarken og brugte ikke vendingen, at den skulle være »kongens udmark«.

Perioden 1710–18, landstingets stilling

Rentekammerets brev 11/6 1709 ser dog ikke ud til at have haft den store indflydelse på indbyggernes fremfærd. De fortsatte med at tage jord ind til deres egne jorder for at rette et gærde osv.¹ Dette forsøgte amtskriveren at modvirke og rejste derfor sag mod flere bønder og udbyggere² for at sætte en stopper for indtagelserne og hævde rentekammerets afgørelse.

I løbet af årene 1714–16 blev der afsagt fire domme ved Bornholms landsting mellem Schor og bønder og udbyggere.³ Landsdommer Ancker Müller fulgte i disse ikke rentekammerets afgørelse, men lagde sin dom efter om det var rimeligt eller ikke.

I den første dom 30/5 1714 over bønder og udbyggere i Klemensker ved Højlyngen fik udbyggerne lov til at blive på de jordstykker, de havde opdyrket, fordi de ikke havde andet, og det ville betyde deres ruin, hvis de skulle bort, og desuden var de ikke til gene for nogen. Men da det var på kongens mark, de havde slået sig ned, skulle de betale en afgift i amtsstuen. Fire bønder havde flyttet gærdet ud om et stykke, hvor kvæget kom til skade. Ancker Müller indstillede til Hans Maj., at denne gærdeflytning måtte stå ved magt, samt en anden, hvor to bønder havde flyttet gærdet, da det stod i et morads, hvor der også skete ulykker for kvæget. Derimod havde en bonde indlagt en dam, som han blev dømt til at udlægge, da den var til almen nytte.

Landsdommeren afsluttede sin dom med at udtale, at herefter måtte ingen indlægge noget af kongens frie mark uden øvrighedens tilladelse. Kongens frie mark var ifølge landsdommeren Højlyngen, der strakte sig »snart langs og midt gennem hele landet fra Hammershus og til Neksø med den udi samme lyng liggende skov, som kaldes Almindingen, der er kongens egen fri mark og ikke nogen fælle eller af den beskaffenhed, som andensteds udi Danmark«. Dog havde indbyggerne altid nydt den frihed, at deres kvæg og bæster

måtte græsse der, samt at de måtte rive den lyng, de havde brug for. – Hermed havde Ancker Müller hævdet, at Højlyngen var kongens ejendom, og at den strakte sig helt op i Olsker og Rutsker sognemarker, samt at indbyggerne kun havde en brugsret!

Dog fandt Ancker Müller, at det ville være tjenligt, om fattige, soldater o. lign. fik tilladelse til at opsætte huse og dyrke små kålhaver. De ville ikke være til skade for nogen, men til gavn for landet, da det ville betyde et øget folketal.

Den anden dom fra 27/11 1715 over bønder og udbyggere fra Nørreherred frikendte de fleste af dem, da det ikke var til gene for nogen, at de havde indlagt udmarksjord. Men da det var kongens udmark, de havde taget af, blev de dømt til at betale en rimelig afgift i amtsstuen. Landsdommeren lagde vægt på, at indtagelserne var sket før 1709, derimod ville de, der havde taget ind efter, blive dømt, medmindre de havde øvrighedens tilladelse. Dommeren afsluttede med at bebrejde sandemanden i Rutsker, at han ikke havde ført tilstrækkeligt opsyn i sit sogn, således at denne sag kunne have været undgået.

Samme dag afsagdes dommen over bønderne Vefst Pedersen og Jens Jørgensen fra Olsker. Disse to havde efter 1709 indtaget af udmarken med landkyndige mænds billigelse og blev frikendt ved nørreherredsting.⁴ Også ved landstinget fik de lov til at beholde den indtagne jord mod at betale en afgift til amtsstuen, da det var kongens mark.

Den fjerde dom var over Hans Vefsten fra Rutsker. Han dømtes for at have taget jord af kongens udmark, der var fælles mark for Rutsker og Olsker sogne, samt borgerne i Allinge og Sandvig. Han havde forbrudt sig mod loven 3–13–13 og skulle udlægge jorden. Hvis dette ikke var sket inden 1/5 1717, skulle han betale en bøde og erstatte den skade, indtagelsen forvoldte!

Der var ingen tvivl om, at landstinget ikke fulgte den kurs, der var lagt af rentekammeret i 1709. Landsdommer Ancker Müller tog hensyn til, om forholdet var før eller efter 1709 – om det havde betydning i driften for en eller flere gårde – om det var til skade og gene for de andre eller ikke, og om det havde en væsentlig be-

tydning for vedkommendes tilværelse (særlig udbyggerne). Ancker Müllers afgørelser var præget af, at han selv var part i sagen⁵ og Bornholms største private jordejer.⁶ Derimod hævdede han som den første, at Højlyngen var kongens, og hermed banede han vejen for senere overgreb på indbyggernes ejendomsret til udmarken.

1. kommission 1718–22

A – Tiden indtil den kgl. resolution og forordning 25/11 1720.

Landstingsdommen 27/11 1715 over Vefst Pedersen og Jens Jørgensen fra Olsker blev indstævnet for højesteret. 19/12 1718 afsagde højesteret sin dom, der gik ud på, at de skulle udlægge den af udmarken indhegnede jord og således skulle der forholdes med al indhegnet udmarksjord, hvorpå der ikke var lovhævd. Medmindre kongen påbød noget andet af hensyn til landets bedste.¹

Men da denne dom blev afsagt, havde man i København indset, at det var nødvendigt at lade sagen undersøge. 2/12 havde Frederik 4. skrevet til rentekammeret,² at det var hans allernådigste vilje og befaling, at der skulle foretages en almindelig undersøgelse, om disse indhegninger var til Bornholms skade eller ikke! Undersøgelsen skulle foretages af landkyndige personer, således at der blev taget hensyn både til kongens interesse (en eventuel skat) og til indbyggernes gavn og bedste.

28/12 udstedte Frederik 4. ordren til amtmanden på Bornholm, v. Bippen,³ om med sin kommission på tre medlemmer⁴ og sammen med de to landkyndigste mænd i hvert herred og retsbetjentene i pågældendes distrikter at undersøge, om sådanne indhegninger kunne tillades – om andre af landets indbyggere kunne og havde taget skade på græsningen – om det ville være gavnligt at tillade, at udmarksjordene blev indtaget, og om hvilken årlig afgift, man med rimelighed kunne opkræve for disse indhegninger? Kommissionen skulle føre protokoller, således at man ved kommissionens slutning kunne udstede en kgl. resolution på grundlag af disse.

Ordrens indledning refererede til højesteretssagen om, at Vefst Pedersen og Jens Jørgensen uden tilladelse »skal have indtaget en del af vor udmarksjord der på landet, strækkende sig til og fra

vores Alminding skov«. Det var kun Højlyngen, man havde i tankerne,⁵ og som i denne ordre blev anset for at være kongens, selv om den »forhen skal have været almindelig fælles græsning og overdrev . . . for det hele land«!

Udnævnelsen af kommissionen var en indrømmelse af, at rentekammerets brev 11/6 1709 ikke havde løst problemet. Man lagde op til, at der kunne tænkes andre løsninger og en mere fleksibel.

Kommissionens formand var amtmand v. Bippen, der 15/11 1717 var blevet udnævnt til amtmand og kommandant på Bornholm.⁶ v. Bippen havde inden kommissionens udnævnelse beskæftiget sig med udmarken. 7/9 1718 udstedte han en generel ordre til alle sandemænd⁷ om på sognestævnerne⁸ at forbyde, at nogen herefter opsatte hus på udmarken, og at de, der havde gjort det, skulle rive huset ned inden 14 dage, hvis de ikke ville miste tømmeret i huset. Ordren var især rettet mod udbyggerne, der havde bygget huse. Men yderligere fik sandemændene ordre til, uden hensyntagen til om det var en frigård,⁹ en selvejergård, en frivornedegård¹⁰ eller en vornedegård, at undersøge, hvem der havde taget af udmarken. Desuden at undersøge hvor mange udbyggere der var, både dem, der boede på udmarken, og dem, der havde hus på en bondes jord, men deres egen jord på udmarken.

Ligeledes i september måned havde v. Bippen måttet beskæftige sig med en sag fra Ibsker, hvor bønderne klagede over, at Petter Thiisen (5. s.) skulle have indlagt udmarksjord og videresolgt den til udbyggere. Amtsskriver Schor fik ordre til at undersøge sagen for at finde frem til, om han havde solgt noget uden hjemmel. 21/1 1719 blev sandemanden i Bodilsker beordret til at behandle sagen og forhøre angiverne og Petter Thiisen.⁷ 1/5 blev der afsagt dom ved østerherredsting om, at Petter Thiisen ikke havde solgt udmarksjord for 10 sletdalere til nogle udbyggere. Sagen appelleredes til landstinget, der 14/2 1720 dømte Petter Thiisen for at have truet pengene ud af udbyggerne, ved at han havde benyttet et forlig urigtigt. Han dømtes ikke for at have solgt jord.¹¹

De to andre kommissionsmedlemmer var kaptajn Herbst, der

siden 1709 havde været underkonduktør ved Bornholms værn og borgerkaptajn Kofoed fra Svaneke.¹² Afstanden til København gjorde, at v. Bippen først 27/3 kunne give kaptajnerne besked om ordren, og han havde på det tidspunkt ikke taget stilling til, hvornår de skulle begynde arbejdet.⁷

I et brev tre dage senere til rentekammeret⁷ redegjorde v. Bippen om kommissionens startvanskeligheder. v Bippen gjorde det klart, at han ikke mente, at han med sin lille gage ville være i stand til at udføre dette arbejde, der ville vare i flere måneder. Han havde også været i forbindelse med kaptajn Kofoed, der ikke mente, at han kunne deltage i kommissionen, da han ikke kunne være borte så længe uden at have en fast gage, og det havde han ikke. Derfor foreslog v. Bippen, at kaptajn Niels Nielsen fra Nørreherreds kompagni og bonde i Olsker måtte afløse ham, da Niels Nielsen var kendt for at være landkyndig, og han havde en lille årlig gage. Han var også kendt for at være en fortaler for kongens ret til udmarken fra sagen mod Vefst Pedersen og Jens Jørgensen.¹³

Rentekammerets svar blev, at kaptajn Kofoed skulle deltage i kommissionens arbejde, men 13/5 måtte v. Bippen skrive til rentekammeret, at han stadig ikke ville.⁷ v. Bippen rejste spørgsmålet, om han og Herbst skulle starte kommissionen alene. Igen omtalte v. Bippen betalingen og henviste til forordningen af 4/3 1690 om kommissioners betaling. Han anmodede om, at de måtte få betalingen ugevis, da det ikke var til at overskue, hvor længe kommissionsarbejdet ville vare!

Efter yderligere tovtrækkeri fik kaptajn Kofoed lov til at blive fri for at deltage i kommissionen med begrundelsen, at han ikke skulle være kyndig! 29/7 1719 udnævnte rentekammeret kaptajn Niels Nielsen til at afløse ham, da han skulle være den, der bedst kendte til landets beskaftenhed. Samtidig slog rentekammeret fast, at kommissionen skulle betales ifølge forordningen af 4/3 1690, og at betalingen skulle falde den dag, kommissionens arbejde blev afsluttet.³

Til trods for Kofoeds vægring og diskussionen om betalingen

blev kommissionens undersøgelse startet 17/4 med en tillysning til sandemand og alle sognemænd i hvert sogn og til alle byerne.¹⁴ Kommissionen bad om, at alle, der var fornærmede over, at der var indlagt af udmarken, henvendte sig til v. Bippen med oplysning om, det var af Almindingen, Højlyngen, fællesmarkerne, indmarkerne eller bymarkerne, og om der var sat hus eller ikke. Desuden skulle de oplyse, hvor længe siden indtagelsen havde fundet sted, og hvilket bevis vedkommende beråbte sig på. For det andet skulle de, der havde indlagt af udmarken, henvende sig til v. Bippen og oplyse, hvor mange td. land, hvilken bevilling og hvilket bevis, de havde, og hvor længe de havde haft det sådan. For det tredje skulle sandemanden sammen med to upartiske mænd undersøge alle, der havde indlagt udmarksjord eller sat hus, for at finde ud af, hvor længe de havde haft det i brug, hvor mange td. land de havde, hvem det var til hindring og besvær for, og hvad bevis de havde på det. — Sandemændene skulle svare inden 6. maj og de andre inden april måneds udgang.

Sandemændene svarede til tiden.¹⁵ En sammenligning mellem svarene fra Rutsker, Olsker og Klemensker og kommissionens egen undersøgelse fra 1720–21¹⁶ viser dog, at sandemændenes svar var unøjagtigt og gennemgående lavt ansat. Dette er også tilfældet ved en sammenligning med den endelige jordebog fra 1729.¹⁷ Til sandemændenes undskyldning talte, at de havde kort tid, og det skulle ske midt i såtiden, hvor de havde andet at tænke på.

Angående punkt 1 kom der henvendelser fra byerne Hasle og Allinge-Sandvig. Hasle bys borgere klagede over, at Rutskerbønderne og -udbyggerne havde indlagt 150 td. land af udmarken nord for Hasle i løbet af de sidste 19 år. Bønderne og udbyggerne havde taget de bedste stykker, og nu var det sådan, at Hasle måtte leje sig ind hos bønderne for at få græsgang til sine dyr, og de havde ikke længere så stor en avl, at de kunne betale deres skat på 2 td. smør, men måtte købe hos bønderne! De bad om, at de indlagte jorder atter måtte blive fælles. Det samme gjorde borgerne i Allinge-Sandvig. De delte to udmarksområder, Vestermark og Østermark, med Rutsker og Olsker sogne. Borgerne klagede over, at der blev

indtaget af disse to, og at en tre år gammel landstingsdom (16/9 1716) ikke var blevet ført ud i livet. Man jamrede over græs- og brændselmangel, fordi markernes bedste stykker var blevet indlagt.¹⁸

Angående punkt 2 kom der henvendelser fra både bønder og udbyggere.¹⁸

Bønderne havde gjort det for at rette et gærde, enten fordi det var besværligt at arbejde ved eller fordi det stod i et morads og derfor var vanskeligt at vedligeholde. Fem gårde i Klemensker (37., 38., 39., 40. og 41. s.) havde indlagt i fællesskab for at bedre deres økonomi, da de kun med vanskelighed kunne udrede deres skat, hævdede de! De ønskede alle at beholde jorden og var også villige til at betale en rimelig afgift derfor. Som adkomst påberåbte 8. og 46. s. i Rutsker sig at have forordningen 21/1 1710,¹⁹ når de havde rettet deres gærde. Jørgen Andersen ligeledes fra Rutsker mente, at hans købebrevs passus om hans rettigheder »inden og uden gærde« berettigede ham til at rette sit gærde. 26., 27., 28., 29. og 30. s. i Klemensker havde ladet landsdommer Ancker Müller syne og dømme om den indtagelse, de havde foretaget, for derved at få retsgyldighed.

Udbyggerne bad alle om at måtte beholde den jord, de havde indlagt og sat hus på, da de var fattige og ikke havde andre steder at bo. Flere af dem var soldater, og på grund af krigstiden måtte de ikke rejse fra Bornholm. Et par af dem talte om, at der var for mange unge mennesker på Bornholm, og at deres eneste mulighed var at bygge hus på udmarken. De var alle villige til at give en rimelig skat for at beholde jorden og huspladsen. Kun ene Poul Jørgensen (41. s. udb. i Klemensker) havde tilladelse. Den havde han fået af landsdommer Ancker Müller, således at han måtte blive boende, indtil en kgl. resolution eventuelt bestemte noget andet.

Udover dette skete der ikke mere i 1719. Rentekammeret havde ikke tilladt, at v. Bippen og Herbst startede gennemgangen alene, og da Niels Nielsen blev udnævnt, var man henne i august måned, og ligesom v. Bippen ikke ville starte i såtiden,²⁰ måtte han ligeledes finde høsttiden uegnet! 27/10 fremgik det af et brev fra v. Bippen til amtsskriver Schor, at man endnu ikke var kommet i gang.⁷

Først efter forårsarbejdet i 1720 kom man i gang. 10/6 startede kommissionen i Klemensker.²¹ Men inden den kunne komme i gang med selve arbejdet, måtte den have et sted at bo og spise. Dette viste sig at være vanskeligt, og derfor indsatte v. Bippen Mickel Mogensen på Simblegård til at være sandemand og logere og bespise kommissionen. Det ville han godt og gjorde det den første dag, men for de kommende dage forlangte han at få kontant betaling. Denne »opsætsighed« fandt v. Bippen skulle straffes med at indkvartere fra d. 11/6 syv ryttere i fem dage, som bonden skulle bespise og lønne med 1 rd. om dagen. Da bonden ikke betalte dem 5 rd., drog de bort med hans kedler som pant! Herover klagede Mickel Mogensen til rentekammeret, der 28/10 fik kongens approbation til at give amtmanden en næse og forlange, at bonden fik sine kedler tilbage. Det fik han, men først efter et par breve til v. Bippen, der ikke straks var til sinds at give sig!²² Denne strid var ikke den bedste måde at starte samtalerne med bønderne på!

Fra 10/6 til 6/7 gennemgik kommissionen Nørreherred (Klemensker, Rutsker, Olsker og Rø). Udover kommissionens tre medlemmer deltog retsbetjenten og herredsskriveren i Nørreherred samt to landkyndige mænd.

Kommissionen talte med alle, der havde jord på udmarken. Alle blev tilsagt til at møde, og så godt som alle kom. De få, der ikke gjorde det, blev behandlet egenmægtigt af kommissionen. De tilsagte blev spurgt om, hvor meget de havde af hver slags, hvornår de havde fået det, og om de havde betalt afgift for det. For de fleste var indtagelsen sket inden for de sidste 20 år, og de små års angivelser var de hyppigste. Der var ingen, som havde betalt afgift for udmarksjordene. Kommissionen spurgte også, om man ønskede at beholde jorden, hvad så godt som alle ville, ligesom de var villige til at ville betale en afgift. På grundlag af disse oplysninger og en opmåling og vurdering af jorden blev bønderne og udbyggerne sat i fæste og afgift. Af kommissionsforretningen fremgår det ikke, om der har været en diskussion mellem parterne om den rette sammenhæng.²¹

Kommissionsforretningen viste, at der var store spændinger mel-

lem byerne og bønderne. Byerne var imod enhver form for indtagelse af udmarken og ville en tilbagevenden. De mente, at det gik ud over deres græsning og muligheder for at få tørv og andet brændsel. Kommissionen konstaterede dog, at de ikke var så trængende, som de foregav! Omvendt beskyldte bønderne borgerne for at sende flere dyr på udmarken og skære mere tørv, end de med rimelighed var berettigede til. Ligeledes at borgerne ødelagde græsgangene ved at skære tørv, således at bønderne måtte sende deres dyr længere bort med større risiko for at miste dem. Også blandt bønderne var der strid, da de små og fattige gårde ikke i samme grad som de store og velhavende kunne indtage, og ofte var de også mere afhængige af udmarken. Ligeledes udbyggerne havde et spændt forhold til de andre, da flere bønder ytrede ønske om at få en udbygger fjernet, da han var i vejen for bondens uddrift. Der var også eksempler på, at udbyggere havde betalt afgift til den bonde, på hvis fortov han havde sit hus. Udbyggerne fandt en klar støtte hos kommissionen, der havde øje for deres problemer.

— — —

Efter gennemgangen af Nørreherred samlede kommissionen oplysningerne, og 28/7 skrev man til rentekammeret for at meddele resultaterne.¹⁶

1. Havde man vurderet jorden, og afgiften blev sat i forhold til, hvad bønderne betalte i kvartalsskat pr. td. hartkorn, der var det samme som 3 td. sædejord. Herefter fastsattes afgiften til:

1 td. sædejord	— 3 mark
1 td. havrejord	— 2 mark
1 td. god kløvgang ²³	— 1 mark 8 skilling
1 td. slet kløvgang	— 1 mark
1 læs enge	— 2 mark

2. Fæsten blev fastsat til:

1 td. sædejord	— 2 mark
1 td. kløvgang	— 1 mark

3. Havde kommissionen beregnet afgift af alle, også dem, der påberåbte sig at have adkomst til jorden, da ingen af disse blev fundet at være brugelige. Kommissionen anså de rosenkrantzske

sedler for at være værdiløse, ligesom selvejerbøndernes købebreve og vornedegårdenes fæstebreve, til at give ret til at indtage af udmarken.

Kommissionen fandt, at hensynet til fællesskabet om græsgangene for kvæget var så vigtigt, at man ikke mere skulle have lov til at indtage jord.

4. Kommissionen beregnede indtægten fra Nørreherred til at være 200 rd. om året i afgift, og fæsten til at være 132 rd. Af retfærdighed over for de, der ikke havde taget udmarksjord ind, skulle de, der havde, betale afgift og fæste.

5. Kommissionen fandt, at man skulle tage hensyn til udbyggerne, som selv havde bygget sig et hus og opdyrket lidt jord, da de som soldater og arbejdere var til mere nytte end bønderne for Hans Majestæt! Man havde ikke fundet grund til at jage dem bort på bønderes begæring.

6. Ridefogden havde fået ordre til at holde opsyn og bemærke, om jord ændredes fra at være kløvgang til at være sædejord, uden at fæsten og afgiften ændredes. Ridefogden skulle også føre opsyn med nogle tilladelser til gærders flytning, man havde givet.

7. Om Kirke- og Krummemark.²⁴ Disse to havde i tidligere tider strakt sig til den store udmarkslyng (Højlyngen), men siden var de lidt efter lidt blevet indtaget af bønderne og delt fra, således at det nu var en fællesmark mellem en gruppe bønder, hvorpå de havde deres kvæg. Bønderne havde ikke kunnet dokumentere deres adkomst, men de påberåbte sig at have et adkomstbrev fra Holger Rosenkrantz. Kommissionen fandt, at det var berettiget, at bønderne betalte afgift til kongen. Kirkemark var på 1500 td. land, og disse blev slet ikke udnyttet af de 15 bønder, der delte den. Krummemark var på 1000 td. land, og også på den var der overskydende kapacitet. Kommissionen ønskede, at man tillod andre at få del i de to marker, og at man forbød dem, der havde del, at drive deres kvæg på Højlyngen.

8. Ønskede kommissionen, at præsten Jørgen Sandby i Klemensker fik pålæg om ikke at tage flere tørv fra udmarken, end han var berettiget til ved den fælles brug af Kirkemark.

9. Udbyggerne på Kirke- og Krummemark skulle behandles og svare ligesom alle de andre.

Udover disse punkter havde kommissionen yderligere 12, som man ønskede svar på. 1. Om man fortsat skulle afvise de rosenkrantzske sedler? 2. Om man skulle behandle områder af samme beskaffenhed som Kirke- og Krummemark på den valgte måde? 3. Om der måtte komme en resolution om tvistighederne mellem byerne Hasle og Allinge-Sandvig og bønderne! 4. Ønskede man hjælp til at behandle højesteretsdommen over Vefst Pedersen og Jens Jørgensen. 5. Om man skulle følge landstingsdommene, der tilkendte bønder og udbyggere jord uden at fastsætte en afgift og fæste? 6. Ønskede man et forbud mod at tage jord ind. 7. Kommissionen så helst, at den udstedte fæstebreve til både bønder og udbyggere for at undgå strid mellem dem om retten til jorden. Man ønskede at give udbyggerne en friere stilling, så de ikke var så afhængige af bønderne. 8. Spurgte kommissionen, om den skulle fortsætte eller vente på resultatet af en revision? 9. Foreslog kommissionen, at de, der havde haft udmarksjord, skulle betale en bøde på 8 skilling pr. td. sædejord, 6 skilling pr. td. havrejord og 4 skilling pr. td. kløvgang pr. år, de havde haft jorden. 10. Om kommissionens gage for 49 dages arbejde med Nørreherred. En fortsat jammer om de økonomiske vanskeligheder, man var i. 11. Bad kommissionen om, der måtte udstedes en kgl. ordre om, at præster og sandemænd skulle logere kommissionen for billig betaling. 12. Bad man om, der kunne blive beordret en skriver til at arbejde for den, da man ikke havde kunnet få fat i en!

Kommissionen ventede dog ikke på svar, men fortsatte sit arbejde i Østerherred (Østerlars, Østermarie og Ibsker). 20/9 1720 kunne man meddele rentekammeret, at man var kommet til en ende med dette herred, men på grund af pengemangel var kommissionens arbejde gået i stå.²⁵

Kommissionens skrivelse af 28. juli blev i rentekammeret indstillet til approbation hos kongen 18/11, og 25/11 skete dette.²⁶

1. Afgiften og 2. fæsten blev fastsat, som kommissionen foreslog. 3. Fastsløges det, at af den indtagne jord skulle der svares afgift og

fæste, og at de forskellige adkomstbreve skulle kasseres og være »af ingen værdi«. 4. Frafaldt man at kræve penge for de foregående år, men at der skulle betales fra 1. januar 1720. Desuden skulle der gives en kgl. forordning mod at indtage jord uden tilladelse. 5. Måtte udbyggerne blive, når de tog fæstebrev og betalte den ansatte afgift. 6. Ligesom kommissionen skrivelse. 7. Der burde betales af Kirke- og Krummemark, nemlig 1 mark pr. td., da de var græssange. Ville bønderne betale af den hele, måtte de det og leje ud til naboer osv., men ville de ikke, da skulle markerne deles således, at der også blev plads til andre. Af hensyn til kongens udmark (Højlyngen), der blev ødelagt ved, at der græssede kvæg, skulle det forbydes bønderne at drive kvæg ud på den. Det skulle ske, for at lyngen kunne blive til nytte for indbyggerne som brændsel. 8. Fik præsten Jørgen Sandby pålæg om ikke at tage mere end sin del. 9. Udbyggerne på de to marker skulle svare ligesom alle andre. Dog ville rentekammeret gerne have flere oplysninger om dette punkt. 10. I striden mellem byerne og sognene om tørveskær og brændsel i almindelighed skulle skovbetjentene tage skovforordningens (21/1 1710) bestemmelser om udvisning i brug.

Samme dag udstedtes en forordning om, »at ingen uden foregående allernådigste tilladelse må indtage eller indhegne noget af udmarksjordene på Bornholm«. ²⁷ Det, der var indtaget inden 25/11, måtte bønderne og udbyggerne beholde mod at svare til Hans Majestæt. De indhegninger og huse, selvejerne havde på udmarken, skulle fratages fra deres skøder og adkomster, med mindre de kunne dokumentere, at det var deres ejendom. Overtrædelse ville blive straffet med »tilbørlig straf andre til afsky«.

Ligeledes 25/11 gentog man af hensyn til Bornholm loven 6-17-29 om at den, der oprev marehalm og andre vækster på sandet, skulle betragtes som en tyv og straffes med 2-3 år i jern på Bremerholm. ²⁷ Gentagelsen var på grund af sandflugtsskaderne på en række gårde i Poulsker, men da sandområderne hørte til udmarken, var der tale om et indgreb!

2/12 skrev rentekammeret til kommissionen om de afgørelser, man havde truffet i København, og oversendte nogle spørgsmål. Det

eneste vigtige var om en omvurdering af Kirke- og Krummemark. Om de kunne være indkluderet i gårdenes hartkorn?²⁸

På grundlag af denne ene indberetning 28/7, da man ikke korresponderede med Bornholm om dette emne i den mellemliggende tid,²⁹ afgjorde rentekammeret retningslinierne for behandlingen af udmarken! Til trods for, at kommissionen havde lagt op til, at man diskuterede en række punkter (1. Kirke- og Krummemarks stilling, dvs. sognemarkernes. 2. Landstingsdommenes afgørelser. 3. De rosenkrantzske sedler og 4. forbud eller ikke forbud), skete det ikke! I et brev til v. Bippen 22/8 havde rentekammeret meddelt, at man havde fået brevet fra 28. juli, men endnu ikke læst det.³⁰ »Såsnart det er vorden eftersat og fornemmes ej videre forklaring fra Dem derved behøves end samme medfører Hans Maj. allerunderdanigst skal vorde forestillet«. I rentekammeret²⁵ findes en kladde, der stillede en lang række spørgsmål til brevet fra 28. juli, og som betragtede det hele som meget uafgjort. Men denne kladde blev ikke til et brev, i stedet for indstillede rentekammeret kommissionens skrivelse til kgl. approbation! — Grunden til dette kan være, at rentekammeret havde mistet tilliden til v. Bippen på grund af Mickel Mogensen-sagen og den megen jammer om økonomien. Jeg kan ikke undlade at give udtryk for, at det virker, som om rentekammeret af ligegyldighed bare indstillede til approbation uden at tænke på konsekvensen heraf!

Man betragtede udmarken under et og afgjorde, at der skulle være ens bestemmelser over det hele. Det blev ikke sagt, men af sammenhængen fremgik, at udmarken var kongens, og at bønderne og udbyggerne fik lov til at være fæstere. Dvs. at også sogne- og strandmarkerne skulle være kongens, hvad indtil 1720 ingen havde hævdet! Det var en total venden op og ned på ejendomsforholdene, der skete på et dårligt grundlag. Det er sandsynligt, at kun Niels Nielsen havde virkeligt kendskab til bornholmske landboforhold, og ved kun at undersøge en fjerdedel af øen bestemte man, at princippet fra 1709 skulle bevares, og denne stillingtagen tilsluttede rentekammeret sig uden at spørge!

B - 1721, uro.

28/12 1720 modtog kommissionen rentekammerets brev af 2. december.³¹ Derfor begyndte man at udfærdige fæstebreve m.m. fra 8/1.³² Man indkaldte bønderne og udbyggerne for at tilkende-give for dem, hvad de skulle betale i afgift og fæste. Ligeledes for at oplyse, hvad slags stempelpapir, de skulle bruge, og for at give indbyggerne mulighed for at få indført forskelligt i deres fæste-breve, der kunne være dem og deres naboer til nytte.

Fra 24/1 til 7/2 undersøgte kommissionen på ny Kirke- og Krummemark i Klemensker, som rentekammeret forlangte af dem.³³ Man fandt ikke, at markerne var indkluderet i gårdenes hartkorn, så derfor kunne man ikke gøre andet end at sætte dem i af-gift. Dette vil sige, at kommissionen ikke ændrede sin opfattelse om, at al udmark var ens og skulle behandles på samme måde. Derimod fandt kommissionen, at markerne var så ringe, at man nedsatte den afgift, resolutionen fastsatte til 4 skilling pr. td. for Kirkemark og 3 skilling pr. td. for Krummemark. Desuden gav man bønderne ordre til at sætte stengærder og grøfte inden 1. maj, og man for-pligtede dem til kun at have deres kvæg på de respektive marker. Om husene på disse to marker var det sikkert, at de var til nytte for de omkringboende bønder, og man havde derfor sat dem i afgift og fæste efter de sædvanlige regler.

Arbejdet med fæstebrevene kom ikke til at gå stille for sig!³⁴ Særlig kneb det med at få selvejerbønderne til at acceptere, at de skulle tage fæste. Sandemanden i Olsker, Lars Nielsen, tolkede forordningen således, at kongen havde ladet dem beholde udmar-ken, som hele tiden havde haft den. Denne fejlagtige fortolkning var kommissionen ifølge dens eget udsagn ikke i stand til at over-bevise bønderne om. Nogle af bønderne ville ikke fæste, da de ville udlægge jorden. Dette afviste kommissionen, da de i kommissions-forretningen havde udtalt sig for at ville beholde den. Andre hæv-dede, at de ikke havde råd til at betale. Atter andre, at de anså taksten for at være al for højt ansat, til at de kunne betale. Hertil svarede kommissionen, at den havde konstateret, at mange bønder

havde taget meget mere af udbyggerne, end kommissionen forlangte af dem for den samme jord! Videre hævdede bønderne, at Bornholms privilegier³⁵ fritog Bornholm for nye skatter. Hertil svarede kommissionen, at dette ikke var nogen ny skat på deres gårde, men når de tog ind af udmarken, der skulle være til fælles bedste og ikke til dem, der selvrådigt tog ind, da måtte de betale en afgift derfor. Der var også andre bønder, som kom og forlangte at få mere jord. Det kunne man ikke tildele dem, da det var forbudt. Resolutionen og forordningen var endelig. Kommissionen havde nogle steder skønnet, at jord skulle lægges ud, da den var til gene for naboerne, som forordningen gav den mulighed for at gøre, også det klagedes der over. Endelig var der mange, som sagde, at når de havde købt deres gårde med alle rettigheder »inden og uden gærde«, ville de ikke betale en ny skat. Dertil svarede kommissionen, at det, der var uretmæssigt tilegnet, altid måtte gå tilbage til ejermændene, når han blev klar over forholdet. Det var denne situation, at kongen var kommet i.

Kommissionen berettede, at det var lykkedes næsten at få overtalt alle til at betale fæste og afgift, undtagen nogle få vrangvillige, bl. a. sandemand Lars Nielsen, som man havde måttet pante for stempelpapiret til hans fæstebrev! Men da sagen blev rejst af nogle nye i Østerherred, ville bønderne ikke betale noget, men først rejse til København og tale med kongen!³⁴

For i det mindste at få fæstebrevene indløst, så bønderne vidste, hvad jord de havde, og hvad afgift de skulle svare, besluttede kommissionen 29/3 at true alle, som ikke indløste inden tre dage, med at pålægge dem militær eksekution! Så meget skulle der til, før end bønderne i Nørreherred indløste deres fæstebreve. Men for at få afgiften opkrævet, bad kommissionen rentekammeret om at sende speciel ordre til amtsskriver Horn.³⁴

Kommissionen berettede 21/4, at den havde amtsskriver Horn mistænkt for at være en af rygtesmedene imod den! Som forklaring gav man, at der var opstået strid mellem Horn og kommissionsskriver Jens Gudmansen om, hvem der skulle have de 10 % af stedsålet ved udfærdigelsen af fæstebrevene. Horn hævdede,

at han skulle som ridefoged. Kommissionen gik ind for Gudman-
sen, da det var ham, der gjorde arbejdet. Deruden oplyste man, at
man havde forbigået Horn, da man skulle have en skriver. Og da
man tidligere havde særdeles store problemer med at få en skriver,
tyder dette på et ringe forhold mellem amtmand og amtsskriver!

Kommissionens brev af 21. april var meget langt, og man havde
gjort det omhyggeligt for at forsyne rentekammeret med oplys-
ninger, nu da der kom otte udsendinge fra Bornholm til Køben-
havn, så man kendte argumenterne. Man foreslog, at rentekam-
meret satte dem alle og særlig lederen, sandemand Lars Nielsen, i
»Det Blå Tårn« og idømte dem alle livsvarigt fængsel på Bremer-
holm! Så skulle man lade dem sidde, indtil det første skib var
afgået til Bornholm, så rygtet kunne få en pacificerende virkning
på øen. Bagefter kunne man altid slippe dem løs. Dette råd fulgte
rentekammeret ikke, men det gav et rimeligt billede af sindsstem-
ningen. Kommissionens fremstilling er sådan, at alt tyder på, at den
slet ikke kunne komme ud af det med bønderne. – Til sidst oplyste
man, at man havde brugt 156 dage og havde måttet stifte gæld
for at klare sig, så kommissionen bad om, at dette måtte blive
bragt ud af verden!

I løbet af foråret og sommeren blev der sendt adskillige suppli-
quer til kongen fra enkelte personer og større grupper, der alle
klagede over kommissionen.³⁶ Det eneste, man gjorde i rentekam-
meret, var at sende dem tilbage for at få en udtalelse! Rentekam-
meret gjorde intet i sagen i form af retningslinier, forslag eller
beslutninger. I hele året 1721 var rentekammeret ganske passiv,
når det gjaldt den bornholmske udmark. Kommissionen blev over-
ladt til sin egen skæbne.³⁷

Klagerne over kommissionen blev opsummeret i en skrivelse fra
repræsentanter for alle fire herreder til kongen 4/6 1721.³⁸ –
Herpå svarede kommissionen 16/7 i et brev til rentekammeret.

1. Klagede man over, at kommissionen havde villet tage afgift
af mere end det, den skulle. – Det afviste kommissionen. Den
havde gjort, hvad den kgl. resolution forlangte af den. Ligeledes

måtte bønderne indrømme, mente kommissionen, at Niels Nielsen og Gudmansen, der havde været ansat på amtsstuen, havde de bedste forudsætninger.

2. Mente bønderne, at jord, der var indtaget for 20 til 60 år siden, var taget fra dem, ligesom jord, der altid havde ligget til deres gårde ifølge købebreve og skøder. – Hertil svarede kommissionen, at den havde ladet sandemanden og to landkyndige i hvert sogn udvise sig jorden og dens fordeling, således at udmark blev skilt fra indmark. Hvad angik adkomsterne, var det ene hævdt, hvad man ikke kunne få på kongens ejendom, og det andet rosenkrantzske sedler, som resolutionen ikke anerkendte.

3. Klagede bønderne over, at en del af den jord, der var blevet framålt dem, var givet til udbyggerne. – Det var sket ifølge kgl. resolutions punkt 5. Udbyggerne var blevet sat i afgift til kongen, en afgift, der ofte var ringere end den, bønderne havde taget af dem, mente kommissionen. Og i deres fæstebreve havde kommissionen forbudt dem at gøre bonden nogen skade. Kommissionen mente, at der skulle være plads til rig som fattig, og man troede ikke på bøndernes påstand om deres gårdes ringhed og fattigdom, når disse endnu fattigere udbyggere havde kunnet klare sig!

4. Bønderne bebrejdede kommissionen, at den havde beholdt dokumenter og ikke syntes at ville aflevere dem. – Hertil svarede kommissionen, at den ikke havde afsluttet sit arbejde og derfor havde brug for dokumenterne, men de ville blive afleverede, så snart de ikke længere var nødvendige.

5. Fremlagde bønderne deres fortolkning af forordningen 25/11 1720³⁸ om, at lovlige adkomstbreve til deres gårdes jorder og huse berettigede dem til at blive fritaget for at betale afgift af indtaget udmark. – Det var rigtigt, hvis adkomsterne var rigtige med hensyn til udmarken, men det mente kommissionen ikke, der var nogen, som havde. Forordningen indeholdt intet om, at selvejere gik fri, men derimod at de, når de solgte deres gårde, skulle udskille den jord, der var indlagt fra udmarken.

6. Anklagede bønderne kommissionen for at have målt helt op til gårdene og ansat jord til at være udmark, hvad ingen nogen

sinde havde ment. – Dette anså kommissionen for at være ganske umuligt, da fem mand havde arbejdet omhyggeligt.

7. Bønderne mente, at de ville blive ruineret af kommissionens bestemmelser, og at de derfor ikke længere kunne være til Hans Maj. interesse! De forudså, at en trediedel af dem måtte gå fra deres gårde! – Det mente kommissionen ikke. Der var mange gårde på Bornholm, der ikke havde udmarksjord,³⁹ og som klarede sig godt. Disse var endog med til at betale den fælles afgift for udmarken (landgildesmørret), som de andre havde formindsket ved at tage jord ind.

8. Klagede man over, at man var blevet truet med hug og slag og andre med arrest. Desuden at flere var blevet pantet. – Dette sidste indrømmede kommissionen, men det var, fordi bønderne ikke ville betale stempelpapiret til de fæstebreve, som Hans Maj. havde beordret, og derfor havde det været nødvendigt. Man afviste at have brugt vold, men at det var rigtigt, at man en gang havde sat en bonde i arrest, da han mødte hos kommissionen i drukken tilstand! Bøndernes anklage var nok ikke helt så fejlagtig, som kommissionen gjorde det til, jævnfør deres egen beretning til rentekammeret 21/4 om, at de havde truet med militær eksekution, og tidligere Mickel Mogensen sagen.

9. Udmarken ved Almindingen (Højlyngen) anså bønderne for at være blevet galt målt, da nogle var blevet ansat for højt og andre for lavt. – Kommissionen svarede aggressivt, at var dette tilfældet, kunne de i det mindste ikke godtgøre det! Hvad angik boniteten af jorden, var den blevet vurderet af bønderne selv, og det var sket om sommeren, hvor man kunne se, hvad der groede på jorden.

10. Klagede bønderne over at være blevet pantet for skriverpenge. – Jens Gudmansen ville gå fra arbejdet, hvis han ikke fik pengene, og han var den eneste, der kunne gøre det.

11. Ligeledes hvor man havde rettet gærder mellem gårdene, havde kommissionen taget afgift af klipper og lyngbund, der var blevet lagt ind fra udmarken, men var værdiløse. – Hertil svarede kommissionen, at højesteretssagen mod Vefst Pedersen og Jens Jørgensen viste, at man ikke måtte rette gærde. Ligeledes kunne kom-

missionen ikke fatte, at bønderne ikke forstod, at når de tog jord ind og gjorde den dyrkelig, ville det ruinere dem, der ikke kunne, mere end hvis de selv lod være og blev ruineret, som de sagde! Hvis de lod være, kunne nemlig begge have glæde af udmarken, både dem der kunne, og dem, der ikke kunne tage jord ind.

12. Bønderne redegjorde for, at der var så mange mennesker på Bornholm, at nogle af dem måtte slå sig ned på udmarken med et lille hus og lidt jord og kun kunne give lidt smør til Hans Maj. i stedet for penge. – Dette tog kommissionen ikke stilling til. Hermed undlod kommissionen at give sin opfattelse af løsningen af en af de væsentligste grunde til, at udmarksproblemet overhovedet fandtes!

13. Bønderne mente, at det ville være vanskeligt for dem at forsvare deres fædrende land, når deres økonomi blev forringet. – Hertil svarede kommissionen, at udbyggerne, der var soldater, ville gøre lige så meget for det fælles. Og var det til disse, man sigtede, var det ret og rimeligt, at de havde fået noget af udmarken, da de længe nok havde betalt til bønderne, uden at de betalte til kongen.

14. Frem sagde bønderne til sidst, at deres privilegier var overtrådt, hvortil kommissionen blot fastslog, at de, der havde indlagt jord af kongens, måtte betale en afgift derfor!

Henvendelserne og kommissionens svar viste tydeligt, at man holdt på de engang trufne afgørelser, og dem veg man ikke fra! Men så kunne det ikke undgås, at der kom konflikt med bønderne. De to parter kom til at stå stejlere og stejlere over for hinanden.

1/7 fortsatte kommissionen undersøgelsesarbejdet i Sønderherred (Bodilsker, Poulsker, Pedersker og Åker). I et brev 16/7³⁶ karakteriserede kommissionen sin stilling således: »Os så godt som tiggere i landet må igennem betle, snart ingen kvarter for penge eller andet kan nyde, med spodske ord lade beegnes (sig tiltale) og hvad det meste ved sådanne falske angivelser og beskyldninger, som intet må blive maintaineret, udi blive kvalt og forfulgt. Alt så bede vi nok i dybeste allerunderdanigsthed at om så ske kunne at måtte for den kommission videre forskånes.« Heller ikke dette tog rentekammeret notits af, så kommissionen fortsatte.

Et par breve til v. Bippen, 14/7 fra en gruppe udbyggere og 15/7 fra en gruppe udbyggere og 15/7 fra bønder i Poulsker og Pedersker, viste at ikke alle var imod kommissionen.³⁶ Udbyggerne takkede for, at de havde fået tilladelse til at fæste deres steder i amtsstuen. Men af denne grund blev de forfulgt af bønderne, der var bitre over ikke længere at kunne få afgift og dagværk af dem. Derfor bad de om at få støtte mod bøndernes stævninger og tingsvidner. – Bønderne skrev om den ødelæggelse, der fandt sted på udmarken. De var fattige og havde haft god hjælp af udmarken til græsning, da deres egne jorder kun gav lidt. Men nu var udmarken, både smålyngen (sogneudmark), Balkemark (strandmark) og Højlyngen blevet indtaget, således at alle de gode stykker var borte, og det var vanskeligt at finde græsning og brændsel! De, der havde gjort det, var de mange udbyggere, men især de velhavende bønder, som havde de store lodder. Desuden havde de velhavende bønder klaget til kongen 4/6 og påberåbt sig at repræsentere alle bønder, hvad ikke var rigtigt, da de velhavende havde frataget de fattige deres nødvendige udmarksjord! Disse foreslog, at man krævede, at indtagen udmarksjord blev lagt ud til fælles drift.

Klimaet bedredes ikke, tværtimod. I kommissionens brev 28/7 til rentekammeret fremgik det, at den var blevet stævnet til processer og tingsvidner, hvor bønderne vidnede for hinanden om deres jorders slethed, ringhed og alderdom. Kommissionen meddelte, at den ikke ville møde til alt dette, da det ville betyde, at den måtte afbryde sit arbejde. Derimod bad den om, at der måtte udstedes højeste straf for at rejse sag mod den, og at dommerne skulle have ordre til at afvise sådanne sager.³⁶

20/8³⁶ bebrejdede kommissionen rentekammeret for ikke at have svaret på de spørgsmål,⁴⁰ man sendte over allerede i foråret 21/4 og havde gentaget flere gange. Skylden for al uroen blev lagt på rentekammeret, fordi det ikke havde givet amtsskriveren ordre til at indkræve afgiften. Det havde bønderne opfattet som, at sagen stod i betænkning, og at kommissionen gjorde uret! Kommissionen truede med at henvende sig hos kongen, hvis rentekammeret fortsatte som hidindtil.

Inden 20/9 afsluttede kommissionen gennemgangen af Vesterherred (Vestermarie, Nylars, Knudsker og Nyker). Man berettede 20/9⁴⁰, at man kun manglede at udfærdige journaler og fæstebreve og så den nødvendige revision af hele materialet. Men så længe man ikke fik de svar og retningslinier, man bad om, kunne man ikke afslutte! Forordningen og resolutionen var kun hovedretningslinierne, og kommissionen ville have svar på en række detailspørgsmål. Kommissionen betragtede sine afgørelser i diskussionerne med bønderne som værende mere eller mindre foreløbige, indtil rentekammeret havde truffet en afgørelse. Af v. Bippens brev til rentekammeret 25/10⁴¹ fremgik det, at det endnu ikke havde værdiget kommissionen noget svar! v. Bippen fandt, at befolkningen var blevet så fjendtlig, at han måtte bede om beskyttelse.

Dagen før (24/10) havde der været et retsmøde ved nørreherredsting.⁴² Her havde bonden Berild Clausen (10 v. i Klemensker) indstævnet kommissionen for egenmægtig fremfærd uden kgl. ordre. Kongens ordre 28/12 1718 var kommissionens grundlag, så bonden havde ikke ret. Derimod havde han ret, når det gjaldt anvendelsen af trusler, udpantninger o. lign. Selv om kommissionen ikke ville beskæftige sig med disse stævninger, havde den dog sendt en fuldmægtig, byskriveren i Rønne, Anders Brun, med et indlæg. Indlægget var et angreb på bønderne, der ikke ville betale skat og derfor gjorde, hvad de kunne for at forhindre kommissionens arbejde. Forsvaret mod dette var også meget følelsesbetonet og lagde op til en vurdering af, hvem der var mest nyttige for kongen, bønderne eller kommissionen? Dommeren mente, at alt skulle blive, som det altid havde været. Desuden mente han, at denne kommission kunne ikke være Danmarks krone til nogen nytte eller gavn! Dette spørgsmål løste sig selv ved, at v. Bippen døde 3. januar 1722.

— — —

Som nævnt rejste der allerede i foråret 1721 bornholmere til København for at klage. Dette fortsatte de med for 20/12 at aflevere en officiel skrivelse fra Nørreherreds og Østerherreds bønder vedlagt tingsvidner fra de to herreder.⁴³ Tingsvidnernes værdi begrænsedes, da kommissionen udeblev fra stævningen. Bønderne øn-

skede, at de måtte nyde deres ret som af Arilds tid ligesom enhver måtte nyde og bruge sin jord som hidtil uden nye pålæg.

v. Bippens kommission skaffede en klar stillingtagen til udmarken ved at slå fast, at al udmark var kongens, og som sådan skulle der betales fæste og afgift. Desuden at det herefter var forbudt at indtage jord uden tilladelse. Alle former for adkomster blev afvist. – Men kommissionen opfattede ikke udmarkens deling, og ikke at nogle kunne have behov for at indtage jord, ligesom betydningen af at befolkningen blev større. Hvad angår de forskellige adkomster, var det rigtigt at afvise dem, hvis udmarken var kongens. Det betvivledes med rette, og særlig, når det gjaldt sogne- og strandmarkerne, føltes det som et overgreb.

Når resultatet blev så dårligt, skyldes det dels, at kommissionen ikke bestod af kompetente personer. Den var ikke landkyndig. Og dels at den lagde sig sådan ud med befolkningen, at der ikke kunne dannes et samarbejde. Desuden var det ikke uvæsentligt, at den ingen støtte fik fra rentekammeret. Med rette følte den sig svigtet.

I det hele taget var rentekammerets optræden forbavsende. For det første at udnævne en ukyndig kommission, for det andet at undlade at afskedige den, da man indså dette. For det tredje at udstede en forordning og resolution på grundlag af materiale fra et herred og på grundlag af én skrivelse, der ikke var entydig. For det fjerde ikke at gøre noget for at råde bod på de skader, der var sket, ved at afskedige kommissionen og danne en ny eller ved at vejlede den. – Rentekammeret var i årene 1720–21 ligegyldig, når det gjaldt den bornholmske udmark, hvad der er endnu mere forbavsende, når det erindres, at det tog det fornuftige skridt at få udnævnt en.

Desuden afdækkede kommissionens arbejde de splittelser, der var i den bornholmske befolkning med hensyn til udmarken. De store og velhavende, der ville udvide deres produktion, simplificere deres gårdes drift ved at rette gærde osv. og sikre sig udbyggere i afhængighedsforhold og på den måde skaffe sig arbejdskraft. De små bønder, byerne og fiskerlejerne,⁴⁴ der var imod enhver form for indtagelser og ligefrem ønskede, at indlagt skulle lægges til fælles-

drift. Endelig udbyggerne, der var interesseret i at få et sted at bo, hvilket betød, at de måtte slå sig ned på udmarken.

*2. kommission 1723–27 og det afsluttende arbejde
af amtmand West til 1731*

v. Bippens død standsede kommissionsarbejdet, men ikke bøndernes stævninger mod dens medlemmer. Efter en skrivelse til rentekammeret fra kaptajn Herbst, hvor han klagede over de mange retsager mod ham og Niels Nielsen, trådte rentekammeret i funktion. 22/5 1722 beordrede Frederik 4. generalfiskal Smit¹ til at undersøge sagen og stævne de ulovlige tingsvidner og føre sag for kongen ved højesteret. Udover at generalfiskal Smit 12/11¹ gav fuldmagt til byskriver Anders Brun i Rønne om at tage sig af bemeldte sag ifølge kongens ordre, skete der ikke yderligere det år!

30/1 1723 skrev den nye amtmand Niels West til rentekammeret. West var ligesom sin forgænger officer, og han udnævntes til generalmajor i 1728.² West skrev om alle de processer, der fulgte i kølvandet på kommissionen, og han forudså, at bønderne ville blive ved, indtil de fik deres ret, selv om det ville føre dem til tiggerstaven! West delte begrundelserne i tre grupper. 1. De bønder, der havde haft skøder og købebreve på deres gårde i flere generationer, og som påstod, at udmarken hørte til disse. 2. De bønder, der havde jord fra sogne- og strandmarkerne, og som hævdede, at dette ikke var fra udmarken, men hørte til deres »uddrift og fævogt«. 3. De bønder, der indrømmede at have udmarksjord og var villige til at betale afgift og fæste, men ikke så højt, som det var ansat til. – For at standse processer og bevare indbyggerne økonomisk foreslog West, at han og landsdommer Nansen skulle ordne sagerne i al rimelighed. Mens det stod på, skulle alle processer hvile, og der skulle være mulighed for at fængsle eventuelle ophidsere.³

Dette brev blev overladt Smit med ordre til at udfærdige en betænkning. Derimod har jeg ikke efterretninger om, at Smit skulle have foretaget stævninger. Denne betænkning forelå 26. august.³

For det første fandt Smit, at der ikke skulle kunne føres sag mod kommissionen om dens arbejde. Desuden at alle ordrer skulle

komme fra Hans Maj., og ligeledes var det op til ham, om der skulle ændres på forordningen og resolutionen 25/11 1720.

For det andet behandlede han de tre punkter, som West havde opstillet. Punkt 1. Skulle de, der kunne dokumentere med skøder og adkomster, være fri for udmarksafgift. Men Smit havde endnu ikke set skøder og adkomster, der var tilstrækkelig specielle til at bevise dette, da de fleste var meget generelle. Punkt 2. Fandt Smit ifølge nogle gamle dokumenter fra 1582 og 1591, at Almindingen altid havde været kongens, og at bønderne havde betalt for græsning, tørveskær osv., desuden at bønderne også havde svaret afgift af sognemarkerne og strandmarkerne.⁴ Derfor måtte der ikke tages mere af bønderne for at bruge udmarken, men at de, der havde taget ind til sig selv, skulle svare en afgift. Punkt 3. Indstillede Smit, at man tog afgift- og fæsteansættelsen op til ny overvejelse.

For det tredje fandt Smit, at man for at komme til en ende med denne sag, lod West indtræde i den plads, som v. Bippen havde haft, for at West, Herbst og Niels Nielsen kunne undersøge de klager, der var kommet fra Nørreherred. Disse klager inddelte Smit i følgende klasser. 1. De, der beråbte sig på skøder og adkomster. 2. De, der beråbte sig på hævde. 3. De, der beråbte sig på fæstebreve. 4. De, der beråbte sig på at kunne dokumentere ved hjælp af jordebog og matrikel. 5. De, der mente, at afgiften og fæsten var for højt sat. Dertil yderligere fire punkter. Om at bønderne befaledes at gøre, hvad de blev bedt om, om at al proces fra begge sider indstilledes, om at Smits fuldmægtig, Brun, måtte være til stede ved kommissionens arbejde og gå til hånde, og om at oplyse hvor utilbørlige bønderne havde været! Herom skulle West og kaptajnerne indgive hver sin betænkning.

20/9 1723 forelå kongens ordre til West⁵ om at udføre de ni af Smit opstillede klasser og punkter sammen med Herbst og Niels Nielsen, der fik ordre til at samarbejde med West i behandlingen af udmarksjordene og give deres relation.¹

Hermed var den 2. kommission udnævnt. Men den var ikke udtryk for nogen nytænkning. Kommissionen skulle afslutte det arbejde, som den forrige havde lavet. Den skulle *ikke* gennemgå

materiallet fra ny af, for derved at kunne skabe grundlag for en ny resolution og forordning, men behandle en række klager ud fra den eksisterende ordning – men det var netop *den*, vreden var rettet mod! Der blev klart lagt op til, at ordningen skulle fortsætte ved, at kontinuiteten var slående, da man bevarede Herbst, Niels Nielsen og Anders Brun (der havde repræsenteret kommissionen). Herved viste rentekammeret, at man var enig med v. Bippens kommission i synspunkterne, og at det snarere var en personlig uvilje mod v. Bippen, der var skyld i passiviteten 1720–21.

Kommissionens opgave var at behandle klagerne fra Nørreherred, og det begyndte man på 3. november.⁶ Samme dag holdt Anders Brun en lille tale, inden man begyndte arbejdet. Han mente, at en stor del af uroen skyldtes eftergivenhed over for bønderne! Desuden havde alle pligt til at sørge for, at noget, der var blevet forbigået, kom frem ved denne kommission. Brun ville være til stede med de nødvendige dokumenter og træde hjælpende til, hvis det blev nødvendigt.

Behandlingen af klagerne varede fra 7. til 27/11. Størstedelen af bønderne klagede ligesom enkelte udbyggere. Til 4. klasse kom der ingen klager. Svaret var nej i alle tilfælde. Der var ingen tvivl om, at det var Herbst og Niels Nielsen, der førte pennen. 10. december daterede de deres betænkning.⁶

1. *klasse*. Hertil stillede de to spørgsmål. A. Kunne nogen jord »tilhøre en gård, som aldrig var blevet sat i hartkorn, beskattet eller indført i jordebogen?« B. Kunne noget jord »tilhøre en gård, som aldrig havde tilhørt denne, men lidt efter lidt lagt ind under denne?«

Hertil svarede, at den jord, hvoraf ingen skat gives, men dog kommet gården til nytte, burde der herefter betales skat af. For at bevise, at det indtagne var kongens udmark og ham tilhørende, gav de følgende forklaring:

1. Beviste sandemændene i deres undersøgelser før kommissionens egen, at den indtagne jord var fra udmarken. 2. Beviste bøndernes egne tilståelser til kommissionen, at de havde taget jord fra udmarken. Endskønt de opgav for lidt ligesom sandemændene, til-

stod de at have taget af det dem ikke tilhørende. Dette sidste må stå for H.s og N. N.s egen regning. 3. Fornemmedes af bøndernes klagemål den usandfærdige påstand med at kalde kongens udmark for deres egen ejendom. Dette er det springende punkt, hvor Herbst og Niels Nielsen erklærede, at udmarken var kongens og skulle være til nytte for alle bønderes fædrift, tørveskær, brændsel og lyng-rivning, og derfor betalte de en smørskat. Kongen forlangte ikke skat af det, der var fælles, men kun af det indlagte, hvorved en fik en fordel, som de andre ikke fik. Disse hensyn er helt rimelige, men jeg kan ikke se, at H. og N. N. gav en begrundelse for, at jorden ikke ejedes af brugerne. 4. Gjorde de grundige undersøgelser, at der ingen tvivl var om, hvor skellet mellem ind- og udmark gik. 5. Dette bevistes også af de gamle diger. 6. Fremgik det af skøderne og adkomsterne, at rettighederne »uden gærde« kun bestod i tørveskær, lyngrivning samt fælles græsgang, men ikke i at opløje eller indhegne udmarken, hvad også ville være imod loven 3-13-13.⁷ 7. Viste udtrykkelig gamle papirer, at man tidligere skulle have til-ladelse til at tage jord ind fra kongens udmark. Det var, fordi pro-blemet allerede var mindst 170 år gammelt! 8. Undrede Herbst og Niels Nielsen sig over, at bønderne i første omgang tilbød at give afgift og fæste og først bagefter kom og forlangte at få det aner-kendt som ejendom. 9. Beviste mange landstingsdomme, at udmar-ken var kongens, og bønderne kunne bare have indstævnet for høje-steret, hvis de var utilfredse!

Efter denne gennemgang fandt Herbst og Niels Nielsen ikke, at købebreve og skøder gav nogen ejendomsret til indlagt udmark, ligesom det ville være en urimelighed over for dem, der ikke kunne. Derfor skulle de sættes i afgift efter jordens bonitet.

2. *klasse*. Angående påstanden om at have hævd på jorden ifølge loven, når man havde siddet i 20 år. Det gjaldt ikke for kongens udmark, mente de, da der ikke havde været salg og køb i forbin-delse dermed, som loven 5-3-13 gik ud fra.⁸ Var jorden købt eller fået af dens rette ejer, så var der hævd, ifølge loven 5-5-5.⁸ Men sådan var det ikke med kongens udmark. Den havde været over-ladt forskellige betjente, der ikke havde varetaget deres ansvar

godt nok, derfor var noget af jorden blevet indtaget. Men loven 5-5-1⁸ sagde, at i denne situation kunne kongen ikke miste noget. Af denne grund var også de rosenkrantzske sedler at anse for intet.

Ved rigtig argumentation på galt grundlag fandt Herbst og Niels Nielsen ikke, at der var nogen, som havde hævd på udmarken.

3. *klasse*. Med fæstebrevene forholdt det sig ligesom med 1. klasse, når det gjaldt afgrænsningen af fæstegårdenes jorder og deres rettigheder »uden gærde«. Ligesom under 2. klasse skyldtes vanskelighederne, mente de, at ridefogderne havde været for skødesløse. Derfor var det ret og rimeligt, at også fæstgårdene betalte afgift af indtagen udmarksjord.

5. *klasse*. Da bøndernes egne landkyndige havde været med til at taksere jordens størrelse og bonitet, kunne bønderne ikke klage herover, mente de. For det andet viste lejemål, at jorden havde kostet mere, end kongen nu forlangte. For det tredje gav 1. kommission bønderne mulighed for at klage. Hvad de ikke gjorde, men jeg tror heller ikke, de ville have opnået noget. For det fjerde havde mange til dato villet fæste jorden. Endelig havde bønderne villet tage mere af udbyggerne for jorden, end kongen nu forlangte af dem. Disse grunde gjorde, at Herbst og Niels Nielsen ikke så nogen grund til at ændre på resolutionens to første punkter. — Disse påstande giver kildematerialet ikke mulighed for at kontrollere, så der kan ikke bare nogenlunde dannes et billede af den økonomiske kunnen.

Til generalfiskal Smits sidste punkt udpegede de sandemand Lars Nielsen fra Olsker til at være den, der havde skylden for al uroen. Lars Nielsen havde ladet hånt om en dom om hans egen udmarksjord. Desuden havde han ikke villet tage fæste, og man havde pantet ham. Han havde den idé, at det indtagne fra hans fortov var hans eget. Nørreherreds herredsfoged, Mogens Clausen Torn, havde sin del af skylden, idet han havde ladet stævningerne finde sted. Ligeledes kongsmanden⁹ Jens Jensen blev fremhævet. Herbst og Niels Nielsen berettigede, at det var sådan, at bønderne holdt en mand i København til at klage og føre retssager.

Hermed havde de fremlagt deres synspunkter, der var de samme,

som v. Bippens kommission havde stået for. Her kom den militære baggrund til syne med opfattelsen, at bare man stod fast, skulle det nok lykkes at knægte bønderne i sidste ende!

Først på året 1724 udfærdigede amtmand West sin betænkning.⁶

Inden han begyndte at svare på de forskellige klasser, gav han en beskrivelse af Bornholm. Han fremhævede, at der for 30 år siden havde været mange ødegårde, som nu var i drift. Da landet var »skarpt« og pengefattigt, opfordrede West til, at man viste mådehold og ikke ødelagde den fremgang, der var. Derfor indstillede han, at den årlige afgift skulle gives i naturalier og fæsten fortsat i penge, således at indbyggerne kunne overkomme denne byrde selv i misvækstår, som der var mange af!

Afgiften foreslog West efter denne skala:

Bygjord	– så god jord fandtes ikke på udmarken (= sædejord, side 98)
Havrejord	– 6 skp. havre pr. td.
Eng	– 4 skålpund smør pr. læs
Kløvgang	– 2 skålpund smør pr. td.
Skov	– 2 skålpund smør pr. td.
Slet kløvgang	– intet

Fæsten efter denne skala:

Havrejord	– 22 skilling pr. td.
Eng	– 22 skilling pr. læs
Skov	– 22 skilling pr. td.
Kløvgang	– 12 skilling pr. td.

Almindingen var kongen ejendom, for hvis udnyttelse bønderne betalte en smørskat. Højlyngen og alle sogne- og strandmarker var bøndernes fælledejer, som de havde til deres fædrift, tørveskær og lyngrivning. For at udnytte udmarken til dette, betalte de småkvægs tiende, og der skulle ikke pålægges andre afgifter, medmindre udmarken var indtaget og hegnet, mente West. Det fremgik ikke klart, hvem West anså for at være ejeren til denne del af udmarken, men da han anså det for at være ret og rimeligt, at der blev svaret afgift og fæste af indtagne lodder, var det vel kongen. Herefter gik han over til at behandle de enkelte klasser.

1. *klasse*. West fandt, at da de rosenkrantzeks sedler var udstedt i kongens navn, kunne man ikke kræve af modtagerne, at de skulle betale endnu en gang. Vendingen »uden gærde« i skøderne skulle forstås som enhver gårds ret til sit fortov, som den dog ikke måtte indlægge. Det forekom West »aldeles ret, at så vel de, der har rosenkrantzske sedlers tilladelse, som andre, bør og efter min allerunderdanigste, nu – give billig skat og fæste af« indtagne udmarks lodder.

2. *klasse*. Da der ikke var nogen, der havde øvrighedens tilladelse eller gode og sikre adkomster om 20 års hæv, skulle de betale afgift og fæste.

3. *klasse*. Måske var udmarksjorden talt med i fæstebrevet, men det kunne ikke afgøres. Som 1. klasse.

5. *klasse*. Jævnfør West's indledning.

Endelig fandt West, at det var godt, om retssagerne blev standset, da de var mod indbyggernes velfærd. West kunne ikke beskyldte nogen noget, da det var ret og rimeligt, at enhver forsvarede sin opfattelse.

West viste sig at være mere moderat og forstående for indbyggernes behov. Han gik dog ind for, at der skulle betales for lodderne. Som adkomst anerkendte han de rosenkrantzske, men ikke til at give frihed for at betale afgift og fæste.

— — —

Disse to betænkninger blev overladt til generalfiskal Smit i København, der daterede sin bemærkning 3/8 1725.³ Han tilsluttede sig ganske den tolkning, som Herbst og Niels Nielsen stod for, end West's mere uklare. West's afvistes bl. a. med det argument, at han skulle være uvidende om resolutionen 25/11 1720! Smit gik ind for, at forbudet skulle beholdes.

På grundlag af Smits betænkning foretog rentekammeret indstilling til kgl. resolution, der blev underskrevet 20. juli 1726.¹⁰

Rentekammeret viste imødekommenhed ved at indstille den af West foreslåede moderation, og at afgiften og fæsten skulle betales fra 1. januar 1726, og hvad der var betalt indtil da, skulle udlignes. 1720 og igen fra 1723 havde amtsskriveren opkrævet afgift og

fæste med stort besvær, da stemningen var ganske imod at betale. Bl. a. havde sandemand i Rø Hans Kiøller udtalt på kirkestævne, at ingen skulle betale, førend der kom videre ordre, da amtsskriveren krævede penge.¹¹ Denne moderation var sikkert et taktisk forsøg på at pacificere bønderne, der nu på femte år ansøgte rentekammeret. Og vel også en forståelse for de økonomiske forhold på Bornholm, som West havde redegjort for.

Ellers var det Herbst og Niels Nielsens betænkning, der gik igen. Det blev slået fast, at udmarksjordene var og skulle forblive kongens ejendom, hvoraf der burde skattes og skyldes, og de kunne ikke anses for at være andet end fæstejord. Ligesom de forskellige adkomster blev afvist. Angående huse og udbyggere, skulle de bønder, der selv havde bygget huse på udmarken, tillades at fæste og leje dem ud til udbyggere. I alle andre tilfælde skulle udbyggeren selv tage fæste i amtsstuen. Til sidst blev det bestemt, at nu, da problemerne var afgjort, skulle alt, hvad der var passeret mellem bønderne og de to kaptajner, være ophævet for derved at forekomme al urolighed!

En ny resolution 8. august¹² bestemte, at slet kløvgang skulle svare lidt i afgift og være fri for fæste. Det blev de to Kirke- og Krummemark, der skulle svare efter denne takst.

Grundlaget for dette kommissionsarbejde var Nørreherred, men det skulle gælde alle sogne og herreder, ligesom alle skulle behandles ens, bestemte rentekammeret 12/10 1726.¹³

Hermed var det slået fast, at man ikke ændrede på v. Bippens kommissions resultater, hvor dårlige de så end var! Den eneste imødekommenhed var en moderation af taktiske grunde, hvor man nedsatte afgiften og fæsten og eftergav 6 år afgifter. Men med kommissionens sammensætning kunne man næsten heller ikke vente andet.

Hermed var principperne fastlagt, og så skulle kommissionen udfærdige en jordebog over udmarken på grundlag af det arbejde, v. Bippen havde lavet. 12/9¹⁴ fik West ordre til at tage strenge midler i brug for at inddrive fæste og afgift, hvis det skulle blive

nødvendigt. Yderligere skulle han forlange, at jord indlagt efter kommissionens undersøgelse, skulle udlægges.

Da West havde den opfattelse, at den forrige kommission ikke havde ansat jorden rimeligt og skrev derom, svarede rentekammeret 12/10, at kommissionen sammen med landkyndige mænd skulle undersøge jorden nøje, således at enhver fik sin ret. Dvs. at det gamle materiale ikke skulle følges slavisk.¹⁴

Samme dag skrev rentekammeret til kommissionen¹⁵ om en lang række spørgsmål, som den første kommission havde indsendt. Det var spørgsmål om stillingtagen til en række sognemarker og nogle problemer omkring enkelte gårdes jorder. Rentekammeret skrev, at man ikke kunne svare, medmindre man gennemgik hele materialet igen! Underforstået, at det ville man ikke! Og man gjorde det heller ikke,¹⁶ hvad kan beklages, da det kunne have fået løst de urimeligheder, der var begået.

Da den nye jordebog ikke blev færdig lige med det samme, og på grund af misvækst eftergav man ved kgl. resolution 6. februar 1727¹⁷ afgiften af udmarkslodderne for året 1726. Blandt argumenterne var også, at det vistnok pengemæssigt ikke betød så meget, hvad også var rigtigt!

Først 14/5 1727 kunne kommissionen afslutte arbejdet med jordebogen. Den indtagne udmarksjord blev da anslået til 1486 td. 6 skp. sædejord, 1163 td. 4½ skp. kløvgang og 56¼ læs enge (værdimål, ikke flademål), hvoraf fæsten blev 464 rd. 3 mark 2 skilling og afgiften 1117 td. 1¼ skp. havre og 147 lispund 3½ skålpund smør.¹⁸ Jordebogen blev sendt til København, hvor den 15. august blev approberet ved kgl. resolution,¹⁹ idet kommissionen havde forsikret, at ingen af Bornholms indbyggere »med billighed« kunne beklage sig over den. I samme skrivelse afsluttedes kommissionen, og der betaltes salær helt tilbage til 1718.

6/9 skrev rentekammeret²⁰ til kommissionen, at man havde besluttet at udstede et trykt forbud mod at indtage af udmarken, som kommissionen havde foreslået. Forbuddet fra 1720 var ikke blevet efterlevet og heller ikke håndhævet, fordi alt havde været så uafsluttet.

Placaten blev udstedt 9. september.²¹ Den bestemte, at om nogen overtrådte forbuddet, skulle hans gård nedsættes fra frigård til selvejergård, fra selvejergård til vornede, eller en vornede skulle miste sit fæste og straffes, og en udbygger skulle miste hus og jord og straffes med arbejde i Bremerholms jern »udi år og dag«, dvs. 1 år. Dette var foreslået af kommissionen. Hermed var loven blevet skærpet kraftigt og blevet socialt uretfærdig ved at ramme hårdere, jo længere man kom ned på rangstien, da der for det første ikke var megen forskel på frigårde og selvejergårde, og for det andet, at disse to grupper gik fri for fængselstraf. Rentekammeret indsatte selv den bestemmelse, at eng og kløvgang ikke måtte ændres til sædejord. En administrativ forudseenhed for at imødekomme forvirring i jordebogen. Hermed afskaffede man punkt 6 i resolutionen 25/11 1720.

Tidligere på året, 29/3, havde man gentaget forbudet mod at rive lyng og fælde træer inden for de omkring Almindingen stående sten uden at have kgl. udvisning. Straffen ansattes til 100 rd., der skulle tilfalde angiveren! Placaten sagde selv, at det af amtmanden udstedte forbud ikke overholdtes!²¹

Hermed skulle alt være løst, men da der var tale om et diktat ovenfra, fortsatte uroen. Bønderne samledes stadig, og en ny bølge af kongsmænd tog til København. Amtmand West søgte at hindre dette ved ikke at ville udstede pas, men så foregik afrejsen ulovligt. I København kom man dem ikke i møde, men søgte med en blanding af overtalelse og tvang at få dem til at rejse hjem med første båd.²² 24/2 1728 skrev rentekammeret til West om ikke at straffe de hjemvendende, der var rejst uden pas.²⁰

Men 1728 viste også mere konkrete problemer. En række udbyggere ønskede at få hus og kålhav, og West skrev derom til rentekammeret. Ligeledes havde han konstateret, at de, der fik ordre til at udlægge, ikke havde gjort det! West skrev, om det ikke kunne tillades dem at blive? 14/8 1728 svarede rentekammeret,²⁰ at det ville være imod loven, men hvis West udfærdigede et par specifikationér over de to grupper, ville man eventuelt bevilge det. Af samme brev fremgik det, at man allerede havde problemer med

restancer, og rentekammeret foreslog at anvende militær eksekution, men man overlod til West at afgøre, hvordan han ville støtte amtsskriveren.

Bønderne fortsatte med at klage og rejse til København, og West oversendte en skrivelse om, at udmarksafgiften kunne eftergives på grund af den fortsatte misvækst. Hertil svarede rentekammeret 12/11,²⁰ at det ville være uheldigt at eftergive afgiften, da det kunne blive en vane for bønderne.

17/12 skrev rentekammeret²⁰ til West og meddelte, at man havde fået to specifikationer. Der desuden indeholdt nogle, man havde overset i første omgang, og som ønskede at måtte beholde jorden. Med dette var omfanget af de ønskede ændringer i jordebogen øget, og rentekammeret lod forstå, at det ville være fornuftigt at udfærdige en ordentlig forretning. Man overlod til West at afgøre, hvem der skulle gøre det. 21/3 1729 påtog West sig selv arbejdet.²⁰ I juni skrev rentekammeret, at var der stadig uro, skulle amtmanden efterprøve alle klagerne og gennemgå jordene. Således at man herefter kunne forvente, at bønderne faldt til ro!

Det vil sige, at bare to år efter jordebogens udfærdigelse måtte man lave den om! Ved at acceptere de to specifikationer, indrømmede man, at man ikke uden videre kunne udstede et forbud, men at man måtte legalisere de indtagelser, der var sket indtil 1729. Ligeledes at der var store problemer med at vurdere jorden og få den ansat rigtigt. Bøndernes vedvarende pres af suppliquer og besværinger havde gjort, at de fik indrømmelser af økonomisk art og til at udvide det dyrkede areal og forbedre driften ved at rette gærder osv. Derimod ejerforholdet kunne de ikke få taget op til revision.

Befolkningens egen splittelse omkring udmarken var kun lidt fremme i disse år. Det eneste eksempel, jeg kender, var en større sag fra Sønderherred om selvtægt, hvor bønder fra Poulsker og Pedersker nedrev nogle ulovlige indhegninger, nogle Åker-bønder havde opsat.⁵

I løbet af juni og juli måned gennemarbejdede West udmarksjordene sammen med to af landets kaptajner og landkyndige mænd.

De talte med alle, og de, der var utilfredse, fik deres jord målt på ny.²⁸ På grundlag heraf udfærdigedes en moderation og en ny jordebog, der begge dateredes 4. oktober og kun blev underskrevet af West.²³ Der blev givet moderation på 233 td. 5½ skp. sædejord, 234 td. 6½ skp. kløvgang og 26 læs enge.²⁴ Den almindeligste begrundelse for nedslaget var, at jorden var takseret for højt, eller ikke var det, den var ansat til at være, og derfor ændredes til sædejord eller kløvgang henholdsvis. Der blev også taget hensyn til bøndernes egne jorders kvalitet, og der var flere eksempler på, at der blev givet nedslag, fordi gården var meget ringe. Der konstateredes også rene fejl i jordebogen 1727 i form af udbyggere, der stod to gange eller slet ikke fandtes. Præsten i Vestermarie havde 3 td., men ville ikke betale, og med den lakoniske bemærkning, »dette er en præst«, gled han ud.

Den nye jordebog ansatte udmarkslodderne til i alt 1330 td. 1 skp. sædejord, 1008 td. 1 skp. kløvgang og 30¼ læs enge, hvoraf fæsten blev 412 rd. 15 skilling og afgiften 1001 td. havre og 126 lispund 4¼ skålpund smør. Som det fremgår af bilaget (s. 158–59), var der blevet indlagt ikke mindre end 42 td. 2 skp. i løbet af bare 2 år! Ligeledes ses det af det samlede antal, der var omkring halvdelen af alle bønder, hvorfor striden kunne blive så hård og væsentlig. Udbyggernes antal 519 var en stor portion, selv om jeg ikke kender deres samlede antal. I min fordeling efter størrelse ses, at der var ret mange bønder, der havde sikret sig store lodder, hvad bragte dem i modsætning til de andre.

Den nye jordebog blev sendt til København, hvor den blev approberet 26. januar 1730. Dens takster skulle gælde fra 1. januar 1730.²⁵ Dog var man endnu ikke færdig, førend man 16. maj 1731²⁶ bevilgede afslag i afgiften til 20 gårde på grund af slethed, så de bedre kunne udrede de almindelige skatter.

De klagende i København fik forevist den nye jordebog og moderation, og var de ikke tilfredse med den, var der ikke noget at gøre ved det. Man truede dem med at blive sat i kastellet til afsvæling, og det må have hjulpet, da de var borte efter nytår 1730.²⁷

— — —

Jeg har kaldt kommissionsarbejdet 1723–27 for den anden kommission, selv om det ville være rigtigere at tale om en videreførelse af den første, da det var den, der blev gjort færdig, og dens resultater, der blev gjort endelige. Når jeg alligevel taler om en anden kommission, er det for at markere det formandsskifte, der fandt sted, og hvilken betydning det fik.

Selv om West var officer ligesom v. Bippen, var han menneskeligere, og han havde en større forståelse for indbyggernes økonomiske forhold, og at det var af betydning for kongen, at Bornholm blomstrede og befolkningen steg, svarende til de tanker landsdommer Ancker Müller gav udtryk for. West stod ene med sine synspunkter, men opnåede at overbevise rentekammeret, så afgiften og fæsten blev sat ned. Derimod, når det drejede sig om de retslige forhold, overtog han den opfattelse, som Herbst og Niels Nielsen stod for. På det tidspunkt var han også ny på Bornholm og vel uvidende om udmarken. Indstillingen hos rentekammeret og de andre var også, at dette skulle ikke ændres.

Efter kommissionens afslutning virkede West for at rette de værste fejl ved at imødekomme ønsker om at måtte blive og fra udbyggere, der gerne ville have et sted at bo. Da uroen blev ved, virkede han for en moderation af relativt stort omfang (o. 18 % nedslag). Da mente han også, at nu var der givet, hvad der kunne med rimelighed.²⁸

Også rentekammeret viste større forståelse og sluttede op bag West, når det gjaldt økonomiske nedslag ud fra et ønske om at pacificere bønderne, da man ikke ville diskutere det retslige forhold med dem, og på den måde opnåede rentekammeret, at de fleste faldt til ro.

Den manglende gennemførelse af beslutningerne 1730–38

Allerede de første år efter 1727 viste, at man ikke kunne håndhæve forordningen af 9/9 1727, men 1729 måtte give tilladelse til at 42 td. var blevet indlagt. I de efterfølgende år blev det ikke bedre! 8/8 1733 måtte amtmand West skrive til rentekammeret¹ at til trods for at forordningen var blevet offentliggjort, havde en del

bønder og udbyggere tilsneget sig til at indlægge af udmarken. West oversendte en specifikation over dem, der var kommet til siden jordebogen 1729, og han henstillede, at der blev udstedt en kgl. resolution om, at disse jorder blev tilskrevet fæstebrevene, eller der blev udstedt nye til dem, der ikke havde udmarksjord i jordebogen. Underforstået i brevet lå, at West havde opgivet at føre retssag mod lovbyderne og derfor ønskede at få dem legaliseret. Kommissionen 1738–39 opgjorde, at 149 personer havde indlagt 55 td. 6 skp. sædejord og 49½ td. kløvgang i tiden mellem 1729 og 1733,² hvilket er mere end dobbelt så meget, som der blev indlagt de to foregående år. Til trods for forordningen var hyppigheden taget til! Rentekammeret svarede 5/9 1733,³ at det ville være imod loven, og at den skulle holdes! Heldigvis kender jeg ingen vidnesbyrd om, at dette skete, da det ville have rystet et lille samfund som det bornholmske, hvis man havde dømt 149 personer efter lovens bogstav.

Efter at have modtaget brevet af 5/9 udstedte West 26/9¹ en generel ordre til alle sandemænd om at beordre al ulovlig indlagt jord udlagt og huse nedrevet.

Den jammer, denne ordre fremkaldte, gjorde, at West ikke slap tråden, men redegjorde 18/11 1733¹ for rentekammeret, at der var tale om få bønder, men mange soldater og fattige. De havde slået sig ned på sogne- og strandmarkerne uden at være til gene for nogen. West havde meddelt de ansøgende, at han ville sende denne ansøgning, da han havde afvist at give dem pas til at rejse til København.

Selv om rentekammeret 12/1 1734³ bebrejdede West, at han havde ansøgt på bønders og udbyggers vegne, blev man dog formildet og tilbød at ville indstille en specifikation til approbation hos kongen, hvis den blev underbygget med tingsvidner om, at de indtagne jorder ikke var nogen til gene, hverken andre udbyggere, bønder eller kongen.

I et brev 12/12 1738⁴ redegjorde West for, at der blev taget to tingsvidner fra henholdsvis Nørreherred og Vesterherred,⁵ men

at han ikke havde fået svar af rentekammeret under et besøg i København 1734, hvor han fremlagde dem. Og at han derfor 12/9 1735¹ havde beordret sandemændene til at få udlagt den indtagne jord, og skete dette ikke frivilligt, skulle de efter otte dages forløb gøre det selv. – Dog er der intet, der bare antyder, at ordren blev udført. Denne og den tidligere skal betragtes som rygdækning over for rentekammeret!

Rentekammeret skrev 12/5 1736 til West,⁶ at man ikke kunne tillade nogle ansøgninger, da tilbuddet af 12/1 1734 ikke var blevet opfyldt! Derfor skulle loven efterleves, da den var klar. Det forekommer mig, at det var rentekammeret, der havde skiftet indstilling og fortrudt sit tilbud, snarere end at West ikke havde opfyldt sit hverv! Da han skaffede de tingsvidner, man bad om.

Kommissionen 1738–39 opgjorde for tiden til 1738, at 226 personer havde indtaget 66 td. 7½ skp. sædejord og 36 td. 5 skp. kløvgang, hvilket vil sige, at det var et voksende antal, der brød loven.² Disse år viste, at det slet ikke gik at gennemtvinge en bestemmelse ganske ude af trit med de faktiske forhold. Dette indså amtmanden, og hans ordrer til sandemændene, må han have været sikker på, ikke blev efterlevet! Det var betegnende, at der ikke blev ført retssager eller dømt nogen for ulovlig indtagelse i denne periode!⁷ Mit indtryk af rentekammeret er, at det ikke gjorde noget for at ændre på denne uheldige forskel mellem det faktiske og det formelle.

— — —

Moderationen 1729 blev givet med det formål at pacificere bønderne. Det lykkedes kun til dels. En mindre gruppe bønder fortsatte med at hævde, at man havde taget deres gamle rettigheder fra dem. De ansøgte om at måtte få lov til at føre en højesteretssag om kommissionens holdelse og forretning, eller at der måtte komme en ny og upartisk kommission.⁸ De sendte kongsmænd til København, og det blev nødvendigt for første gang at fængsle en af disse (Jens Pedersen, 1. frivornedegård i Rø).

I København modtog rentekammeret bøndernes skrivelser og sendte dem til Bornholm for at få amtmandens udtalelse.⁹ West

svarede i et brev til rentekammeret 17/11 1734¹⁰ og afviste dem alle! West opfordrede til, at rentekammeret sendte et par mænd til Bornholm som kommissærer, så West kunne redegøre for dem, hvad ret bønderne havde. Tanken om at give udmarken fri må have været fremme, men det afviste West med den begrundelse, at de, der ikke havde noget, straks ville søge om skattenedslag for deres gårde. Derimod opfordrede han til, at man lagde indtægten fra udmarken til sogneskolerne. Tanken var, at så ville pengene komme tilbage igen, og så ville bønderne forhåbentlig betale med større glæde!

Disse tanker blev ikke fulgt op i rentekammeret. Ifølge ordre- og missivebøgerne fremgår det, at rentekammeret ikke beskæftigede sig med dette emne i sine breve til West i tiden indtil den 3. kommission i 1738.

3. kommission 1738–39

I løbet af 1738 modnedes den tanke i rentekammeret, at der skulle holdes en inkvisitionskommission på Bornholm. Omkring 1. februar havde nogle embedsmænd udfærdiget nogle simple spørgsmål om udmarken, der viste, hvor enkelt det hele var, hvis det blev efterlevet.¹

29. juli skrev rentekammeret til West, at hans nærværelse var ønsket i København.² Desværre skrev man ikke, hvad man ville ham. Sidst i august var han i København og blev forestillet for kongen.³ Allerede 28. august skrev rentekammeret til kongen, at obersekretær Løvenørn havde udfærdiget et projekt til en inkvisitionskommission, som man gerne ville have kongens underskrift på, hvad man fik 9. september.⁴ Kommissionen bestod af tre medlemmer: generalmajor Lerche, amtsmand og konferensråd Berregaard og kancellieråd Braem. Den skulle behandle og undersøge alle på Bornholm værende problemer. De to hovedpunkter var om kendelsespenge⁵ og om udmarken.⁶ 4/10 oplyste rentekammeret² dem om, hvad man havde af dokumenter og lign. om de bornholmske forhold. Ligeledes havde man skrevet til amtsforvalter Schrøder⁷ og beordret ham til at sørge for de praktiske problemer ved

kommissionens holdelse. Og i løbet af oktober afrejste kommissionen.

Hermed tog rentekammeret et ordentlig initiativ til at få løst de bornholmske problemer ved at udnævne en uvildig kommission, der dog næppe har haft det store kendskab til de specielle forhold. Hvad angik udmarken viste de sidste otte år, at der var behov for en revision, hvis ikke af bestemmelserne så i det mindste af administrationen, hvis lukken øjnene næppe havde undgået opmærksomhed. Ligesom henvendelserne fra kongsmændene var med til at holde opmærksomheden ved lige.

Kommissionen startede 31/10 med at give ordre til alle sandemænd om at give indberetning om ulovlige indtagelser i deres sogne i tiden efter 1733,⁸ således at man fik suppleret den af West udfærdigede i 1733. Svarene indkom i tiden mellem 1/11 og 30/1 1739. De angav, at 218 personer skulle have indlagt ulovligt eller slået sig ned på udmarken (der mangler indberetning fra Rø). Størstedelen var udbyggere. De fleste svar indkom i begyndelsen af november måned, således at kommissionen havde dem til sine samtaler med indbyggerne.

De første blev indkaldt til at møde i Rønne 11/11, og så tog man dem én efter én! De skulle medbringe fæstebreve, kvitteringsbøger, købebreve osv. Desuden tilsagde man amtsforvalter Schrøder til at være til stede, for at hans viden kunne være til nytte ved eksaminationen. Han skulle medbringe jordebøger og specifikationer over enhvers hartkorn, navn og stedet vedkommende boede, enten det var frit, vornede, proprietær eller udbygger. Desuden hvad der svarede i landgilde af korn og smør og i fæste- eller kendelsespenge.⁹ Kommissionen ville også gerne have en specifikation fra Schrøder over de ulovlige indtagelser siden 1729, men denne svarede 8/11, at det kunne han ikke, men ellers gav han de oplysninger, man bad om.⁸

I kommissionens forretningsprotokol⁸ kan man følge eksiminationen, og hvordan arbejdet skred frem. Det ses, at der var ret meget blandt bønderne med at angive, medens man selv ikke havde

gjort noget! Udbyggerne indrømmede mere ligefrem, om de havde indlagt ulovligt og bad om at måtte blive boende mod at svare afgift og fæste. Kommissionen modtog flere hundrede henvendelser fra bønder, borgere og udbyggere,¹⁰ der var i de gamle baner om, at afgiften og fæsten var for høj, så de ikke kunne betale dem. Bønderne klagede over, at udbyggerne var i vejen for deres uddrift, og omvendt klagede udbyggerne over, at bønderne generede dem. Derimod var der kun ganske få henvendelser, der beskæftigede sig med ejerforholdene til udmarken. Det var som om, kongens ret var blevet accepteret. Kommissionen markerede ikke sit standpunkt, men overlod dem til amtmanden og amtsforvalteren, der så gav deres svar, der var i overensstemmelse med de hidtidige bestemmelser. Først da udvalgte kommissionen de væsentligste, som den tog med til København.

Angående de ulovlige indtagelser fandt man frem til, at næsten alle havde indlagt uden at have nogen tilladelse, medens der var nogle få (4), som havde fået en skriftlig tilladelse af amtmand West, selv om dette var ganske stridende mod loven.¹¹ Desuden var der 19, som hævdede at have fået en mundtlig tilladelse af West. Ingen af disse ser dog ud til at have betalt nogen form for afgift eller fæste.

Efter at have været sognene igennem udfærdigede kommissionen 2. januar en skrivelse til West, hvor man stillede spørgsmål om dette. Hertil svarede West 19/1,¹² at han havde gjort, hvad han kunne for at hævde forordningen af 1727, men at dette havde været forgæves. West tog sandemændenes parti og sagde, at de var lige så uskyldige, som han selv. Kommissionen anklagede West for selv at have indlagt udmarksjord, nemlig Ålekisteengen til Habbedamengen, som West havde fæstet. Dette afviste West, da han anså denne eng for at være en del af Habbedam. – Det synes altså sikkert, at West ikke havde gjort, hvad han kunne!

Kommissionen fandt ikke, at den havde fået tilstrækkeligt svar, og stillede derfor yderligere spørgsmål den 23. januar⁸ om, hvad beskaffenhed det havde sig med West's mundtlige tilladelser og om, hvorfor de, der havde indlagt jord og bygget huse, ikke var blevet tilholdt at udlægge og nedrive? 4/2⁸ svarede West og afviste

ganske det første punkt og sagde, at han ikke kunne stå inde for, hvad bønderne havde sagt til kommissionen. Der er dog ikke tvivl om, at han løj! Til det andet svarede West, at han havde tilholdt og forlangt, at jordene blev udlagt og husene nedrevet, men at befolkningen ikke ville efterkomme hans ordre. Desuden havde han måttet tage hensyn til, at mange af udbyggerne ikke havde et andet sted til kone og børn.

Efter kun 2½ måned på Bornholm kunne kommissionen 18. januar forfatte en relation til rentekammeret. Det vil sige, inden man fik svar fra amtmand West.¹³ En klar tilkendegivelse af, at man ikke lagde den store vægt på, hvad han havde at sige. Kommissionen oplyste, som allerede nævnt, at 375 personer, indbefattet amtmanden, havde indlagt 122 td. 5½ skp. sædejord og 86 td. 1 skp. kløvgang ulovligt siden 1729. Man indstillede, at de efter 1729 ulovligt opsatte huse skulle nedrives ifølge rentekammerets skrivelse 5/9 1733. Dette vil sige alle ulovligt indtagne jorder, selv om man kun talte om husene. Desuden at de lovligt indtagne jorder fra før 1729 skulle ved fæsteledighed tilbydes de nærmestboende, dvs. at uhensigtsmæssigt beliggende lodder kunne fæstes af den, de var i vejen for. Endelig at der skulle tillades et vist antal mennesker, 50–100, af begge køn at rejse fra landet. Så ville der være færre unge par, som kun kunne få et sted at bo i, når de oprettede det på udmarken. Desuden fandt kommissionen, at amtmand West havde begået så mange embedsforsømmelser, at man indstillede ham til at blive afskediget. Det skete, og han idømtes en bøde på 500 rd.¹⁴

Dette var kun en foreløbig indstilling, som kommissionen uddybede i de sidste par måneder, den var på Bornholm. I et brev til rentekammeret 20/4¹⁰ fremgik det, at man var kommet tilbage og skulle til at udfærdige den endelige betænkning. Denne fremgår af den kgl. resolution 28. juli 1739.¹⁵

Kommissionen delte udmarken i to grupper. For det første Højlyngen og Almindingen, der tilhørte kongen. For det andet den udmark, som var beliggende mellem gårdene, altså sogne- og strandmarkerne, der var fælles græsgang og overdrev og uden modsigelse

burde tilhøre de derom grænsende gårde, mente kommissionen. Men til trods for dette fandt man, at det ikke skulle være tilladt at indtage af disse marker, da de havde stor betydning som græsgange og til at skære tørv på, og der ellers ville komme en stor mangel på disse ting. Endelig fortsatte kommissionen, »men da det engang er slået fast, at denne jord tilhører Hans Maj., så får det at blive derved, for at forekomme den uorden, som er at befrygte ved en ændring heri«.

Kommissionen var kommet frem til den rigtige opfattelse af udmarken, når det gjaldt sogne- og strandmarkerne, men man indså ikke, at Højlyngen havde den samme funktion, selv om den var mange gange større, nemlig for hele Bornholm. Men man ville ikke gennemføre bestemmelser ifølge denne opfattelse, da man forudså, at ændringer ville give uro, og det var uro, man var sat til at forhindre og standse, derfor sluttede man op bag de gamle bestemmelser!

Kommissionen ville ikke dømme de 375 personer, da det ville bringe for mange til tiggerstaven. Men for at forekomme uorden, for at forhindre, at mere blev indlagt til bøndernes ubodelige skade og for at give en regel, indstillede kommissionen til kgl. resolution:

1. At disse 375 blev benådiget og fik eftergivet deres straf mod at betale en mulkt »af 8 skilling til een à 2 mark i proportion af 2 mark á 1 td. indtagen jord«. Desuden at denne jord blev optaget i jordebogen efter samme regler som jordebogen 1729.

2. At de 2 forordninger 25/11 1720 og 9/9 1727 måtte blive fornyet, ligesom forordningen 29/3 1727, der forbød lyngrivning inden for stenene. Disse skulle offentliggøres hvert år på første kirkestævne efter Mickeldag 29/9 og på første tingdag. Desuden at de forskellige embedsmænd skulle stå inde for, at loven blev efterlevet med deres embeder!

3. »At når nogen af den indtagne jord bliver fæsteledig, enten der er bygget hus på eller ikke, den da imod fæste og årlig afgift skal overlades den, som ved indtagelsen kan være mest præjudiceret, og hvis han ikke vil have den, den da overlades den af de bønder,

hvis ejendom støder nærmest derpå, og hvis han den ej forlanger, den da bortfæstes til den bonde, som byder den højeste fæste. Og om ingen bonde skøtter om den, den da overlades den udbygger, som vil give den højeste fæste. Og når en jord sådan er blevet bortfæstet til een gård, bør den ikke, når den bliver fæsteledig, bortfæstes til nogen anden, medmindre han, som får gården, ikke vil have den i fæste til gården, da bør der foreholdes ovenmeldt«. ¹⁶

4. For at modvirke ledighed og for tidlige giftermål og det deraf følgende pres på at ville opdyrke udmarken, skulle det tillades 50–100 mennesker af begge køn at rejse fra Bornholm om året. Mændene skulle være i alderen 10–18 år og kvinderne over 16 år. Der skulle gives dem mulighed for at komme i lære eller tage tjeneste inden for forsvaret. Dog skulle enhver have lov til at rejse hjem, hvis vedkommende kunne påvise at have arvet en gård eller et sted. De, der havde lært håndværk, skulle have tre års skattefrihed, hvis de ville slå sig ned i en af de bornholmske byer, samt at de, der havde lært boglig kunnen, skulle få adgang til skriver, sandemand o. lign. embeder.

Disse fire punkter approberede kongen, og samme dag udstedtes forordningen, ¹⁷ som punkt 2 bad om. Loven skærpedes derhen, at der ikke længere skulle være nogen mulighed for at få tilladelse til at indlægge ved at få kongens tilladelse. »Så er vores allernådigste og alvorlige vilje, at herefter aldeles ingen jord af udmarkerne på vort land Bornholm, enten for gærder at rette eller under hvad pretext eller forevending det end måtte være, må inddrages eller indhegnes, men at de som sig efterdags herimod forgribes, uden al nåde, efter forbemeldte forordningers tilhold tilbørligen skal anses og straffes«. Ligeledes skulle den offentliggøres én gang om året, således at ingen kunne påberåbe sig uvidenhed!

— — —

Hermed afsluttedes den 3. kommission. Den havde hurtigt gennemarbejdet materialet for at kunne rette de fejl, det havde, men ikke for at tilvejebringe en nytænkning. Man var inde på det, men veg tilbage. Der er ingen tvivl for mig om, at den skulle undersøge for at skaffe ro og orden og sikre, at afgifter blev betalt, ikke for

at ændre på det bestående. Man skærpede loven, men benådigede samtidig de mange lovbyggere. Det er sandsynligvis rentekammerets fortjeneste, at disse ikke blev jaget bort, hvad kommissionen indstillede dem til. Man styrkede det bornholmske landbosamfunds ryggrad, bønderne, ved i punkt 3 at give dem for retten til udmarks-lodderne ved fæsteledighed. Det var endnu et forsøg på at få pacificeret den gruppe, der de sidste 19 år havde råbt højest! De forringede kår, dette ville betyde for udbyggerne, søgte man at imødekomme med en ordning, hvorefter befolkningsoverskuddet kunne skaffes bort fra øen, hvad ikke kunne være nogen trøst for de tilbageblevne. Herved uddybede man den interessenmodsatning, der var mellem bønder og udbyggere, hvad denne kommission også viste. 3. kommissions konklusion blev, at den sikrede v. Bipens kommissions fejlagtige og dårligt gennemarbejdede resultat fra 1720!

Gennemførelse af beslutningerne 1740-58

Resolutionen bestemte, at der skulle udfærdiges en jordebog over indtagelserne mellem 1729 og 1738. Dette arbejde trak ud, således at den første forelå 28. december 1743¹ udarbejdet ifølge et Cammer Collegii brev 10/6 1741 om, hvad der burde svares i fæste og afgift.² Det var som tidligere. Den bestod af 375 personer, der delte sig i 67 bønder og 308 udbyggere, der havde indlagt 246 td. 7¼ skp. sædejord og kløvgang, hvoraf der svaredes 51 rd. 1 skilling i fæste og 128 td. 7 skp. havre og 11 lispund 4 skålpund smør i afgift. Sammenlignet med kommissionens resultat havde man ikke fundet flere lovbyggere i tidsrummet, der skulle benådes, men jordvurderingen var hævet fra 208 td. til nu 246 td. Det er det samme billede, som tidligere at oplysningerne fra sandemændene var for små. Sammenlignet med jordebogen 1729 var de fæstede lodder blevet mindre, og presset mod at indlægge var tydeligt svinget over til at komme fra udbyggerne i højere grad end fra bønderne, det var, som om disse havde fået tilfredsstillet deres behov for jord.

I løbet af foråret 1744 udfærdigede man de nødvendige fæste-

breve,³ og fæsten blev betalt med det samme.⁴ 1720'ernes vanskeligheder med at få pengene betalt, forekom ikke.

Medens dette arbejde stod på, skrev amtmand Urne til rentekammeret 2/4 1744⁵ om punkt 6 i resolutionen 25/11 1720 om ændring af kløvgang til sædejord. Urne havde konstateret, at smørafgifter aldrig var blevet ændret til havreafgifter, selv om han havde konstateret, at der var mange græsgange, der var blevet brudt op og tilsået med korn. Desuden nævnte Urne en Cammer Collegii skrivelse af 12/10 1726 om, at man ikke ville give resolution på en række punkter om nogle sognemarkers o. a., og at han ikke kunne finde mere om dette i amtets papirer! 30. maj svarede rentekammeret Urne,⁶ at jordebogen 1729 var blevet gennemført, således at der derefter ikke skulle ske nogen forhøjelse af afgiften. Forbavsende nok nævnte man ikke bestemmelsen i forordningen af 1727 om, at kløvgang og eng ikke måtte ændres til sædejord. Men denne opmærksomhedsgørelse tog rentekammeret ikke notits af. Det andet punkt om skrivelsen fra 1726 omtalte man slet ikke. Dermed kom der ikke mere ud af den henvendelse, som kunne have rejst hele problematikken igen!

Samtidig med jordebogens udfærdigelse forberedte man det store salg ved auktion af kronens 221 fæstegårde på Bornholm, der fandt sted 1744. Ved denne begivenhed solgte kronen sammen med gårdene, også hvad disse havde af udmarksjord.⁷ Derimod solgte man ikke de udbyggersteder, der var anført for egen afgift i jordebogen, disse skulle fremdeles reserveres Hans Maj.⁸ Da man betragtede udmarken som kongens, var der heller ikke noget i vejen for at sælge. Økonomisk betød det ikke en nedgang i afgiften, men fæsten faldt bort. Denne blev erstattet af en kendelse og en renteindtægt. Efter 1744 var udmarken de eneste jorder, kronen ejede på Bornholm.⁹

— — —

Med resolutionen 28/7 1739 begyndtes en periode, hvor der udvistes en større efterlevelse af loven. Allerede 1/8 1739 skrev rentekammeret til amtmand Cronenberg, at de, der havde taget jord ind siden kommissionens afrejse, skulle tiltales.¹⁰ I dette var der

ikke noget nyt, hvis der ikke var tydelige tegn på, at denne ordre blev fulgt. For at sikre dette havde rentekammeret beordret indbyggerne til at give amtsforvalteren fri befordring på hans rejser for at behandle sagerne.¹¹ I et brev til byfogden i Neksø 10/10 1739 beordrede amtsforvalteren denne til at rejse sag mod en række personer, hvis navne han fik tilsendt, ved søndreherredsting.¹²

I et brev fra rentekammeret til amtmand Cronenberg 30/9 1740¹⁰ fremgik det, at der allerede var afsagt fem domme, bl. a. Nørreherredsting 1/4, Vesterherredsting 28/1 og Østerherredsting 16/1, hvor man dømte efter lovens bogstav.¹³ Amtmanden fik ordre til at påse, at de blev ført ud i livet. Dog ville rentekammeret ikke se bort fra, at nogle af disse havde lagt ind af »enfoldighed«, og det skulle han tage hensyn til. Derimod skulle han indstævne de »opsætsige« for landstinget, så de kunne straffes. De andre skulle betale den dobbelte mulkt af det, resolutionen angav, og udlægge jorden til fællesdrift, bestemte rentekammeret i et brev 19/11 1740.¹⁰ Dette var vedlagt en specifikation, der viste, at syv bønder og 29 udbyggere skulle betale. Rentekammeret var slået ind på en mild kurs, der viste sig yderligere ved, at man tillod, at jorder, der var sæt til, ikke skulle udlægges, før end efter høst (13/5 1741). En enke, der havde rug på ulovlig jord, fik amtmanden ordre til at hjælpe med at få høstet, inden jorden skulle udlægges (20/5 1741). Endelig benådede rentekammeret 16/12 1741 de »opsætsige« til ligesom de »enfoldige« at skulle betale den dobbelte mulkt og udlægge jorden.¹⁰ Rentekammeret udviste en stor mildhed i denne overgangsperiode, således at der ikke blev for stor forskel over for dem, der fik lov til at beholde jorden.

Denne milde kurs førte man ikke over for dem, der ikke kunne være i tvivl om forordningen 1739. 25/7 1741 dømtes Lars Hansen og Mads Jensen fra Snogebæk til et halvt års fæstningsarbejde, og 28/8 dømtes Hans Pedersen uden for 21. frivornedegård i Østerlars ved Østerherredsting til at have sit hus og sin jord forbrudt og arbejde i jern i »år og dag«. Den 26. selvejergårds udbygger i Klemensker, Anders Nielsen, dømtes 15/11 1741 ved landstinget til også at miste hus og jord og arbejde et år i jern. Denne

dom fik han dog nedsat til tre måneder ved kgl. resolution 16/1 1742. De dømte skulle arbejde på citadellet Frederikshavn¹⁴ eller på Christiansø, hvis der ikke var skibslejlighed.¹⁵

Denne strengthed bevarede man ikke, men tog hensyn til, at det var fattigfolk, man havde at gøre med. En kgl. resolution 2/11 1744 viste en usædvanlig mildhed.¹⁶ En udbygger, Anders Jacobsen i Rutsker, havde indlagt lidt jord til en kålhave, men da han havde kone og fem små umyndige børn, der var afhængige af ham, benådedes han til kun et par dage på vand og brød, efter at han ved Nørreherredsting var dømt ifølge loven. Det vil sige, at man tog sociale hensyn.

Det er mit indtryk, at man efter 1739 gennemførte nogle få strenge domme for at skræmme, og derefter benådede man og undlod at rejse sager efter 1744, for jeg kan ikke tro, at overtrædelserne pludselig standsede af sig selv. Men for at dette kunne lykkes uden alt for mange lovovertrædere, slog man fra midten af 40'erne ind på en ny kurs med en større imødekommenhed (se side 141 ff.).¹⁷

— — —

Resolutionens væsentligste nydannelse var bestemmelsen i punkt 3, der var et klart tilbud til bønderne! Og det gav med det samme problemer.

14/10 1739 skrev omtsforvalter Schrøder til rentekammeret¹⁸ om, at det var sjældent, at udmarkslodder blev fæsteledige, da de for det meste gik over til en søn eller svigersøn i fæsterens livstid, og Schrøder var ikke begejstret for at skulle gå ind i denne trafik. Desuden forudså han, at de jorder, som nu skulle fæstes, ved fæstledighed ville gå til den bonde, der råbte højest, og det ville ikke altid være den mest berettigede.

Vel nok på grund af denne mismodighed sendte rentekammeret 5/8 1741¹⁰ nogle almene forklaringer til resolutionen til Urne. For det første skulle udbyggersteder altid anses for at være fæsteledige, »når manden dør, og enken enten gifter sig, svarer ej deraf hun bør eller i andre måder går fra stedet«.¹⁹ For det andet angående en gårdmand, der havde afstået et stykke udmarksjord til en udbyg-

ger, var det imod loven, da jorden først skulle tilbydes den næste gårds beboer osv. For det tredie sigtede resolutionen til jorder indtaget før 1729, som efter 1729.

Meget hurtigt begyndte udbyggerne at føle, at denne bestemmelse var rettet mod dem, da den til enhver tid gav fortrin til en bonde. Derfor kunne det ikke undre, at udbyggerne ansøgte kongen om, at den jord, som de med megen møje og besvær havde opdyrket, måtte efter dem fæstes af deres børn eller af deres enkers mænd i deres nye ægteskab, således at det store arbejde ikke var spildt for familien og kun kom en bonde til gode! Men hertil svarede rentekammeret klart afvisende 23/12 1741.²⁰ Op gennem 40'erne og 50'erne kom der flere ansøgninger af denne type, og der var ingen tvivl om, at bestemmelsen var en belastning for udbyggernes forhold til bønderne og forringede deres kår.²¹

Det mente amtmand Urne og amtsforvalter Andresen også, da de udarbejdede deres betænkning i 1759 om udmarken.²² Disse to mente, at bestemmelsen gjorde, at udbyggerne måtte betale bønderne under hånden med seks til otte gange så meget, som kongen fik, for at få fæstet. Eller også forlangte bønderne selv at få jorden, som de så lejede ud til udbyggerne. Det nok grelleste tilfælde på denne trafik afslørede, da rentekammeret 1781 lod Vallensgård indstævne for at have udmarksjord, som gården havde givet 10 rd. for i fæste, men som den lejede ud til udbyggere for 160 rd. i fæste plus dagværk, der skulle være nok til at holde gårdens drift i gang!²³

Allerede 20/10 1751 havde Urne været inde på de ulykkelige følger, som resolutionen havde fået for udbyggerne, i et brev til rentekammeret.⁵ Urne redegjorde for, at bønderne rejste krav på fæsteledig udbyggerjord, og så fik de den, selv om de ikke selv ville dyrke den, men leje den ud til nye udbyggere, der så fik dårligere kår end dem, amtsstuen tilbød. »I øvrigt er det med disse udmarksjorder hel vanskelig at komme til rigtighed med; somme findes i jordebogen for visse gårde efter deres nummer ansatte, som dog enten aldeles kunne rettere anses for at komme til andre gårde, eller og at måtte deles i små og ulige parter, andre ligger langt uden for gårdenes ejendoms jorder eller dog så afsondrede, at de

ikke med nogen absolut føje kan til nogen henregnes, skønt de er efter gårdenes nummer ansatte, og dog påstår bønderne at ville have sådanne jorder.« Urne sluttede af med at påstå, at en ny amtmænd og amtsforvalter ville ikke kunne finde ud af denne redelighed med at kombinere to jordebøger 1729 og 43 og ændringer og tilføjelser, der var kommet til siden.

24/3 1752 skrev Urne til rentekammeret⁵ om én af urimelighederne. En udbygger i Pedersker havde ansøgt om at måtte købe sin fæstede jord, men hertil havde 8. vornedegård forlangt at få jorden i fæste ved ledighed, da den var i vejen for gårdens uddrift, og derfor havde udbyggeren fået afslag. Men da stedet var over 80 år gammelt, og der ikke tidligere havde været klaget, måtte skaden på én af sognets største gårde være begrænset, mente Urne. Urne sluttede af med at skrive, at bestemmelsen burde kun gælde for indtaget jord efter 1729, men dette havde rentekammeret allerede 11 år tidligere afvist!

For at komme ud af denne situation fremkom der flere ansøgninger, der desværre ikke førte til noget. 1747 foreslog militsmajor Schor,²⁴ der fire år før havde foreslået at sælge kronens gårde, at man solgte til ejendom de udbyggersteder, der i jordebogen ikke var anført under en gård.²⁵ Desuden at man opdelte strandmarkerne i parceller på ca. 20 td. land og solgte dem til fiskere og udbyggere. Det skulle ikke betyde et indtægtstab for kongen, da afgiften skulle være den samme, og i stedet for fæste skulle der betales en kendelse.

Fem år senere skrev rentekammeret til Urne (8/4, 3/6 og 2/12 1752)¹⁰ om udbyggere, der havde ansøgt om at måtte købe deres fæstejord til ejendom. Rentekammeret gav ikke udtryk for nogen opfattelse, men sendte suppliquerne til udtalelse hos Urne. Urnes svar kender jeg desværre ikke! Men noget salg førte det ikke til.

I enkelte tilfælde begyndte man at bruge auktion om fæstet eller til køb for at få løst, hvem der skulle have en omtvistet jord!

10/5 1749 skrev rentekammeret til Urne om, at Hans Truelsen i Olsker havde ansøgt om at måtte overtage den udbygger fæstejord, som hans far havde. Amtmand Urnes indstillede, at det ville

være rimeligt, at Hans Truelsen fik fæstet, da han havde et hus på grunden og havde gået sin far til hånde i dennes sidste år, og der ikke var nogen, der med rimelighed havde krav på jorden, mente både amtmand og sandemand. Da jorden var blevet fæsteledig 1750 ved faderens død, rejste også et par gårde krav på at få jorden i fæste. I denne situation bestemte rentekammeret 11/4 1750 i et brev til Urne, at denne skulle undersøge, hvor meget de forskellige ville give i fæste for jorden. Hans Truelsen tilbød 6 rd. og de to bønder 26 og 27 rd., da sandemanden talte med dem. Men 28/5 tilbød Hans Truelsen at give 28 rd., og herved blev det.²⁶ Selv om denne fremgangsmåde gav udbyggeren mulighed for at undgå resolutionens bestemmelse, var det kun, fordi bønderne var uenige, ellers kunne situationen ikke opstå. Men da man kan gå ud fra at bonden altid var rigere end udbyggeren, var det ingen rimelig ordning. Fremgangsmåden var til glæde for kongens kasse! I dette tilfælde betalte Hans Truelsen 25 rd. og 80 skilling mere i fæste end hans far for samme jord.

Auktion med salg for øje anvendte man i en strid mellem to gårde i Rutsker, 1. og 48. selvejer, om 1½ skp. Jorden havde været et udbyggersted under 48. selvejergård. Da det blev fæsteledigt 1751, rejste begge gårde krav på jorden, da begge hævdede, at en del af jorden lå uden for deres grund. Amtsforvalter Schrøder skrev til rentekammeret²⁷ og meddelte, at han ville være meget imod, at man delte jorden mellem de to gårde, da det ville på længere sigt bringe en uoverskuelig uorden i jordebogen! Samtidig havde udbyggerens arving rejst krav på at få fæstet, hvad Urne indstillede.²⁸ Herefter lod man stedet undersøge, og man kom frem til, at ingen af de to gårde havde direkte krav på jorden, da det ikke var deres grund, men deres fæstede udmarksjord, der støtte op til lodden. Derfor besluttede rentekammeret 11/12 1751, at jorden skulle udbydes til salg ved auktion¹⁰ på den betingelse, at der stadig skulle svares den samme afgift. 31/1 1752 afholdtes auktionen, hvor udbyggeren fik jorden for 30 sletdalere.²⁹ Udbyggeren, der af amtmanden blev anset for at være den mest beretigede, fik kun lodden, fordi der blev strid mellem bønderne!

Samme dag holdtes en auktion over et udbyggersted i Pedersker på 4 td. 2 skp. sædejord, som udbyggeren havde tilbudt 20 sletdalere for, men han blev ved auktionen tvunget op på ikke mindre end 103 sletdalere 3 mark for at få jorden!³⁰

Disse auktioner gav i sjældne tilfælde udbyggerne mulighed for at beholde deres steder i familien, men det var på hårde betingelser. Jeg tror ikke, at det var for deres skyld, at man holdt auktioner, men for at løse et problem og skaffe penge i kongens kasse.

— — —

Resolutionens 4. punkt, der opfordrede til emigration for at holde folketallet statisk, er dårligt belyst af kildematerialet.

26/8 1741 sørgede Urne³¹ for, at bestemmelsen blev offentliggjort, og kilden er påskrevet de enkelte ting, hvor den blev oplæst i september måned.

I Thaarups samling af kilder, Bornholmiana³² findes en udateret opgørelse over, hvor mange der rejste fra Bornholm i tiden fra august 1746 til marts 1753.

Mænd	Kvinder
131 i kongens tjeneste	201 tjener i København og
190 til søs	på Sjælland og Amager
76 tjener i København og	6 andre steder
på Sjælland og Amager	
16 laver håndværk	207 i alt
7 studerer	
61 andet	

481 i alt

Tilsammen 688 personer

Denne opgørelse kunne tyde på, at resolutionen blev udfyldt.³³ Men det kan ikke afgøres, hvor mange der alligevel var rejst, eller oplyses, hvor mange der rejste bort før 1739, og opgørelsen underbygges ikke af det kildemateriale, jeg har gennemgået, derfor kan der ikke siges noget om gennemførelsen af punkt 4 i resolutionen. Det eneste eksempel, jeg kender, er, at rentekammeret i 1769 søgte

at få malkepiger til hollænderierne på hovedgårdene i Antvorskov og Vordingborg amter. Man søgte 16–20, men det ser ud til, at man fik 4.³⁴

Resolutionen 1739 havde ikke standset interessen for at indtage jord af udmarken, hvad tydeligt ses af de domme, der blev afsagt først i 40'erne. Og at dommene ophørte efter 1744, var ikke tegn på, at interessen svigtede, men at rentekammeret havde ændret sin politik. Hvor man før kategorisk nægtede at tillade indtagelser af jord, begyndte man 1745 at tillade at der blev flyttet gærder og rettet gærder eller sat hus med en lille kålhav på udmarken, når det kunne foregå uden at være til hinder for de omkringboende. Betingelserne for fæste og afgift var de samme. Begrundelserne for at ansøge var, at man ville af med en gene i driften, rette gærder ud så det blev lettere at pløje eller sætte stengærde i stedet for jorddige o. lign., eller som det var tilfældet for udbyggerne simpelt hen at få et sted at bo og leve.³⁵ Ansøgningerne skulle indstilles til kgl. approbation for at blive gyldige. Det blev givet på følgende datoer:³⁶

dato	antal	bønder	udbyggere	sædejord		kløvgang	
				td.	skp.	td.	skp.
2/8 -45	1	—	1	—	—	—	—
16/5 -46	2	—	2	—	—	—	—
15/8 -47	2	1	1	—	—	—	—
7/10-48	2	1	1	—	1	—	4
28/7 -49	3	1	2	1	1	—	6
6/10-49	1	—	1	—	4	—	—
25/6 -50	32	7	25	6	2½	6	5 ⁵ / ₁₈
21/9 -50	1	en borger i Rønne for en mølle					
16/11-51	38	17	21	20	3½	20	1
12/6 -52	18	8	10	3	3½	3	7 ¹⁷ / ₃₆
14/8 -52	1	1		2 læs enge			
2/1 -54	43	17	26	11	4	12	3
8/9 -55	29	11	18	4	3	9	1½
11/10-56	31	20	11	3	2½	15	0

3/1 -58	14	5	9	-	6½	1	2½
10/11-59	58	15	43	13	1 ⁹⁸ / ₁₄₄	24	3

i alt

1745-59	276	104	171	65	1 ²⁶ / ₁₄₄	94	1 ²⁷ / ₃₆
---------	-----	-----	-----	----	----------------------------------	----	---------------------------------

(de tre første gange var jorden så lille, at den ikke vurderedes).

Det var en radikal ændring, man foretog. Fra at være klart afvisende begyndte man at være imødekommende. Ændringens store grad ses af, at forordningen 1739 komplet udelod muligheden for, at man kunne tillade indtagelser. Dvs. at i 1745 indstillede rentekammeret til kongen, at man brød en kun 6 år gammel forordning, hvorved man indrømmede, at man havde taget fejl, og at problemet ikke kunne løses ved gang på gang at gentage forbudet fra 1709. Denne nye kurs fulgte man frem gennem 40'erne og 50'erne. I 40'erne i et langsomt tempo, der ikke havde den store betydning udover det principielle! Men 1750 og frem var det store masse-tilladelser til i alt 265 personer, hvorved man må have imødekommet mange rimelige ønsker. Som min tabel viser, var det ikke de store områder, man gav fri, men kun til små forbedringer og huse med kålhaver. Man bevarede indstillingen om, at udmarken var fælles og skulle forblive som sådan.

Jeg ser en klar sammenhæng mellem disse tilladelser, og at jeg kun har fundet en dom for ulovlig indtagelse efter 1744.¹⁷ Tilladelserne tog brodden af og forhindrede, at mange af disse 276 blev lovbyggere, som 375 blev det mellem 1730-38, da rentekammeret ikke viste imødekommethed.

Ansøgningerne blev bevilget, efter at de havde været overladt sandemanden til udtalelse, om det ville være muligt, og der ikke viste sig at være nogen imod, når den eventuelle tilladelse blev offentliggjort på kirkestævnet. Ikke alle fik deres ansøgninger bevilget. Dette belyses godt af en sag fra Ibsker og Østermarie sogne om Brændesmark, der lå mellem de to sogne. Sagen viser godt de modsætningsforhold, der var på Bornholm om udmarken.³⁷

1752 og 1758 ansøgte borger i Svaneke Jockum Thiisen, der ejede 5. selvejergård i Ibsker, om at måtte flytte sit gærde længere

ud på Brændesmark, fordi det stod på et sumpet sted. Begge gange behandlede sandemanden og to landkyndige ansøgningen og fandt, at den var rimelig, og at det ikke ville være til hindring for nogen. Hermed skulle sagen være klar, hvis der ikke var nogen, der opponerede ved offentliggørelsen på kirkestævnet.

1752 var Listed fiskerleje imod, da Brændesmark var deres eneste græsgang, som de betalte en smørskat for, samt at Brændesmark var mønstrings- og larmplads for Østerherreds kompagni. Desuden var seks bønder, hvis gårde lå ved Brændesmark, imod Jockum Thiisens ansøgning, da marken fra Arilds tid havde ligget til fællesskab og derfor ville en indtagelse betyde, at de alle blev fornærmede. Disse indsigelser må have gjort, at Urne afslog ansøgningen.

Da ansøgningen blev gentaget seks år senere, var Listed igen imod, og man pointerede, at man ikke kunne drive sine dyr ind på Højlyngen uden at miste dem derinde. Dog dagen efter søgte Listed selv at få en trediedel af Brændesmark i fæste. De havde ganske skiftet mening og søgte nu at få så meget som muligt! Dette år ansøgte Mads Hansen på 31. selvejergård i Østermarie om at måtte flytte et led og indlægge lidt af marken sammen med sin nabo. Disse to havde seks år tidligere været underskrivere mod, at Jockum Thiisen fik tilladelse. Mod denne ansøgning fremkom seks andre bønder, der havde del i Brændesmark, og krævede, at enten fik de alle eller også fik ingen! I en speciel klage hævdede Jockum Thiisens nabo, at denne ville indlægge den bedste del af marken, der var af væsentlig betydning for naboen, da han ikke selv havde så god en græsgang. Endelig kom der et kraftigt indlæg imod enhver form for indlæggelse fra de af Svaneke borgere, der ikke selv havde jord. De anså Brændesmark for at være det eneste sted, de kunne drive deres kvæg, rive lyng og skære tørv.

Alle disse henvendelser og ansøgninger fra 1758 blev overladt de to sognes sandemænd og landkyndige til udtalelse. Brændesmark var ikke nogen god græsgang, da den tørrede ind om sommeren, og der var mange sten. Desuden var den meget beskadiget af tørveskæreri og kørsel. Men ved god behandling og udskiftning kunne den blive til god sædejord, mente de. De mente ikke, at Svaneke

havde rettigheder på marken, ligesom Listedets ansøgning var ubegribelig, da fiskerlejet ikke havde udgærde til marken, og de ansøgte om jord, der lå uden for andres udgærde. De gik ind for, at der blev givet jord til dem, der havde udgærde til marken, hvis amtmanden ønskede det.

Ingen af disse ansøgninger førte til nogen ændring i Brændemarks stilling. Grunden må søges i de modsætninger, der var mellem de enkelte grupper. 1. Den velhavende borger og bonde, der ville have mere jord under et muligt påskud. 2. De bønder, der ønskede at forbedre deres produktion og daglige arbejde ved at rette gærder osv. 3. Bonden, der var afhængig af udmarken til græsning og derfor imod. 4. De bønder, der vogtede skinsygt på, at naboen ikke fik noget. 5. Listed-fiskerne, der efter at have været imod, indså, at man ikke kunne skrue tiden tilbage, og derfor ansøgte om at måtte få så meget som muligt. 6. De jordløse borgere, der var imod enhver form for forandring, og som snarest ønskede, at indtaget jord blev lagt til fællesskabet igen.

— — —

Efter 1739 har jeg ikke fundet tegn på, at der var nogen, der søgte at få ændret på ejendomsforholdet til udmarken. Kongens ejendomsret var efter 20 års strid blevet gennemtruffet. Ligeledes var der heller ikke de mange klager over afgiften og fæsten.

— — —

Tiden mellem 1739 og 1758 var præget af, at der endelig kom system og orden i udmarksproblemet, og man levede derefter. Men samtidig viste denne tid, at man for at få denne ro havde skabt et nyt stort problem med punkt 3 i resolutionen. Endelig opstod der en større og større forskel mellem det formelle og det faktiske, ved at man tillod flere og flere at indtage af udmarken. Kort karakteriseret begyndte rentekammeret 1745 at forlade det princip, man havde gennemtruffet efter 30 års strid (1709–39)!

Forsøg på at gennemføre en ny principbeslutning 1758–67

Problemerne i tidsrummet 1739–58 var efterhånden blevet så store, at rentekammeret i et brev til amtmand Urne 21. januar 1758¹

gav denne og amtsforvalter Andresen ordre til at undersøge resolutionens punkt 3 og give en bemærkning derom både til kongens interesse og til landets bedste. Rentekammeret lagde op til at opheve bestemmelsen og give fortrin til udbyggeren. Desuden skulle de give deres betænkning, om det ikke »kunne være nyttigt, at udmarken på Bornholm, når deraf først i behørende tilfælde, til enhver af de derved nærmest beliggende gårde var udlagt, så meget som til fornøden græsning kunne behøves, herefter blev afdelet til så mange gårde, som derpå bekvemmelig kunne indrettes, imod at den jord, som således til enhver gård blev udlagt, blev takseret enten til hartkorn eller for en vis til Hans Maj kasse årlig svarende afgift«.

Hermed tog rentekammeret skridtet fuldt ud bort fra det gamle princip fra 1709, om at udmarken var fælles og skulle forblive som sådan, over til at foreslå, at man gennemførte en generel udskiftning og opdyrkede udmarken! Denne gang udnævnte man ikke en kommission, men lod de stedlige embedsmænd udfærdige en betænkning.

Som begrundelse for dette skridt henviste rentekammeret til suppliquer fra udbyggere i Østermarie 27/9 og 18/10 1751² om at tage punkt 3 op til ny vurdering. Hvilket vil sige, at udbyggernes suppliquer var ved at bære frugt. Forslaget om udskiftningen hang sikkert sammen med de mange ansøgninger om jord og et ønske hos rentekammeret om at få sammenhæng mellem det faktiske og det formelle.

— — —

Der gik næsten to år, inden Urne og Andresen daterede deres betænkning 26. november 1759,¹ efter at de 6/11 1759 var blevet afkrævet et svar og truet med at blive indstævnet for embedsmandsforsømmelse.⁴ Efter omhyggelig undersøgelse kom de frem til:

1. *Om punkt 3.* Bønderne havde ikke anvendt denne bestemmelse, som det var tilsigtet, men havde misbrugt den til egen fordel. Dette var gået ud over både kongens interesse og udbyggernes, mente Urne og Andresen. De mente, at det var nødvendigt, at der blev udstedt en forordning mod videreudlejning af fæstejord, selv

om dette var forbudt ifølge Christian 5.s lov 3–13–1. Desuden gik bestemmelsen ud over kongens interesse ved, at fæsten ikke kunne presses op som ved auktion, når én bestemt havde førsteretten til jorden. – Derfor foreslog de:

1. At denne bestemmelse ophævedes. Dog at man sikrede vej, drift, vanding osv. efter rimelige skøn.

2. At jorden skulle bortfæstes for den højeste fæste. Dog, når en afdød udbyggers enke eller børn insisterede på at få fæstet, skulle de være berettigede frem for andre. Dette ville være en forsikring for en udbygger at vide, at hans arbejde kom kone og børn til gode.

3. Den allerede fæstede jord, som bønderne havde og selv drev, skulle de beholde, og den skulle følge med gården. Den jord, som de lejede ud til udbyggere, skulle amtsbetjentene ved ledighed fordele efter omstændighedernes beskaffenhed.

4. Alle handeler og kontrakter om jordene mellem udbyggere og bønder skulle ophæves og måtte ikke komme udbyggerne til skade eller besvær i fremtiden.

Derefter behandlede Urne og Andresen spørgsmålet, om man skulle sælge jorderne i stedet for at fæste dem bort. Det mente de ikke generelt, da udbyggerne var fattige, og det ville give mulighed for, at rige bønder opkøbte megen jord med udlejning for øje!

I enkelte tilfælde mente de nok, at man kunne sælge ved auktion store udbyggersteder på o. 6 td. sædejord eller 18 td. kløvgang, der kunne ernære en hel familie, og hvorpå der kunne fastsættes en kendelsesafgift på 5 rd.³ Eventuelt kunne man også sælge udmarksjord, der var fæstet af gårdene, som de selv drev, og som lå naturligt til dem, for en pris af 16–20 sletdalere pr. td. sædejord og 8–12 sletdaler pr. td. kløvgang.

2. *Om en udskiftning.* Urne og Andresen anså det for at være en uomtvistelig sandhed, at jo større det dyrkede areal var, jo større fordel for alle. Da over en trediedel af Bornholm lå hen, og en del af dette var ypperlig sædejord, var der noget at tage af til opdyrkning. Den daværende udnyttelse af udmarken havde de ikke megen ros til, og de mente, at en mindre del af udmarken kunne dække dette behov for græsgang og lyngrivning. De forskellige

tørvemoser skulle fortsat være frie. De sluttede helt op om at udskifte udmarken og opdyrke den. De oplyste, at befolkningen var stigende, og at man i de sidste år havde måttet indføre mange tusinde td. korn!⁷

Derefter skrev Urne og Andresen om, hvordan man fik gennemført en udskiftning, da det ikke som i Jylland kom an på skattefrihed og bygningshjælp, men »det kommer alene an på at få denne rigtige og høj fornødne sag på sådan måde iværksat, at det ikke skulle årsage for megen uro og misfornøjelse iblandt visse af landets bønder, der kjærer sig kun lidt om det almindelige bedste, når de skulle (afstå) een, hidtil haft, liden og ringe fordel, og der ikke gaves lejlighed til at de ved sådan forandring fik den på anden måde dobbelt erstattet, thi en del bønder har altid haft og fremdeles beholder den indbildte mening, at alle udmarkerne er deres gårdes tilhørende, og at deres smørskat derfor er anslået«. Af denne passus fremgik det klart, at udmarksproblemet stadig kunne rejse lidenskaberne! Gennemførelse af det nye princip var afhængig af, hvordan man beherskede disse.

Urne og Andresen delte udmarken i tre dele, idet de anså Almindingen og Højlyngen for at være en helhed.

De foreslog, at man gik frem på den måde, at man først fordelte jord til bøndergårdene og udbyggerstederne, således at disse kunne ernære en familie, efter behov. Når det var gjort, ville der stadig være megen jord tilbage, der kunne deles i nye gårde og udbyggersteder efter omstændighederne. De foreslog, at man også udstykkede Almindingen, da der ikke længere var megen skov tilbage. Når denne udstykning af de brugelige dele havde fundet sted, ville der stadig være elendig jord tilbage, mente de, der var tilstrækkelig stor til at kunne dække udmarkens daværende funktion.

De nye gårde og steder skulle sælges ved auktion og tilbydes tre års frihed for skat og landgilde og 6–8 års frihed for ægter og lign. byrder. Skat og landgilde skulle være, som for de allerede eksisterende gårde og steder. De enkelte lodder til eksisterende gårde og steder skulle enten sælges, som foreslået under 1. punkt, eller bortfæstes efter de sædvanlige regler.

Denne ordning, mente Urne og Andresen, ville være til største-delen af bøndernes interesse, men de kunne ikke se bort fra nogle urolige hoveder, som kunne forstyrre det hele, og tog rentekammeret hensyn til dem, ville det være bedre overhoved ikke at ændre på noget. Til sidst lagde de vægt på, at ordningen gennemførtes som en kgl. forordning, der havde opfordring til de villige og straf til de urolige.

Urnes og Andresens forslag var på mange måder godt og tog rimelige hensyn til både bonde og udbygger. De sluttede helhjertet op bag at gennemføre et nyt princip. Deres fremstilling af udmarkens kvalitet, vil jeg tro, var lidt for lys, selv om der ikke var tvivl om, at dele af den kunne med fordel opdyrkes.⁶ Derimod skrev de ikke noget om, at gårdene normalt ikke havde græsgang på deres egne jorder, og derfor ville denne udskiftning betyde en omlægning af driften,⁷ dvs. at det blev en meget mere radikal omvæltning! Dette sidste har jeg ikke indtryk af, at hverken rentekammeret, Urne eller Andresen havde indset.

— — —

5. august 1760¹ svarede rentekammeret tilbage, at man havde fundet forslaget »meget godt og nyttigt«. Men man fandt, at det var betænkeligt på én gang ganske at ophæve resolutionen af 1739 og fratage bønderne deres rettighed til udbyggerjordene. »Ville hr. amtmand og hr. amtsforvalter betyde bønderne, at hvem der allerede bor og underholder familier på disse jorder, måtte de ikke uddrives derfra eller pålægges anden eller højere afgift end efter jordebogen, såsom man anser det til landets nytte i almindelighed jo flere familier, der kan underholdes«. Nøjedes rentekammeret med at erklære. Rentekammeret var veget tilbage, og denne ordre var intet, da det var ved indgåelsen af fæsteforholdet og lejemålet, at urimelighederne fandt sted, og ikke efter!

Angående udmarken og en udskiftning af denne bestemte rentekammeret, at almuen skulle »tildeles så meget af indbemeldte jorder, som de nødvendigen til deres kreaturers græsning behøver, dog således, at den dem udviste andel blev taget af den dem nærmest liggende jord og derover en ordenlig forretning forefatter, da

det herefter vil vise sig, hvad derfra blev tilovers, hvorpå nye bøndergårde kunne anlægges, samt hvor mange deraf var at oprette, hvorefter vi tillige med berørte forretning, herover forsendte os Urne og Andresen nærmere betænkning tilstillet«. På dette punkt veg rentekammeret ikke tilbage, men lagde en forsigtig start, hvad var rimeligt nok, at man først sikrede de eksisterende gårde den nødvendige jord.

Dette brev levede ikke op til brevet 21/1 1758, hvis oplæg til store forandringer skrumpede ind til en lovning om udmarksjod til trængende! Selv om man bevarede tanken om, at der senere skulle gennemføres et nyt princip. Grunden til dette var måske at beherske den forventede uro ved at gå langsomt frem og opgive det ene punkt.

Efter at have modtaget denne skrivelse beordredes sandemændene 27/9 1760 af Urne og Andresen til at undersøge ifølge rentekammerets brev.⁸ De skulle undersøge, »hvem som enten formedelst mangel af jord og græsning eller og til deres gærders rettelse og forflyttelse på fastere bund, måtte behøve og forlange noget af Hans Majestæt dem pågrænsende udmarker, de da for een gang for alle derom hos os ved skriftlige memorialer vedkende inden oktober måneds udgang til eder her at levere«. Ud af denne ordre kan det ses, hvor lidt der var kommet ud af rentekammerets skrivelse 21/1 1758. Det, der blev beordret, var ikke andet end, hvad man havde givet tilladelse til gennem de sidste 15 år. Men selvfølgelig var det et fremskridt at søge at løse dette behov på én gang.

Sandemændene skulle sammen med to landkyndige undersøge, om man virkelig var trængende, om ingen anden i henseende til vej, drift, vanding osv. med rimelighed kunne være fornærmet, om jordens bonitet og om jordens størrelse af sædejod, kløvgang eller læs enge og desuden angive faune målene i længden og bredden. (1 faun = 188,43 cm). – Alle disse oplysninger skulle samles i en specifikation med angivelse af, hvilken slags udmark, lodden var på, hvilke fællesskaber og hvilke herligheder, der var på pågældende sted.

I løbet af et år blev dette materiale samlet, og specifikationen blev dateret 26. oktober 1761.⁹ Ikke alle fik deres ansøgning optaget, men man accepterede mellem 400 og 500 stk. Der var en ligelig fordeling mellem bønder og udbyggere. Mængden var et klart tegn på, hvor væsentligt dette problem var, og hvor stor interessen var for at indlægge. Over for denne specifikation var de årlige bevillinger i 1750'erne kun dråber i havet. I alt blev den ansøgte jord vurderet til 319 td. $7\frac{1}{4}$ skp. sædejord, 585 td. $4\frac{3}{8}$ skp. kløvgang og 3 læs enge. Dette ville være en stigning på o. 38,7 % af jordebogen 1729. Den store mængde fremgår af denne opstilling:

Jordebog 1729	–	2338 td. 2 skp.	
tilvækst 1730–38	–	246 td. 7 skp.	– o. $10\frac{1}{2}$ % af 29
tilvækst 1745–59	–	159 td. 5 skp.	– o. 6,8 % af 29
ansøgning om 1760	–	905 td. 3 skp.	– o. 38,7 % af 29

Men da denne specifikation blev færdig, var situationen ændret yderligere, hvad der fremgik af en efterskrift. »Men, da herimod er indkommen adskillige klagemål og protestationer, dels i almindelighed og dels angående visse stykker jordsmonne især; Så beror det på nærmere forventet resolution, hvorvidt herpå skal reflekteres og vedkommende efter nøjere undersøgning og omstændighedernes befindende, ud i ansøgningerne kan føjes«.

– – –

Ordren til sandemændene 27/9 1760 og den derpå følgende offentliggørelse bragte en række af henvendelser til kongen fra bønder og borgere.¹⁰ Den af Urne og Andresen ventede storm viste sig at være rigtig!

Hvis rentekammerets hensigt blev gennemført, ville det betyde mangel på brændsel, mangel på lyng til at tække med, mangel på foder og græsning til dyrene om sommeren, og de piger og drenge, der tjente som hyrder på udmarken, ville miste deres indtægt. Desuden var udmarken fælles for alle, men dette ville være til fordel for dem, der boede ved udmarken, medens de, der ikke

gjorde det og kunne have de samme behov, ville miste deres græsgang og brændselsdepot og ikke få noget igen! Mente disse bønder og borgere. Det sidste argument var ubestridt og et væsentligt modargument.

Disse ansøgninger og klager sendte rentekammeret tilbage til Bornholm for at få amtmandens og amtsforvalterens erklæring.¹¹ Denne forelå 29. oktober 1761 og tre dage efter, at specifikationen blev færdig.¹

Urne og Andresen beklagede sig over, at der ikke var blevet udstedt en kgl. forordning, hvilket ville have haft en dæmpende virkning på de urolige hoveder. »Da os både mangler positive anordninger og instructioner, som sagens vigtighed vel uomgængelig udkrævede, så og ved adskillige deslige slags lejligheder forhen har vist sig at Hans Maj. og de høje collegier med langt mere lemfældighed angår dette lands folk end undersåtterne i de øvrige kgl. provinser, hvilket een del og alt for vel ved at betjene sig af til modstand og undertrykkelse i mange ting, som kunne være kongen og landet til stor nytte og bedste«.

De klagende delte Urne og Andresen i følgende grupper. 1. Borgere. 2. Indehavere af store og gode gårde. 3. Indehavere af gårde, der ikke mere kan få velbeliggende jord fra udmarken. 4. Gårde langt fra udmarken, og som ikke vil få nogen fordel. 5. »Nogle som er af den slags, der krøjler og disputerer imod alle nyttige anstalter, når de ikke stemmer overens med de gamle skikke og vedtægter«.

Klagerne ville de ikke gøre noget ud af, da forordningen om landvæsenets opkomst og fællesskabets ophævelse¹² og deres egen betænkning sagde nok herom.

Urne og Andresen virkede, som om de var ved at være trætte af det hele! Rentekammeret fik skylden for, at det gik, som det gjorde. Det er også mit indtryk, at støtten fra rentekammeret var begrænset. Men jeg kan ikke være enig med dem i, at alle de klagende skulle afvises over en kam! Der var en gruppe, der klart ville blive snydt.

På grund af manglende støtte og uroen på Bornholm besluttede de sig til at erklære: »alså må vi da hellere straks indskrænke vores første erklæring og forslag end begive os ud på et dyb, hvorfra vi ikke med honeur kunne vente at komme i land«. Dette blev til, at man én gang for alle bevilgede, at de, »som ved vores nærmere undersøgning formedels deres gårdes eller steders ringhed, gærders rettelse eller forkortelse, dertil befandtes trængende og uden andres virkelige fornærmelse eller hinder udi vej, drift, vanding eller deslige og uden alt for stor uro derudi kunne hjælpes«. Hermed kunne man slippe for de årlige bevillinger og den deraf kommende uorden i jordebøgerne. Til sidst ønskede Urne og Andresen, at der blev udarbejdet en ny jordebog.

Det var et stort tilbageskridt, de hermed besluttede sig til. De opgav både at revidere punkt 3 i resolutionen og gennemføre det nye princip, en udskiftning og grundlæggelse af nye gårde og steder. Dvs. at rentekammerets forslag 21/1 1758 blev opgivet af embedsmændene på Bornholm. Hvad de foreslog, var blot, hvad man havde arbejdet med i de sidste 15 år og tilladt i små portioner, nu skulle ordnes på én gang. Det ville have sin værdi, men tingenes tilstand ville stadig være bevaret!

— — —

Efter denne betænkning gik der næsten fire år, inden rentekammeret svarede.¹³ Det skete 6. august 1765,¹⁴ hvad forekommer mig urimeligt langsomt, men det var heller ikke de venligste ord, Urne og Andresen havde brugt, og de havde næppe fremskyndet sagen.

Rentekammeret betragtede stadig sagen for at være væsentlig, men da almuen »af kærlighed til de gamle indretninger« havde opponeret kraftigt, skiftede man kurs. »Dog som sagen er af den største vigtighed for landets opkomst og velstand, og måske almuen ved igentagen gode forstillinger kunne bringes derhen at de selv kom til at indse deres eget vel, så vil man, for såvidt de udi deres betænkning af 26. november 1759 anførte små sogneudmarker angår, hellere end at underkaste almuen nogen tvang, endnu engang sætte forsøg derpå om de ikke dertil var at formå samme mellem

sig selv at dele; — — at sammenkalde de udi foranmeldte udmarker lodtagne beboere, dog separat såvidt hver udmark for sig angår, og forestille dem den fordel, de deraf kunne høste, når disse marker, hvoraf de hidindtil har haft så liden nytte, ved indhegning og separat tildeling til ethvert pågrænsende sted, blive henlagt, enten til eget brug eller til bebyggelse«. Man håbede nu ved overtalelse at kunne få gennemført en udskiftning af sogneudmarkerne. Som lokkemad brugte man, at man ikke ville opkræve nogen afgift, og at indtægten fra en eventuel bebyggelse, dvs. udbyggere, skulle tilfalde den, der fik jorden. Forslaget var et klart tilbud til en gruppe bønder, og det ville yderligere vanskeliggøre udbyggernes stilling og afhængighed af bønderne! Forslaget viste, at rentekammeret ikke havde fattet så meget af klagerne 1760–61, og udbyggernes klager over punkt 3! Man viste ingen imødekommenhed, men foreslog en ny urimelighed, at nogen skulle kunne få udmarksjord uden at betale afgift for den.

8. september svarede Urne og Andresen.¹⁵ Først skrev de, at den indskrænkning, som 5/8 1760 blev givet i bøndernes præference til udbyggerstederne, var umulig at holde, da bonden og udbyggeren holdt skjult, hvilke aftaler de indgik om afgift og fæste. Dernæst at det ikke var blevet til noget med at udstykke udmarken. Rentekammerets forslag 6/8 1765 måtte de på det kraftigste afvise, da det uden tvivl ville betyde uroligheder med de andre! Desuden mente de ikke, at man uden tvang kunne få bønderne til at enes om en deling af sogneudmarkerne. — Hermed faldt forsøget på at ændre princippet fra 1709.

Forsøget på at få et nyt princip mislykkedes på grund af for ringe forarbejde, og fordi forslaget ikke var tilpasset til de enkelte grupper med interesse i udmarken. Desuden at støtten til embedsmændene på stedet var for ringe, således at disse, efter at have været positive for forslaget, resignerede og meldte fra. De opgav at strides alene med de bornholmske indbyggere. Rentekammeret lagde for ringe en vilje og forståelse for klagerne for dagen og gjorde ikke noget for at tilpasse sit forslag. Endelig fulgte rentekammeret ikke den af Urne og Andresen anviste fremgangsmåde,

men valgte at gå frem med små skridt, en fremgangsmåde, der viste sig ikke at føre til noget som helst!

— — —

1759 tillod man sidst, at der blev indlagt af udmarken. Dette arbejde lå stille, medens man arbejdede med at gennemføre et nyt princip. Da det ikke førte til noget, begyndte der 1765 at komme ansøgninger ind om at rette gærder osv. Det afviste rentekammeret 27/5 1766¹⁶ at bevilge. Men da ansøgningerne blev ved med at komme, fik amtsforvalteren 9/5 1767¹⁷ ordre til at undersøge disse, og 8. december 1767¹⁸ bevilgedes ved kgl. resolution, at en række tilladelser blev givet til at indlægge udmarksjord. — Hermed var man tilbage i det gamle spor med det formelle grundlag i resolutionen og forordningen 28. juli 1739, og som blev brudt ved at give årlige bevillinger til at indlægge!

Sammenfatning og konklusion

Den bornholmske udmark var det område, som indbyggerne brugte i fællesskab til deres gårde og steders egne jorder. Udmarken må betragtes som ejet af dem, der udnyttede den.

1709 fastlagde rentekammeret det princip, at udmarken var fælled, og derfor måtte den ikke opdyrkes. Det var et klart indgreb i indbyggernes ejendomsret. Da denne afgørelse var ude af trit med de lokale forhold, blev den ikke efterlevet. Amtmanden lod flere sager pådømme ved landstinget, der ikke fulgte rentekammeret, men tog rimelige hensyn. Dog hævdede landsdommeren, at Højlyngen og lidt omliggende jord var kongens, og at indbyggerne kun havde en brugsret.

1718 besluttede rentekammeret at lade dette problem undersøge af en kommission. Dette gode initiativ blev overladt af en halsstarrig officer, v. Bippen, der efter en hurtig gennemgang af Nørreherred fastslog, at princippet fra 1709 skulle bevares, og at udmarken var kongens ejendom. Dette resultat, der fratog indbyggerne deres retmæssige ejendom og indskrænkede deres anvendelse af den, accepterede rentekammeret og udfærdigede en kgl. resolution og forordning. Og til trods for at det efterfølgende år 1721 viste,

at v. Bippen var helt galt fat, svigtede rentekammeret ham, men ikke hans stillingtagen. Den voldsomme uro imødekom rentekammeret ved at lade klagerne behandle og give økonomiske afslag efter tilskyndelse fra amtmænd West, da man 1726 udstedte en ny kgl. resolution og ved 1729 at give en moderation. For at gennemtvinge princippet lod rentekammeret 1727 straffen for at indtage jord skærpe.

Da amtmænd West ikke gjorde noget for at hindre, at der blev taget jord ind, fortsatte det. Også uroen omkring det ejendoms-mæssige forhold fortsatte. Derfor besluttede rentekammeret 1738 at lade dette undersøge af en uvildig kommission. Denne fandt frem til det delvis rigtige, at Højlyngen var kongens, og at sogne-markerne var indbyggernes. En gennemførelse af dette ville have mildnet overgrebet fra 1720, men for at undgå uro indstillede kommissionen, at man bevarede v. Bippens fejlagtige resultat og sikrede det med et par bestemmelser, der gav bønderne forret til udmarkslodderne, og som skulle skaffe overbefolkningen bort. Dette tiltrådte rentekammeret, selv om man benådede de 375 lov-brydere.

1739–45 var de eneste år, hvor det lykkedes at gennemføre princippet i praksis! 1745 begyndte rentekammeret at gennemhulle sit eget princip ved at tillade, at der blev indtaget jord fra udmarken. Dette fortsatte mere og mere til 1759 med erkendelsen om, at ellers ville nogle af dem ske ulovligt, da der stadig var et stort behov for jord. Det kom tydeligst frem 1760–61 gennem de mange ansøgninger.

1758 opfordrede rentekammeret til at ændre princippet fra 1709 og i stedet for gennemføre en udskiftning. Desuden ville man afskaffe den uheldige og misbrugte bestemmelse i punkt 3 fra 1739. Dette forslag blev godt modtaget af amtmanden og amtsforvalteren. Men da rentekammeret begyndte at gennemføre det i små stykker, kom der en kraftig reaktion på Bornholm, som rentekammeret ikke imødekom. Amtmanden ville ikke gøre noget uden støtte fra rentekammeret, og det fik han ikke. Derfor faldt forsløget,

og 1767 fortsatte man i den gamle bane med at give tilladelser, hvilket var i modstrid med princippet fra 1709, som man bevarede!

Rentekammerets stillingtagen var præget af uvidenhed om en fjerntliggende og ubetydelig ø. Derfor fastsatte man et simpelt princip 1709, der passede til alment danske forhold, men ikke til en ø med enestegårde og selveje. Desuden var viljen til at sætte sig ind i problemet ikke stor, og derfor lod man v. Bippen afgøre på sine vegne, hvorefter man undlod at ville beskæftige sig med det grundlæggende i emnet. Man udviste en vis ligegyldighed for det, der skete på Bornholm. Man var mest interesseret i, at der var ro, og derfor undlod man at ændre en fra 1739 erkendt fejlagtig bestemmelse og opgav i 1760'erne at få gennemført en udskiftning. I sidstnævnte tilfælde manglede man viljen til at forandre. – Rentekammerets stillingtagen var stedmoderlig.

Rentekammeret var på Bornholm repræsenteret af tre kommissioner. Den førstes stillingtagen var præget af, at dens militære viden var større end dens landbomæssige. Derfor tog den en enkelt beslutning, at princippet fra 1709 skulle bevares, og at al udmark var kongens ejendom. Denne beslutning stod den fast ved, selv om det betød splid med mange. Den anden var præget af en vis imødekommenhed over for indbyggerne for at dulme den uro, den første havde skabt. Den tredies stillingtagen var præget af, at den ikke skulle ændre på det, den første havde skabt. – Særlig den første havde en sikker stillingtagen til udmarken og de to andre havde den stillingtagen, at de skulle skabe ro om den førstes.

Kun 6 år (1739–45) lykkedes det at gennemføre dette princip. Den manglende gennemførelse skyldes, at befolkningen var stigende, og derfor måtte mange finde et udkomme ved at bygge et hus og opdyrke lidt jord på udmarken. Desuden var der et stort behov hos bønderne for at kunne forbedre deres drift ved at flytte gærder osv. Også mange var interesseret i at få mere jord i drift ved at opdyrke større lodder. Endelig at kontrollen med udmarken var meget begrænset, så indtil 1739 var forordningens strenge ord en tom trussel.

Befolkningens stillingtagen var præget af følgende sociale grupper og deres forskellige behov. 1. De store bønder, der var interesseret i at opdyrke mere jord og leje ud til udbyggere. 2. De bønder, der ville forbedre deres drift ved at rette gærder osv. 3. De små bønder, der var afhængige af udmarken til at have græsning på, skære lyng osv. og derfor var imod en opdyrkning. 4. De konservativt indstillede, der var imod forandringer, og de, der var bange for, at andre fik noget, de ikke fik, og derfor var imod indtagelser og udskiftning. 5. Fiskerlejer og byer, der var imod enhver formindskelse af udmarkens areal og snarere ønskede, at tidligere indlagde lodder blev lagt til fællesarealet igen. 6. De mange fattige, der som udbyggere kunne skabe sig en tilværelse ved at bo på og opdyrke lidt af udmarken. – Til disse store modsætninger kom den af rentekammeret skabte mellem udbyggere og bønder med punkt 3 i resolutionen 1739.

Afslutning – Udviklingens videre forløb

1767 begyndte man igen at tillade indtagelser. Dette fortsatte til 1844 med korte mellemrum.¹ Allerede 18/4 1769 gav kongen bemyndigelse til rentekammeret, at det kunne give disse tilladelser uden at skulle spørge.² Gennem alle årene op til 1848 arbejdede man på det samme grundlag.

Efter år 1800 begyndte det store arbejde med at opmåle Bornholm og mageskifte gårdene. Et naturligt led i dette arbejde var at få løst udmarksproblemet. 1832 udtalte Frederik 6. sin vilje til at få udskiftet. 1848 var dette tilendebragt. Lidt over halvdelen af jorden tilfaldt staten og resten indbyggerne. Statens del bestod af de hidtidige fæstelodder, der blev gjort til arvefæste, og af skov og jord udset til skovbeplantning. Indbyggernes del skulle deles mellem dem. Ved denne deling tog bønderne ikke hensyn til udbyggerne, men delte efter harkorn, således at udbyggerne for at få deres retmæssige del måtte føre sag ved højesteret, der i 1862 gav dem medhold. 1866 nedsattes ved lov en kommission til at ordne dette forhold. I stedet for at dele jordene anvendte man dem til sogneskove eller udstykkede dem til arvefæstelodder til udbyggere.

Hermed skulle en løsning være nået, hvis ikke finansministeren 1850 havde skabt et nyt problem ved at fastsætte, at 1 td. geometrisk mål var lig 1 td. sædejord eller kløvgang. Herved tvang man indbyggerne til at betale en ekstra afgift, da 1 td. sædejord eller kløvgang normalt dækkede et større stykke jord end 1 td. land. Dette løstes først 1913, hvor man nedsatte tillægsafgiften med 30 pct. Samtidig fastsattes det, at fæsteafgiften skulle uden forhøjet årsydelse være afløst og helt bortfaldet senest 1971.³

BILAG

Sammenligning mellem jordebøgerne 1727 og 1729 og moderationen 1729.

1727		moderation		ny indlagt		mere end 1727		
td.	skp.	td.	skp.	td.	skp.	td.	skp.	
1486	6	233	5½	21	2	23	3½	sædejord
1163	4½	234	6½	21	0	24	7	kløvgang
56¼		26		—		—		læs enge

Ændringer fra sædejord og kløvgang

til kløvgang og sædejord						1729		
td.	skp.	til	td.	skp.	td.	skp.		
45	6	32	3		1330	1		sædejord
44	1½	33	4		1008	1		kløvgang
—		—			30¼			læs enge

Jordebogens fordeling 1729

	antal	antal med sædejord	sædejord		antal med kløvgang	kløvgang		kålhaver
			td.	skp.		td.	skp.	
bønder	462	341	626	½	288	768	7	0
udbyggere	519	438	700	5½	224	231	2	43
andre	16	15	3	3	1	8	0	0
Engene fordeltes: 15 bønder — 23¼ læs								
5 udbyggere — 7 læs								

RENTEKAMMERET

Fordeling efter størrelse

større el. lig 5 td. sædejord:	bønder	udbyggere	
	antal	19	23
	mængde	138 td.	156 td.
		4 skp.	2 skp.
større el. lig 5 td. kløvgang:	antal	49	4
	mængde	355 td.	28 td.

Jeg er ikke gået i detaljer med dette bilag, da det ikke er opgavens formål. Når jeg gengiver det, er det for at supplere, hvad udmarken var. Det væsentligste er, at lodderne var meget små, kun ca. 2 td. pr. person.

Note: Jordebogen 1729 har som summa sumarum 2308 td. 2 skp. Efter min sammentælling skal dette tal være 2338 td. 2 skp.

NOTER OG HENVISNINGER

ad Opgavens formål

1. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 1. s. 281. B. befolkning 1658 – 8200 – bd. 1. s. 276. 1653–55 døde o. 4900 af epidemi, hvilket vil sige, at befolkningen før var o. 13000 – bd. 2. s. 140. B. befolkning 1710: 14298 – 1753: 17097 – 1801: 19013. Disse tal skal tages med forbehold, men de tyder dog på, at befolkningen var stigende.

5. RK 361,63. I en kopi af en RK forestilling af 28/2 1784. De samme tal citeres af F. Thaarup i B. krønike s. 49.

6. Se Videnskabernes kort fra 1805. I dag er B. Danmarks skovrigeste amt med et skovareal på 19 %.

7. Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 18.

8. Fotokopi findes i Aage Brandt: B. efterslægtsselskab og B. landøkonomiske forening osv.

9. Betænkning fra Urne og Andresen til RK 26/11 1759. B.A. Opl. om udmarksjordene 1731–1802.

10. Urne, Agerdyrkningens behandling på B., s. 67 – Da B. først blev opmålt i forrige århundrede, er begge disse tal skøn.

ad Redegørelse for, hvad udmarken var

1. Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 18.
2. Ikke at forveksle med de udmarksområder, der enkelte gange kaldtes det samme.
3. Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 19.
4. Det vil sige at trække lyngen op med rod. Det var en dyr form med hensyn til gendannelsen.

ad Baggrunden

1. B. (Hammershus len) var overladt

- til Lübeck, som len i 50 år fra 1526. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 1. s. 110.
2. Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 23.
 3. Skursmør og kosmør ydedes med en lige stor mængde år efter år og fordeltes mellem bønderne efter antallet af køer. Navnet skur skal komme fra den skure, det skår, som man skar i regnskabsstokken. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 1. s. 213.
 4. Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 27.
 5. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 1. s. 229.
 6. Eksempler i RK 361,58 fra lensmand Holger Rosenkrantz i 1630-erne.
 7. Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 31 – B. havde i alt 680 selvejergårde, 219 vornedegårde og 17 frigårde. Bulmer, Bemærkninger om B. bøndergårde, s. 44 – En afskrift af undersøgelsen findes i Jørgensen, Gamle optegnelser om B. i svundne tider.
 8. Gærdet, der dannede grænsen mellem gårdens egne jorder og udmærkens fælles jord.
 9. Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 31–32.
 10. Kommissionsforretningen 1720, RK 361,57.

ad Den første principbeslutning 1708–09

1. B.A. rentekammerbreve 1703–26.
2. Danske lov 3-13-13, »bonde må ej indgrave –, Ej heller aflukke enten folke- eller fægang, hvor den har været af alders tid«.
3. Bulmer, Den bornholmske sandemands institution. Sandemændene er at betragte som noget lig en senere tids sognefogder. Der var en sandemand i hvert sogn, og han lønnedes med en fri gård og en lille penge løn. Han var det offentliges repræsentant i sognet.
4. RK 2243,71.
5. En smørskat. Den svaredes for at få lov til at udnytte udmærken til græsning og tørveskær.

6. B.A.S. 7.

ad Perioden 1710–18, landstingets stilling

1. Ifølge kommissionsforretningen 1720 – RK 361,57. Der er intet, der tyder på et skel 1710.
2. Tidens betegnelse for husmænd på B.
3. B. landstings justitsprotokol 1701–18, datoerne 30/5–14, 27/11–15 (to domme) og 16/9–16.
4. Referat af domsforretningen ved nørreherredsting og landstinget i RK 361,57.
5. Jævnfør RK henvisning til Ancker Müller i brevet 24/6–08, B.A. rentekammerbreve, og til de af A.M. udstedte skøder RK 361,57.
6. Vallensgård, K.M.Kofoed, 2 bornholmske storgårdes historie.

ad 1. Kommission 1718–22

1. Ifølge Zahrtmann, Opdyrk. af B., s. 37. Z. henviser til RK 361,57, men i denne har det ikke været mig muligt at finde oplysningen, såvel som andetsteds.
2. RK 361,64, kopi.
3. B.A. kommissions akt ang. de indtagne udmærker 1721, kopi.
4. 10/10 var der blevet dannet en kommission af Bippen, Herbst og Kofoed til at undersøge sandflugtsskaderne i Poulsker og give råd til at forhindre dette.
5. Af uvidenhed om udmærkens fire dele. Kommissionen behandlede hele udmærken, men gav ikke udtryk for, at denne kunne deles i fire dele.
6. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 2, s. 112–13.
7. B.A. kopibog 1718–21.
8. Også kaldet »kirkestævne«. Offentligt møde, ofte om søndagen i forbindelse med gudstjenesten.
9. Selvejergårde med forskellige skatteprivilegier.
10. En selvejergård, der tidligere havde været vornedegård.
11. Østerherredstingbog og B. landstings justits protokol.

12. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 2. s. 112–13.
13. En fuldstændig kopi af denne sag ved nørreherredsting og ved lands-tinget i RK 361,57.
14. B.A. Kommissions akt ang. de ind-tagne udmarker 1721. Eksemplet er til Knudsker. De kilder i RK 361,58, der refererer sig til denne, er fra Nørreherred og byerne Hasle og Allinge-Sandvig. 25/7–19 var det nødvendigt at erindre sandemanden i Åker om, at han ikke havde svaret. B.A. kopibog 1718–21.
15. RK 361,58.
16. RK 361,57.
17. RK 361,59 og B.A.S. 39. Ved denne sammenligning må det dog ikke glemmes, at der stadig foregik en ny-brydning af jord, så det er ikke utænkeligt, at en del af forskellen skyldes dette.
18. RK 361,58.
19. En skovforordning. Den pålagde, at bønderne skulle holde gårdene ved-lige og opfordrede til at sætte sten-gærde. Men den talte på intet sted om tilladelse til at rette el. flytte gærde.
20. 30/3–19 B.A. kopibog 1718–21.
21. Kommissionsforretningen, RK 361,57.
22. RK 2211,80–28/10 og RK 2243,94 – 22/6–20 og RK 2243,95 2/11 og 17/12–20.
23. Kløvgang, bornholmsk for græsgang.
24. To store sogneudmarker i Klemens-ker, Rutsker og Nyker.
25. RK 361,57.
26. RK 2211,80.
27. Kong Frederik 4. allernådigste for-ordninger og åbne breve fra år 1720 til 1721.
28. B.A. Kommissions akt ang. de ind-tagne udmarker 1721 og RK 2243,95.
29. RK 2243,94 og 95. Har ingen breve om udmarken mellem 28/7 og 2/12–20.
30. RK 2243,94.
31. B.A. kommissions akt ang. de ind-tagne udmarker 1721.
32. B.A.S. 122 og 123, fæsteprotokoller 1721–27 og 1736–51. – B.A.S. 111, 112, 113, 114, fæsteprotokol. 1752–82. Fæstebrevene var af en enkel form. Det væsentligste var jordstør-relsen og fæsten og afgiftens stør-relse. Endelig nogle bemærkninger om at holde træbevoksning vedlige og gærder og led.
33. 21/4–21 svarede kommissionen RK 361,57, note 31 også til dette.
34. RK 361,57, 21/4–21.
35. Privilegierne, der hentydes til, var dem, der blev udstedt i forbindelse med opstanden 1658. Afskrift fra Skovgaard, Beskrivelse over B., 1804. 1. privilegium: 29/12 1658 »at vi samme deres troskab, når gud giver bedre tilstand ved al ggl. nåde vil erindre og nu med sådanne privile-gier og benådninger forsyne, både på udskrivning, skat og i andre måder, hvorved landets bedste og opkomst kan søges«.
2. privilegium: 3/5 1659 »Da lover og forpligter vi – bemeldte vort land Bornholm tilligemed vores kære un-dersætter – nu har antaget og annam-met under – protektion og beskær-melse dem imod alle og enhver efter yderste formue at forsvare og ved lov og ret erholde, mener også dem aldrig til vores fjender de svenske, som tilforn er sket, at overgive, og udi alle måder os imod dem, som en nådig og mild herre og øvrig-hed bete (lægge for dagen) og errise (give til kende).«
- Det første var løfter, og det andet lovede at forsvare Bornholm og op-retholde lov og orden. Der loves intet om skatteforhold. – Men af mine kilder fremgår det, at det var en almindelig opfattelse, at Fr. 3. havde fritaget for nye skatter.
36. RK 361,57.
37. RK 2243,95 og 96 indeholder ingen

- breve til B. om udmarken end dem, jeg har refereret til.
38. Forordningen 25/11 1720: Efter at have givet tilladelse til, at det, der er indtaget, må forblive, fortsættes der, »desligeste og, at selvejerne på landet, som sådanne indhegninger eller huse nu til brug kan vorde bevilget at nyde ved deres skøder, som de ved forefaldene køb og salg om bemeldte deres ejendoms ret, såvidt de til samme af alders til og lovlig adkomster kan være berettiget, udgive, iagttage at disse til brug bevilgede jorder og huse derudinden blive exciperede.« – Altså at selvejerne, hvis de kan dokumentere ejendomsret til deres udmarkslodder, må de beholde dem, hvis ikke, skal lodderne ikke medtages i deres skøder.
 39. Ikke alle gårde lå med direkte adgang til udmarken. De havde så adgang gennem de såkaldte udmarksgader mellem markerne.
 40. Det var spørgsmål om 1) hvordan der skulle forholdes med nogle moser, 2) om pantning for at få penge til stempelpapir til fæstebrevene, 3) om nogle borgere i Hasle, der ikke ville betale udmarksafgiften, 4) om striden mellem Horn og Gudmanzen, 5) om kommissionens betaling og udlæg, den havde gjort, 6) om en ordre til amtsskriveren om at opkræve afgiften, 7) om smæde- og rygteforfatterne, 8) om at sandemændene kun skulle have deres embeder i 2–3 år, så de ikke blev så sammen-spiste med bønderne og 9) om kommissionens gæld.
 41. B.A. kopibog 1718–21.
 42. Kopi i RK 361,57, der svarer til originalen i Nørreherreds tingbog 1716–22.
 43. RK 361,57. Tingvidnerne findes i Nørreherreds tingbog 15/8–21 og Østerherreds tingbog 15/9–21. Der vidnedes om de allerede nævnte klager.
 44. B.A. rentekammerbreve 1703–26. RK til Reedtz 24/6–08 refererede til en supplique fra Årsdale.
- ad 2. Kommission 1723–27 og det afsluttende arbejde af amtmand West til 1731*
1. Kopi, kommissionsforretningen RK 361,58.
 2. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 2. s. 117.
 3. RK 361,58.
 4. De gamle dokumenter skal være en dom og et 22 mandsvidne. Dem kender jeg ikke. Jeg har ikke andre steder mødt oplysninger om, at der betaltes skat af sogne- og strandmarker.
 5. B.A. Oplysninger om udmarksjordene 1731–1803.
 6. Kommissionsforretningen, RK 361,58.
 7. Skøderne var af denne type: »med al sin tilliggende ejendom, der nu tilligger og af Arilds tid tilligget har, som er ager, eng, skovmark, fiskevand, fægang, vådt og tørt, inden og uden gårde være sig ved hvad navn det er.« 29/1 1582 af Peder Strange kopi i RK 361,64. – Alle skøder, jeg har set, er af denne type, så Herbst og N. Nielsens forklaring var ikke rigtig, da det ikke står så præcist, som de formulerer det til.
- Loven 3–13–13: Bonde må ej indgrave eller indlukke, nogen ager, eng eller jordbund, uden hans husbonds minde og alle lodsejeres samtykke; Ej heller aflukke enten folke- eller fægang, hvor den haver været af Alders tid.
8. Loven 5–3–13: Sælger mand anden jord, og der tvistis om, hvad heller han købte mere, eller mindre, og har den, der købte, 20 års hævd derpå ukært til tinge, da kan han ej vinde den igen, der solgte.
- Loven 5–5–5: Lavhævd bør ingen at nyde på nogen ejendom, uden han klarligen beviser, han har lovlig ad-

komst derpå, ved arv, køb, mageskifte, gave eller 20 års hævde uden nogens anke og påtale, og således bekommer den uden kære af alle dem, som derudi kunne have noget at sige.

Loven 5-5-1: Hvis gods og ejendom har haft i hånd og hævde i 20 år ulast og ukært til tinge, det beholder han, uden anden adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, medmindre det bevises, at han havde det, enten til pant, eller forlæning eller i forsvar.

9. Den person, der rejste til kongen på alles vegne.
10. RK 211,86, trykt i Bornh. Saml. bd. 3.
11. B.A. rentekammerbreve 11/3 1730. H.K. fik da en mild dom på 20 rd. til de fattige.
12. RK 2243,102, 31/8-26 til kommissionen, RK 361,78 kopi til Horn.
13. RK 2243,102.
15. RK 361,61, kopi.
14. B.A. rentekammerbreve 1703-26.
16. RK 361,61, amtmand Urne til RK 2/4 1744.
17. RK 2211,87.
18. RK 361,59.
19. RK 2211,88.
20. B.A. rentekammerbreve 1727-40.
21. Kong Frederik 4. allernådigste forordninger og åbne breve fra 1727 til 1728.
22. Kgl. resolution 22/1 og 5/2 1728, RK 2211,89.
23. B.A.S. 29 og 39 og RK 361,59.
24. Disse tal afviger lidt fra moderationens tal, men ifølge min sammentælling er det de rigtige. Moderationens tal er 234 td. 3½ skp. sædejord, 236 td. 5½ skp. kløvgang og 26 læs enge.
25. B.A. rentekammerbreve 29/11-29.
26. RK 361,65.
27. Kgl. resolution 17/11-29 og 23/1-30, RK 2211,90.
28. RK 361,64 West til RK 16/11-29.

ad Den mænglende gennemførelse af beslutningerne 1730-38

1. Kopi, RK 361,65, »konform med originalerne testeret af West«.
2. Kgl. resolution 28/7-39, RK 2211, 101.
3. B.A. rentekammerbreve 1727-40.
4. RK 361,65, til kommissionen af 38.
5. Vesterherredstingbog 12/8-34, Nørreherredstingbog 18/6, 25/6-34. Vidner om, at det for det meste var fattige og soldater, der havde indlagt på sognemarkerne, strandmarkerne og fællede. Og at dette ikke var til skade for nogen.
6. RK 2243,112.
7. Ved et gennemsyn af Vester-, Øster- og Nørreherredstingbøger 1730-38, Hammershusbirkstingbog 1730-38 og Sønderherredstingbog 1730-32, samt Bornholms landstings justitsprotokol 1730-38 har jeg ikke fundet én eneste dom om ulovlig indtagelse af udmarksjord.
8. Frederik Ludvigsen, Jej Svendsen og Niels Hansen til kongen 4/9-34, RK 361,64.
9. RK 2243,110, 16/10 og 6/11-34.
10. RK 361,64.

ad Den 3. kommission 1738-39

1. Spørgsmål forfattet af A. Højer og svar af J. A. Pater 6/2-38, RK 361,64.
2. RK 2243,113.
3. RK 2243,113, RK til hofmarchal Gram 23/8-38.
4. 2211,100.
5. Afgift betalt af selvejergårde, fastsat til 5 rd.
6. Kgl. resolution 28/7-39, RK 2211, 101 og trykt i Bornh. Saml. bd. 5. Selve udnævnelsesbrevet kender jeg ikke, så det er ved en tilbageslutning, at jeg er kommet frem til, hvad kommissionen skulle undersøge.
7. B.A.S. 7.
8. RK 361,65.
9. B.A.S. 7, 3/11 og 6/11-38 kommissionen til Schrøder.

10. RK 361,64.
 11. RK 361,64, 7/3-31 og 8/6-33 til-ladelsesbreve fra West.
 12. RK 361,65, kopi.
 13. Dette fremgår af RK til kongen 30/4-39, RK 361,64.
 14. RK 2211,101, 9/7-39 fik West en afdragsordning.
 15. RK 2211,101 og trykt i Bornh. Saml. bd. 5.
 16. Det var et klart tilbud til bønderne, og begrundelsen skal sikkert søges i, at udmarkslodderne kunne ligge ret spredt, og bestemmelsen skulle give mulighed for, at der kunne ske en samling og udstopning af huller. Desuden lå nogle udbyggersteder i vejen for uddrift osv. eller på anden måde uhensigtsmæssigt.
 17. Kong Christian 6. allernådigste forordninger og åbne breve fra år 1739.
- ad Gennemførelse af beslutningerne 1740-58*
1. B.A. jordebog 28/12-43 og Continuation. En medvirkende årsag til forsinkelsen var nok, at der ikke var en fast amtmand før Urne i 1740.
 2. RK 2243,114.
 3. B.A.S. 123.
 4. B.A.S. 46.
 5. RK 361,61.
 6. B.A. oplysninger om udmarksjorderne 1731-1803.
 7. I amtsstuen og amtets jordebøger er der påskrevet, hvilke det drejede sig om. B.A.S. 39 og B.A. jordebog 43.
 8. RK 2211,105, 17/12-43. En auktion over udbyggerstederne ville også have været i strid med resolutionen 39, punkt 3, om at stederne skulle tilbydes de nærmestboende ved fæstledighed.
 9. Om gårdsalget. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 2 s. 128-30.
 10. B.A. rentekammerbreve.
 11. B.A. rentekammerbreve 5/9-39.
 12. B.A.S. 3. denne ordre kan ikke kon-trolleres, da tingbogen ikke findes i denne periode i Sønderherred. Af de andre ses, at der var en tilsvarende ordre, og der blev rejst sag.
 13. Disse 3 herreders tingbøger.
 14. Kastellet i København.
 15. B.A.S. 9. amtmand Urne til Schrøder 24/5-42.
 16. RK 2211,106.
 17. Ved et gennemsyn af tingbøgerne indtil 1761 har jeg kun fundet en dom efter 1744, nemlig i Nørreherred 28/10-57 over Jørgen Pedersen i Klemensker, der dømtes ifølge loven, men 10/1-58 (B.A. rentekammerbreve) blev benådet med at betale afgift af de 2 skp., han havde indlagt. Desuden mistede han en et år gammel tilladelse til at indlægge lidt jord. Samt at han skulle betale 2 sletdalere til sognets fattige.
 18. RK 361,64.
 19. Denne bestemmelse svarer til Danske lov 3-13-4.
 20. B.A. rentekammerbrev 23/12-1741 og bilag udb. til kongen 11/11-41.
 21. RK til Urne 11/12-51, B.A. rentekammerbreve, refererer til 3 suppliquer, RK til Urne 8/4-52 refererer til 4 suppliquer. Det fremgår af RK til Urne 21/1-58, at denne ikke havde svaret på de suppliquer, man sendte til udtalelse 11/12-51. Dette skyldes sikkert, at Urne 20/10-51 havde skrevet til RK om problemet og ikke uvillighed.
 22. B.A. oplysninger om udmarksjorderne 1731-1803. Urne og Andresen til RK 26/11-59.
 23. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 2 s. 126.
 24. RK 361,78, kopi.
 25. Det vil fortrinsvis sige på smålyngen i Pedersker og Åker og på strandmarkerne i samme sogne.
 26. B.A. rentekammerbreve 10/5-49, 11/4-50 og 30/1-51 med bilag, plus B.A.S. 7 30/1-51.
 27. B.A.S. 3, 21/4-51.
 28. RK 361,61, 3/9-51, Urne til RK.

29. B.A.S. 7, RK til amtsforvalteren 3/6-52.
30. B.A. oplysninger om udmarksjorderne 1731-1803. RK til Urne 11/12-51 og auktionsforretning 31/1-52.
31. B.A. ujournaliserede breve 1708-1808.
32. RK 361,78.
33. Urne og Andresen, note 22, skrev, at »men uagtet sådant sker (at 100 rejser bort om året), bliver endda flere end landet kan ret føde« tilbage.
34. B.A.S. 10, RK til amtsforvalteren 1/4, 24/8 og 12/10-69.
35. B.A. ansøgninger om udmarksjordene 1744-59.
36. Listen er udarbejdet ifølge jordebog 1743 og dens continuation. Nogle blev ikke ansat til sædejord og kløv-gang på grund af stedets lidenhed.
37. B.A.S. 11. Alle kilderne findes i denne pakke fra årene 1752 og 1758.

ad Forsøg på at gennemføre en ny principbeslutning 1758-67

1. B.A. oplysninger om udmarksjorderne 1731-1803.
2. RK til Urne 11/12-51. B.A. rentekammerbreve.
3. Det vil sige samme kendelse som gårdene.
4. RK 2243,128.
5. RK 361,78 oplyser, at folketallet steg fra 17.097 til 17.726 i perioden 1753-87, så dette argument er ikke rigtigt. Den store indførsel skyldes snarere, som U. og A. selv skrev, at der havde været misvækst i flere år.
6. Det mente Prahls også i sin agerdyrkingens catechismus fra 1777. S. 44-46 behandlede han opdyrkingen og gav råd om, hvordan det kunne ske. Han var også sikker på, at man kunne opdyrke med fordel.
7. Urne: Agerdyrkingens behandling på B. s. 66-67. Man lod kreaturerne gå på de agre, der lå brak, selv om

de var ringe, men man lagde ikke sine egne jorder ud som græsgang. Derfor brugte man udmarken som græsgang. Også her gav Urne udtryk for, at en del af udmarken kunne opdyrkes. Han anslog udmarken til at være større end det dyrkede og bebyggede areal.

8. B.A.S. 3. Originalen til sandemand Ansker Kofoed i Ibsker findes i B.A. oplysninger om udmarksjorderne 1731-1803. Den er påskrevet, at den blev oplæst på Svaneke og Ibsker sognestævner.
9. RK 361,63.
10. RK 361,61 bønder til kongen 13/10 og 18/11-60, borgere i Svaneke til kongen 27/10-60, bønder og borgere til kongen 28/12-60, og borgere i Allinge til kongen 13/5-61, borgere i Allinge til den beständige kommission 28/2-61 og en udateret klage.
11. B.A.S. 9, 25/4, 2/5 og 30/5-61.
12. Forordning angående landvæsenets forbedring, ved at få det derudi værende fællesskab, for det første, såvidt Sjælland samt Møen og Amager er betreffende, ophævet med videre 29/12-1758. Tilsvarende forordninger for Fyn, Lolland og Falster 28/12-59 og for Jylland 8/3-60 plus en for hele landet 15/5-61. Disse forordninger viser klart, at man ville udskifte fællesarealer og forbedre driften. Disse og en forordning for Norge 6/5-54 om at placere gårde på de hidtidige almindinger viser klart, at det RK foreslog for B., var noget, man var i gang med i hele kongeriget.
13. I RK 361,61 findes en kladde til et brev til Urne i august 1762, hvori RK gav udtryk for at mene, at det ikke var nødvendigt at have en trediedel af øen liggende til græsning og brændsel. Hvad man besluttede på grundlag af dette fremgår ikke. I RK 2243,130-132 (årene 1762-64) findes ikke breve til B. om udmarks-

POUL ERIK STRØMØ

sagen og heller ikke i B.A. eller B.A.S.	<i>ad Afslutning. Udviklingens videre forløb</i>
14. B.A.S. 7 og RK 2243,133.	1. B.A. jordebog 1743 og kontinuation.
15. RK 361,85.	2. RK 2211,132.
16. RK 2243,133.	3. Zahrtmann, Bornh. hist. bd. 2 s. 224-28.
17. B.A.S. 9.	
18. RK 2211,130.	

FORKORTELSER

B. = Bornholm	skp. = skæppe
B.A. = Bornholms amt	td. = tønder
B.A.S. = Bornholms amtsstue	udb. = udbyggere
Bornh. hist. = Borringholms historie	v. = vornedegård
Bornh. Saml. = Bornholmske Samlinger	3-13-13 = Danske lov 3. bog, 13. kapitel, 13. artikel
rd. = rigsdaler	Opdyrk. = Opdyrkningen
RK = Rentekammeret	Opl. = Oplysninger
s. = selvejergård	

LISTE OVER ANVENDT KILDEMATERIALE

Rentekammeret

Registratur: Rentekammeret 1. Danske og norske afdelinger 1660-1848, ved J. Holmgaard, 1964.

nr.	titel
2211,50-74	Relations- og resolutionsprotokoller for Danmark og Norge 1703-20.
2211,75-134	Relations- og resolutionsprotokoller for Danmark 1720-70.
2243,52-138	Sjællands stifts renteskriverkontor - Ordre- og missiveprotokoller.
361,57	1715-21 Breve og dokumenter vedr. kommissionen af 28/12 1718 ang. udmarksjordene på Bornholm.
361,58	1722-24 Breve og dokumenter vedr. kommissionen af 20/9 1723 ang. udmarksjordene på Bornholm.
361,59	1727-29 jordebøger over den indtagne udmark på Bornholm.
361,61	1744-67 indkomne sager fra Bornholm, navnlig vedrørende udmarksjordene.
361,63	1775-1832 sager vedrørende udmarksjordene på Bornholm.
361,64	1729-40 diverse sager navnlig vedr. kommissionen af 1738 til at undersøge forskellige forhold på Bornholm.
361,65	1738-39 dokumenter vedr. kommissionen af 1738 til at undersøge forskellige forhold på Bornholm.
361,78-85	Bornholmiana. Efterretninger og aktstykker vedr. Bornholm, samlet af F. Thaarup.

Bornholms amt (uregistreret)

Ujournaliserede breve 1708-1808.

Ansøgninger om udmarksjordene 1744-59.

Oplysninger om udmarksjordene 1731-1803.

Rentekammerbreve 1703-10 og 1721-71.

Kopibog 1718-21.

RENTEKAMMERET

Kommissions akter angående de indtagne udmarker 1721.
Extrakt og jordebog 1743 over fæstegodset.
Jordebog 28/12 1743 plus continuation 1745–1844.

Bornholms amtsstue

Seddelsregistratur på Landsarkivets læsesal.

nr.	titel
3	Brevkopibøger 1736–62.
7	Breve fra rentekammeret 1694–1782.
9	Breve 1741–68.
10	Breve fra før 1787.
11	Breve fra før 1787
29	Moderation af matriklen 1729.
39	Fortegnelser over udmarksjordene 1729, 1829 og 1839.
46	Hovedbøger over indkomne kendelser og fæstepenge 1744–62.
110–113	Fæsteprotokoller 1719–68.
122–123	Fæsteprotokoller 1721–27 og 1736–51.
124–125	Fæstebreve 1721, 1727, 1730, 1733–38, 1740–50 og 1751–70.
	Afskrivningsbøger for landgilde:
152	Vesterherred 1756, 1761–65, 1767–68.
160	Østerherred 1759, 1761–62, 1764–69.
168	Nørreherred 1755, 1760–63, 1765–72.
176	Sønderherred 1755–57, 1761, 1766.

Bornholms landsting

Justitsprotokoller 1701–18, 1718–42, 1742–65.

Rechtsbetjent arkiver

Nørreherred, tingbog 1711–62 (6 bøger).
Østerherred, tingbog 1712–61 (5 bøger).
Sønderherred, tingbog 1721–32, 1763–86.
Vesterherred, tingbog 1709–64 (6 bøger).
Hammershusbirk, tingbog 1702–71 (4 bøger).

Forordninger

allernådigste forordninger og åbne breve for år 1720 til 1721.
43: Forordning angående indtagelse og indhegning af udmarker 25. november 1720.
44: Forordning angående at ingen må oprive marregræs 25. november 1720.
For år 1727 til 1728.
7: Placat at ingen må rive lyng og hugge træer inden for stenene ved Almindingen
29. marts 1727.
27: Placat angående de såkaldte udmarker på Bornholm 9. september 1727.
For år 1739.
28: Forordning om de forhen udgivne forbud angående udmarker og Almindingen
28. juli 1739.

Kort

Videnskabernes selskabs kort over Bornholm 1805.
Hammers kort over Bornholm fra 1750'erne.

(I noterne har jeg henvist, hvis kilden findes på tryk).

POUL ERIK STRØMØ

LITTERATUR

- Aage Brandt Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms Landøkonomiske Forenings virksomhed 1805–1955. – Beretning redigeret af Aage Brandt, 1958.
- Henry Bruun Danmarks amtsforvaltere 1660–1848, 1919.
- J. Bulmer Bornholms skatteprivilegier, Bornh. Saml. bd. 8, 1913.
- J. Bulmer Højlyngen. Almindingen. Udmarksjordene. Bornh. Saml. bd. 2, 1907.
- J. Bulmer Den bornholmske sandemands institution. Bornh. Saml. bd. 3, 1908.
- J. Bulmer Bemærkninger om Bornholms bøndergårde. Bornh. Saml. bd. 4, 1909.
- P. Engelstoft Dansk biografisk leksikon, bd. 1–26, 1933–44.
- S. Dahl
- Olaf Hansen Bornholmske gårdnavne, samlet af, 1966.
- J. Hvidtfeldt Håndbog for danske lokalhistorikere, 1965.
- Stig Juul Danske lov, udg. af, 1949.
- J. A. Jørgensen Gamle optegnelser om Bornholm i svundne tider, 1897.
- K. M. Kofoed To bornholmske storgårdes historie, Bornh. Saml. bd. 11, 1917.
- Janus Olsen De bornholmske udmarksjorder, Bornh. Saml. bd. 13, 1920.
- J. P. Prah Agerdyrkningens catechismus, efter Bornholms agerdyrkningsmåde, 1777, ny optryk 1970.
- Aage Rohmann Amtmand Urnes Bornholms beskrivelse 1745, Bornh. Saml. bd. 35, 1957.
- P. Rosenkrantz Amtmandbogen, portrætter og biografier af stiftamtmænd og amtmænd i Danmark 1660–1935.
- P. N. Skovgaard Beskrivelse over Bornholm, 1804.
- F. Thaarup Bornholms krønike. Minerva, 1837–38.
- L. de Thurah Omstændelig og tilforladelig beskrivelse om den i Østersøen liggende, under det kongelige danske herredømme blomstrende navnkundige ø, Bornholm, 1756.
- J. C. Urne Agerdyrkningens behandling på Bornholm. Udg. af Aage Rohmann, 1964.
- M. K. Zahrtmann Opdyrkningen af Bornholm igennem tiderne, Bornh. Saml. bd. 15, 1924.
- M. K. Zahrtmann Borringholms historie, bd. 1–2, 1934–35.
- Trap Danmark, Bornholms amt, 5. udg. 1955.
- Bornholmske stednavne, udgivet af Stednavneudvalget, 1951.

NYT FRA BORNHOLMS MUSEUM 1974

Ved *Henrik Vensild*

1974 blev et meget aktivt år for Bornholms Museum, ikke blot fordi besøgstallet rundede de 20.000 og i Erichsens gård næsten nåede de 3000, men fordi der skete så meget både inden for museets vægge og ude i marken.

Mange nye genstande, billeder og oplysninger, har fundet vej til museets samlinger og arkiver, og indsamlingen har særlig koncentreret sig om de emner, som de nyindrettede udstillinger viser, og som de nærmest kommende udstillinger skal vise.

3 møblementer

De folkelige møbler, bonde- og borgermøbler fra 17–1800 årene, har museerne samlet på i mange år. Tiden er gået, og mange nye møbeltyper har set dagens lys og er forsvundet igen. Det er umuligt at samle på dem alle. De senere typer er jo også ensartede over hele landet, men nogen må der dog skaffes plads til. Derfor modtog museet med glæde tre møblementer i det forløbne år trods svære pladsproblemer.

Det drejer sig dels om den kendte klunkestue fra den gamle rektorbolig i Søndergade i Rønne, som har været omtalt i de bornholmske aviser flere gange. Den stod praktisk talt som ved stuens indretning i 1890'erne, da fru rektor Kofod døde i 1974, og arvingerne skænkede den da til museet, hvor man venter på plads til at udstille den.

Fra et andet hjem, afdøde kollektrice frk. Petra Petersen, Vesetsgade i Rønne, fik museet også en gammel plydsstue. Et meget typisk møblement fra tiden o. 1910 med lille sofa, to lænestole, bord og fire stole. Samtidig fulgte også alle de ting med, som giver møblementet liv, nemlig plydsdugen, den hvide lysedug, krystalskålen, blomsterstander med palme i bornholmsk urtepotteskjuler, gram-

mofon til optræk, hængelampe, portier m. m., så stuen til sin tid kan udstilles så komplet som muligt.

Samtidig fik museet affotograferet en serie gamle billeder af Petra Pedersen og hendes forældres hjem, som viser, hvordan møbleringen har holdt sig siden århundredets begyndelse, fig. 1, så man her også har noget at gå ud fra, når møblementet senere skal genopstilles på museet.

Den kendte snedker Hammer i Nexø forfærdigede i 1910 et udskåret spisestuemøblement, som bagermester M. Ecksten brugte som bryllupsgave til sin søn, der bosatte sig i Rønne. Siden er møblementet gået i arv og er nu p. g. a. pladsmangel endt på museet for sammen med de to omtalte møblementer, når plads gives, at kunne fortælle om, hvad der fulgte efter 1800 årenes møbeltyper.

Sølvturningerne fra Vallensgård

I 1973 fik museet skænket et par mærkelige små sølvturninger af form som siddende menneskefigurer, fig. 2. De er 1,8 cm lange

Fig. 1. Plydsstue fra frk. Petra Pedersens hjem i Vesetsgade i Rønne. Indrettet af hendes forældre o. 1910, som i 1974 blev skænket til museet. (Efter gl. fotografi)

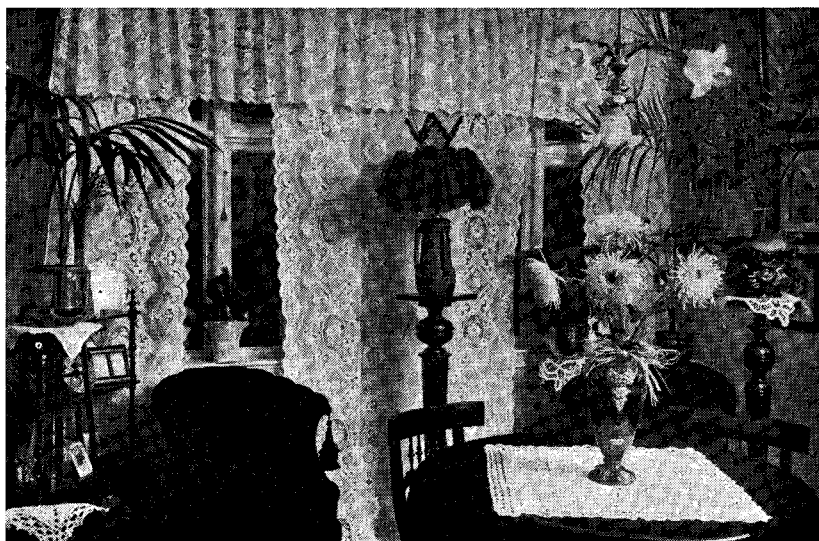

Fig. 2. Sølvterningerne fra Vallensgård. To små hugsiddende mænd, lavet i Tyskland i 1600 årene. (foto Algot).

og har tydeligt angivne terningøjne fordelt på hoved, krop og lemmer. Terningerne stammer i sin tid fra Vallensgård i Åker, hvor familietraditionen siger, at de skulle have tilhørt Schweder Ketting, den lübske statholder, som ejede gården i 1570'erne. Men hvad er det egentlig for nogle små terningmænd, og hvor og hvornår er de lavet? Det eneste sikre var, at de i 1883 fulgte med en datter fra Vallensgård til Rønne, så ungdomperioden kunne lades ude af betragtning. På Nationalmuseet findes et par lignende terninger af porcelæn, men dem vides der ikke andet om, end at de kom til museet i 1917. Hos en ældre guldsmed i København findes en næsten hel terning magen til museets, som kom til faderens sølvsmedje o. 1900 sammen med andet skrotsølv for at blive smeltet om. Men da den ikke var særlig vægtig fik den lov til at overleve og sidder nu på en lille potte som sølvfigur. Heller ikke her var der yderligere oplysninger at hente.

Efterlysning i de bornholmske dagblade samt hovedstadsbladene og forespørgsler hos adskillige museumsfolk gav ikke noget sikkert

resultat. Derfor måtte blikket vendes mod syd, hvorfra så mange impulser er kommet hertil gennem tiderne.

På Lübeck Sct. Annen-Museum viste det sig, at der findes en lignende terning i ben, og den dateres til 1600 årene. I Bayerischen Nationalmuseum i München findes der blandt flere lignende terninger af ben også et par i sølv, som er næsten magen til vores bortset fra, at det er to hugsiddende kvindefigurer. De opgives til at være tyske fra 1600 årene, og så er vore det efter al sandsynlighed også. Det passer jo godt med landsknægttidens Tyskland med sådanne spøgefulde figurer.

Hvordan terningerne så er kommet til Vallensgård, er det straks sværere at svare på. Slægten Müller har ejet gården siden landsdommer Ancher Anthoni Müller i 1680'erne overtog den. Det er da naturligt at sætte terningerne i forbindelse med ham. Men tilknytningen til Schweder Ketting må da opgives, da terningerne er 100 år yngre end hans tid.

Fig. 3. Oluf Høst »Fra Christiansø« fra 1921, 49 × 71 cm. En gave fra Ny Carlsberg-fondet til museet. (foto H. V.).

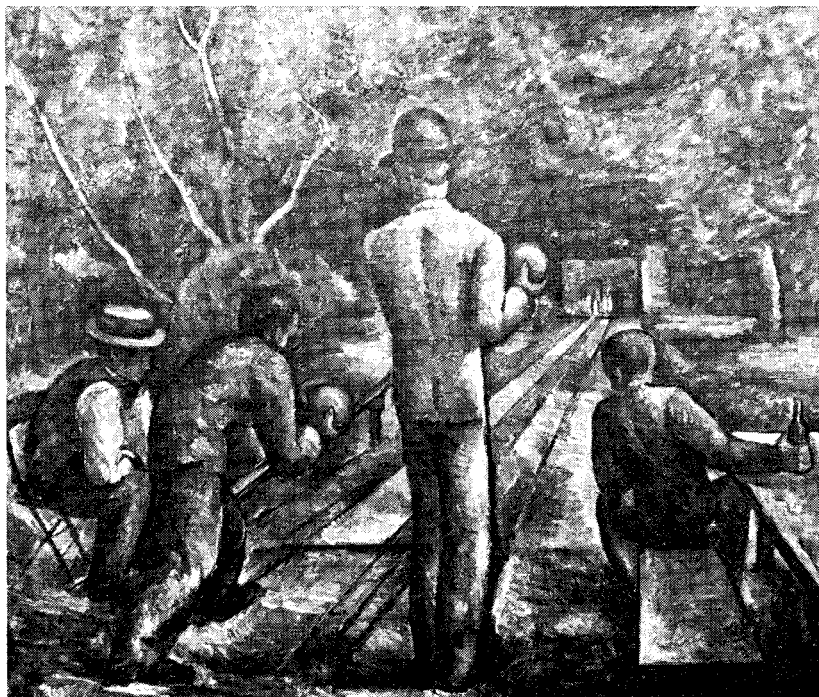
Flere oplysninger er det nok ikke muligt at fravriste de små terningmænd. De er nu fremstillet som kopier og sælges fra museet, idet vi håber, at mange vil glæde sig over disse små sjove 1600-tals terningmænd, som har fundet vej til Bornholm.

Nye billeder i kunstsamlingen

Museets kunstsamling bør kunne vise de bornholmske kunstnere, malere, grafikere, billedhuggere, keramikere m. fl. med en så bred repræsentation som muligt, således at man kan følge de enkelte kunstners udvikling og deres forskellige perioder.

Museet fik derfor, som gave af Ny Carlsbergfondet, Oluf Høsts »Fra Christiansø« fra 1921, fig. 3, for at også et af hans ældre billeder kunne blive repræsenteret i samlingen. At motivet er fra

Fig. 4. Helge Nielsen »Keglespillerne fra 1929, 102 x 120 cm. Motivet er fra Marianelund krohave i Nordsjælland. (foto H. V.).

Christiansø, hvor en stor gruppe af de bornholmske malere har holdt til i kortere eller længere perioder, gør, at det netop var dette ældre Høst-billede, museet gerne ville have.

Helge Nielsens billede »Keglespillerne« fra 1929, fig. 4, fik museet lejlighed til at erhverve efter den retrospektive udstilling i København. Det er et ungdomsarbejde, hvor motivet er hentet fra Marianelund krohave i Nordsjælland. Her kom Helge Nielsen en overgang meget, og oplevelsen af de spillende personer i haven inspirerede ham til dette stramtkomponerede billede. Farverne er mørke brune, grønne og grå. Det er det oplevede konstruktive kunstneren har arbejdet med, hvor påvirkningen fra Cézanne har haft sin betydning. Senere blev det mere farverne og lyset, der er det dominerende i hans kunst. Billedet blev udstillet på forårsudstillingen på Charlottenborg i 1931, hvor det hentede megen ros, det er derfor en værdig repræsentant for denne bornholmske kunstners tidlige arbejder.

*De arkæologiske undersøgelser
på Krusegård og Gadegård i Poulsker*

Ved afslutningen af udgravningen på Krusegård i Poulsker, i 1973, blev der udlagt søgegrøfter over et større område af marken mellem gården og grusgraven. Herved konstateredes tilstedeværelsen af en hustomt, der formodedes at være fra o. 1300, altså lidt yngre end dem, der lige var undersøgt. Da grusgravningen i 1974 nærmede sig denne hustomt, blev den også undersøgt, inden det var for sent, og vore forventninger blev ikke gjort til skamme.

Lige ud til landevejen lå der under det tykke muldlag en velbevaret hustomt, 12 m lang og 4 m bred. Skarpt afgrænset var det rå lergulv og det mørke kulturlag mod næsten alle sider, fig. 5. Uden for hustomten mod nord var der et større område med mørk kulturjord blandet med småsten, hvori de fleste løsfund blev gjort. I selve huset har der været lergulv, og på nordsiden har døren været, ca. midt i væggen, hvad de flade indgangssten viser. Tagkonstruktionen har været båret af to par svære jordgravede stolper, som var placeret på hver side af indgangen. Her-

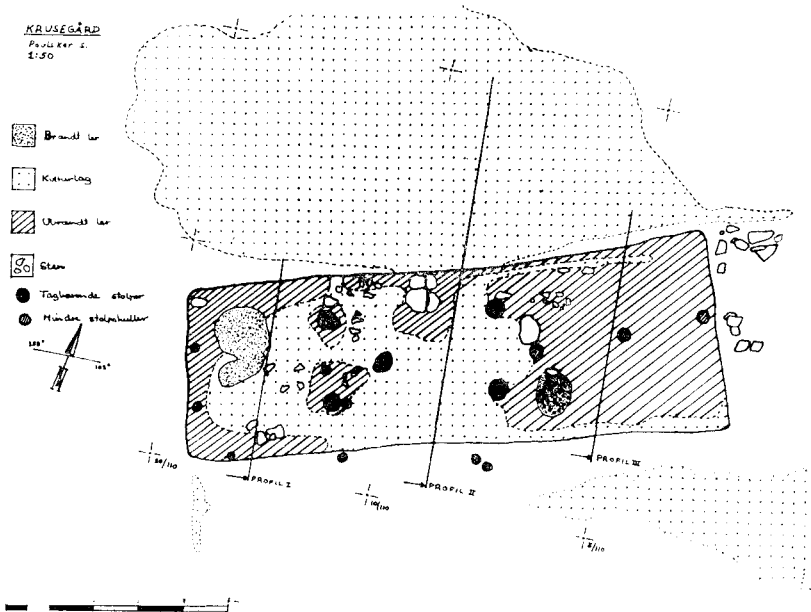

Fig. 5. Tomt af beboelseshus fra sidste del af 1200 årene, 12 m langt og 4 m bredt, fundet på Krusegård i Poulsker sogn i 1974.

ved blev huset opdelt i tre næsten lige store dele, hvoraf den østlige del, der har mest lergulv bevaret, måske har været et rum for sig. I dette rum var der også et ildsted, bestående af en oval plet med ildskørnede sten og trækul. I de resterende to trediedele af huset var lergulvet mere slidt. Her var det kun bevaret langs væggene og rundt om de steder, hvor stolperne har stået, samt omkring indgangsbrolægningen. Så her har den daglige færden sikkert foregået. I den vestlige ende af huset var der en stor rødbrændt lerplet, som må stamme fra en lerovn, der både kan være brugt til opvarmning og bagning.

I husets midterakse blev der fundet 4 mindre stolpehuller, hvoraf kun det ene var dybt. Om de alle har haft forbindelse med tagkonstruktionen er svært at afgøre. I husets vestgavl var der to stolpehuller, som mest sandsynligt har haft forbindelse med vægkonstruktionen. Væggene har været lerklinede og har måske hvilet på

fodtømmer, som er rådnet bort uden at efterlade sig andet spor end to striber i lergulvet mod øst, men sikkert er det ikke.

I den mørke kulturjord uden for husets nordside blev der gjort mange fund af lerkarskår, knogler og jerngenstande. Interessant var fundet af en stor jernnøgle, som her vises, fig. 6, fotograferet lige efter optagelsen og som røntgenbillede, så man kan se nøglen gennem rusten.

En spore af jern af tidlig middelalderlig type var også blandt de jernsager, der var tabt eller smidt mellem stenene uden for husets dør. En del søm og jernnagler af forskellig form lå der også.

Den rigeste fundgruppe var lerkarskårene, og de kan deles i fire grupper alt efter deres udseende og forarbejdning. I bunden af kulturlagene blev der fundet enkelte skår af østersøkeramik fra 1000–1100 årene, af samme slags som året før. Ved deres placering i bunden af lagene fremgår det, at de må stamme fra en ældre periode end selve hustomten og dens udsmidslag var i funktion.

De skår, der har hørt til lerkar fra hustomtens levetid, var dels gråblå uglacerede skår, som stammer fra store, fint drejede kander og kar med kraftig, markant randprofil. De fleste af disse skår blev fundet i området lige uden for døren, så det ser ud til, at de skårede husholdningskar er tabt eller smidt ud her.

En tredje type skår stammer fra en eller flere brunglaserede, slankt opdrejede stentøjskander, som sikkert kommer fra Rhin-egnene i Tyskland, hvor denne type var almindelig i sidste del af 1200 årene.

Den sidste gruppe skår er af nogle rødbrændte glacerede kander eller kar, der har været dekoreret med mørkegrønne og hvide striber. De er typiske for sidste del af 1200 årene. Der blev ikke fundet skår nok til at sammensætte hele kar eller større dele deraf, men nok til at give et indtryk af karrenes form og en datering af fundet.

Inde i huset blev der også fundet skår af tilsvarende typer som de tre sidste, men ikke nær så mange. Bemærkelsesværdigt er fundet af en halv cirkelrund grøn glasklump. Det er halvdelen af en

såkaldt gnidesten eller sømglatter, som har været kendt her i landet siden vikingetiden og op mod dette århundrede. Den brug-

Fig. 6. Jernnøgle fundet uden for middelalderhuset på Krusegård. Her vist lige efter optagelsen og som røntgenbillede, hvor selve nøglen ses gennem rusten. (foto H.V. og J. Thoms).

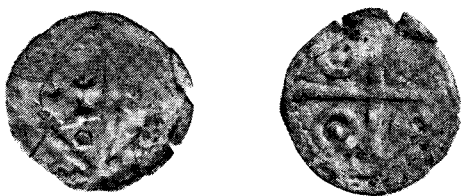

Fig. 7. Sølv mønt slået i Lund o. 1260–70 under Erik Glippings regeringstid. Fundet i overkanten af lergulvet i middelalderhuset på Krusegård. (foto Nationalmuseet).

tes, som navnet angiver, til at glatte sømme med, altså en art strygejern.

Mest interessant var dog fundet af en mønt, fig. 7, i overkanten af lergulvet i husets østende. Det er en lille sølv mønt, slået i Lund o. 1260–1270 i Erik Glippings regeringstid. Dens datering passer fint med dateringen af lerkarskårene, til sidste del af 1200 årene op mod år 1300, på hvilket tidspunkt hustomten altså har fungeret.

Vi er således efter fundet af de to jernalderhustomter og sporene af tidlig middelalderlig bebyggelse i 1973 med denne sidste tomt rykket op i højmiddelalderen og nærmer os dermed den nuværende Krusegårds tid. Det, vi sidst fandt, er måske beboelseslængen til en flerlænget gård. Men sporene af de andre længer ligger sikkert under landevejen og den nuværende gårds lade, så de ikke kan undersøges. Vi håber derfor, at der andre steder på Bornholm vil vise sig tomter af gamle gårde, som kan undersøges i sin helhed, så man med tiden kan få kastet lys over den bornholmske gårds historie.

På nabogården, Gadegård, blev der i efteråret 1973 oppløjet sten samt skår af østersøkeramik på marken mellem den gamle skole og den nuværende landevej. Med velvilje fra gårdejeren fik vi lov til at undersøge et område af marken efter høst i 1974. Dette foregik, som fig. 8 viser, ved, at man med traktor og jordsluffe laver et antal grøfter på langs og på tværs for at indkredse fundområdet og for at se, hvad fundet kan dreje sig om. Efter et par dages søgning var indkredset et område med stolpehuller,

brændt ler og mørk kulturjord med fund af jernnagler og østersøkeramik. Og man måtte derfor formode, at vi stod over for en hustomt fra tidlig middelalder. Området blev undersøgt, og der viste sig en mængde stolpehuller samt en bred stribe af mørk kulturjord, som det ses på fig. 9. Stolpehullerne stammer fra mindst to huse. Det ene har haft fem par svære tagbærende stolper gravet ned i 50 cm dybe huller og pakket med ler. Huset har været 22–24 m langt og ca. 6 m bredt på midten og lidt smallere ved enderne, så væggene har buet lidt. Væglinien er ikke helt klar, da der kun blev fundet få huller derfra. Men huset er sikkert nok med sine særprægede, dybe og lerfyldte huller.

Det andet hus har også haft stolperne gravet ned i jorden, men ikke nær så dybt, og de har været støttet af flade sten. Måske har nogle af stolperne stået på sten, som det senere hen blev almindeligt, da der enkelte steder lå større flade sten i et muligt mønster med de stenfyldte huller. Men desværre kunne der ikke ud af hullernes virvar udskilles en klar hustomt. Det brede bælte af mørk

Fig. 8. Med traktor og jordsluffe laves søgegrøfter over Gadegårds mark for at indkredse et fundområde. Fundene i søgegrøfterne tegnes efterhånden som arbejdet skrider frem. (foto Ruben Jensen).

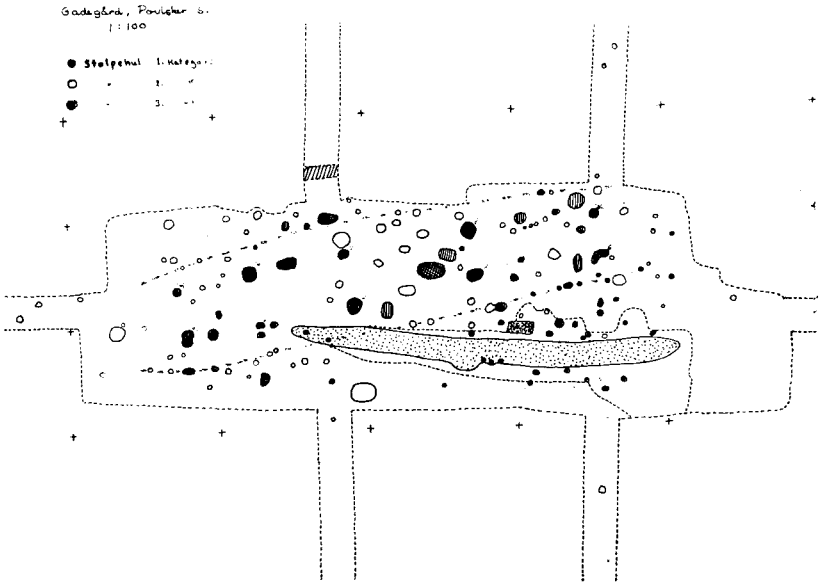

Fig. 9. Det indkredsede fundområde med stolpehuller fra mindst to bustomter fra sen vikingetid og tidlig middelalder. Det ældste hus' væglinier er stiplede.

kulturland, som lå i en fordybning i undergrunden, hvori der var rester af brændt lerklining, jernnagler og østersøkeramik, bærer præg af at være et afbrømningslag, som måske har forbindelse med huset med de stenforede stolpehuller.

Da der udelukkende blev fundet skår af østersøkeramik fra 1000–1100 årene, må bebyggelsen stamme fra sen vikingetid og tidlig middelalder. Det 22–24 m lange hus med de svære jordgravede stolpehuller må være det ældste hus, dels p. g. a. de buede ydervægge og dels, fordi to af dets mindre huller var gemt under grøften med den mørke kulturland, som hører til det senere hus.

Af andre fund end lerkarskår var der lidt dyreknoget, nogle hvæssesten, en lille jernpilespid med firkantet tværsnit og dølle samt et stykke ornamenteret sølvplade, såkaldt brudsølv, der er klippet ud af en arming for at blive brugt som betalingsmiddel. De sidste ting er typiske for vikingetiden og den tidlige middelalder.

Flere af de fundne østersøskår stammer fra lerkarrenes bunde, og heri er der forskellige korsformede og cirkelformede mærker. Om det er keramikerenes mærke eller tegn af anden betydning, er man ikke enige om, men det er typisk for østersøkeramikken med disse bundstempler.

De to undersøgelser på Krusegård og Gadegård har bragt flere nye hustomter frem, således at man nu begynder at få et, omend svagt billede af den bornholmske gård i tidlig middelalder. Der skal langt flere tomter til, for at billedet bliver klart, og alle brikkerne falder på plads.

Nyindretning af faste udstillinger

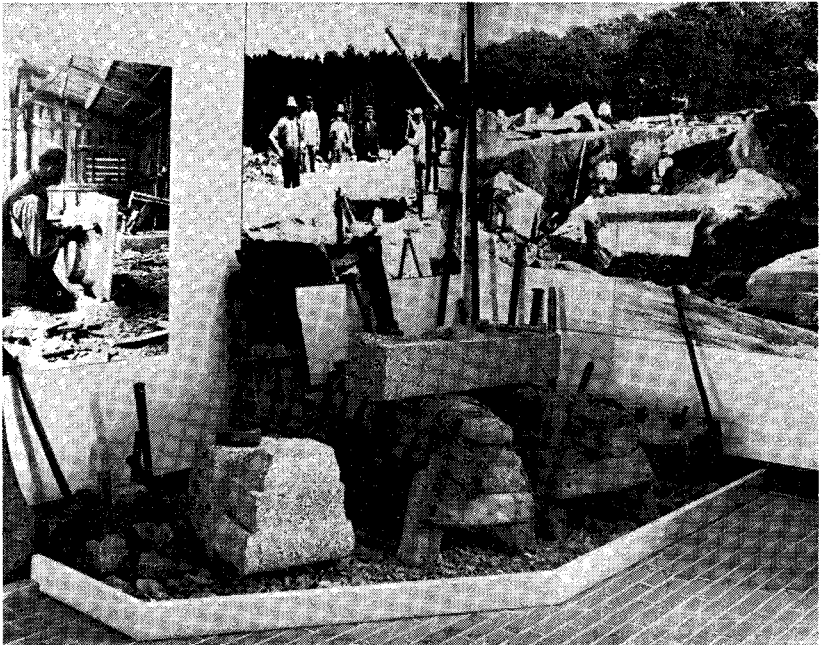
Efter et stort forarbejde, hvor museet fik værdifuld hjælp af Mineralogisk Museum og Rønne Statsskole, åbnede den 5. 4. den nye geologi- og råstofudstilling i museets første rum. Udstillingen søger på en overskuelig måde at give et indtryk af og en oversigt over Bornholms spændende og særprægede geologiske udvikling. Derefter følger, som noget helt nyt, en gennemgang af udnyttelsen af de vigtigste og mest særprægede råstoffer, som findes på Bornholm. Det drejer sig om de bornholmske diamanter, om udnyttelsen af granit til monumenter, bygningssten, brosten og meget mere. Her er opbygget et særligt hjørne, fig. 10, der viser arbejdet i det gamle stenbrud med alle de gamle redskaber fra håndarbejdets dage. Det er udnyttelsen af kul fra Hasle, af skrivesande fra Dueodde, af fosforit til kunstgødning, af alunskifer til alun samt limensgadekalksten, der bl. a. blev brugt til bygningssten. Udnyttelsen af de forskellige lerforekomster og kaolinen til mange former for ildfaste produkter samt ikke mindst til keramik afslutter gennemgangen, og der er opbygget et keramikhjørne omkring den drejeskive, som Lauritz Hjorth begyndte sin virksomhed med i 1859. Det er forbavsende at se, hvor mange råstoffer, der er blevet udnyttet på Bornholm.

I de sidste dage af juni måned blev der lagt sidste hånd på nyopstillingen af den bornholmske keramik, de bornholmske egnsdragter og den nye legetøjsudstilling samt tre stuer på anden sal.

For keramikens vedkommende blev al den udenlandske keramik og porcelæn gemt af vejen, så der kunne blive plads til så meget af den bornholmske keramik som muligt. Herved blev der endelig mulighed for at vise et fyldestgørende billede af denne typiske bornholmske produktion. Hver fabrik, Hjorth, Søholm, Michael Andersen og Søn, og Spietz, har fået deres eget skab, hvor et udvalg af deres produkter fra starten og indtil nutiden vises. I de andre skabe er placeret den mere anonyme keramik, det gule lertøj, buddingformene, stegesoerne m. m., som nu kan studeres i deres mangfoldighed. Det var typiske ting i hverdagen for én til flere generationer siden, som nu er erstattet af andre produkter. En lille gruppe for sig er turistsouvenirs af keramik, lavet i de skiftende tiders smag.

Thorvaldsens kendte motiv med natten og dagen var i slutningen af forrige århundrede et yndet motiv blandt de bornholmske kera-

Fig. 10. Stenbrudsbjørnet i den nye geologi- og råstofudstilling, der viser de gamle redskaber og lidt af stemningen i det gamle stenbrud. (foto H. V.).

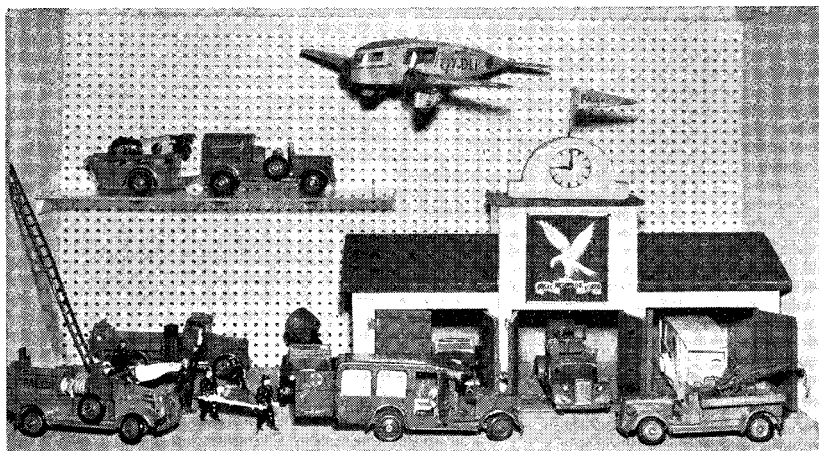
mikere, hvorfor eksempler på produkter med disse motiver også vises sammen.

De gamle egnsdragter på de livagtige dukker fra 1898 er opstillet efter rensningen i fjor. Samtidig blev der fremstillet en kopi af museets gamle mandsdragt fra Årsdale, som nu er opstillet i stedet for den originale dragt, der er så skrøbelig, at den ikke tåler at være fremme mere.

Den sidste del af dette udstillingsrum er indrettet til en permanent legetøjsudstilling, som er en følge af særudstillingen fra 72-73. Museets indsamling af gammelt legetøj har i høj grad givet resultat, hvad der tydeligt kan ses i de nye montre. Særligt må nævnes en stor samling legetøj, der stammer fra de første årtier af dette århundrede, fra boet efter fru rektor Kofod, Søndergade, Rønne, bestående af vogne, borge, billedbøger, spil, udklipsark, dukketeater samt et stort trelænget dukkehus, som dr. Kabel selv havde lavet bygninger og inventar til.

En kendt, dansk legetøjsfabrik, Tekno, der begyndte i 30'erne, lukkede for nogle år siden, og dermed endte en epoke i dansk legetøjs historie. Museet har søgt at skaffe et komplet sæt af de

Fig. 10. Blikbiler fra 30-40'erne lavet af den nu nedlagte danske legetøjsfabrik Tekno. Legetøjet fulgte med tiden. Der er bl. a. en ambulance fra den finske vinterkrig og en generatorbil. (foto H. V.).

Foreningen fik straks rimelig, omend ikke stor, tilslutning, og har altså nu levet i 15 år. Naturligvis har vi mødt kritik, men overvejende af positiv art. Foreningen har lidt nederlag på vejen, men også haft virkelige sejre, og alt i alt er foreningen blevet styrket. Bevaringsforeninger findes nu i det ganske land, og det er anerkendt, at bevaring og restaurering er noget, man bør beskæftige sig med. Den almindelige udvikling har været med os, men Byforeningen har vel også i det små været med til at fremme denne udvikling.

I årenes løb har Byforeningen søgt at formidle oplysning gennem en lang række foredragsaftener, og de af foreningen udgivne publikationer har både tjent det nævnte formål og understøttet foreningens økonomi.

En milepæl i foreningens historie var gennemførelsen af det arbejde, der førte til udgivelsen af bygningsregistranten »Gamle huse i Rønne« i 1967, som igen dannede grundlaget for den af Det særlige Bygningssyn under Nationalmuseet udarbejdede »Bevaringsplan for Rønne«. Det var en stor glæde for os, da Rønne byråd i 1969 vedtog denne bevaringsplan og lod den tinglyse. Til planlægningsarbejdet for bevaringsplanen bidrog Byforeningen med i alt 11.290 kr.

En række fredninger er blevet etableret på Byforeningens initiativ, således Johnsens gård, Toldbodlængen, Præstegården og Klokke Kofods hus i Østergade. Desuden har Byforeningen foranlediget, at præstegårdshaven, amtsgårdens og kommandantgårdens haver – grønne områder af stor betydning for hele den indre by, noget mange andre bycentre må savne – er blevet fredet.

Nævnes må også Byforeningens arbejde for at forhindre, at der placeredes en 42 meter høj betonsilo umiddelbart i nærheden af Rønne Kirke, et arbejde, der i sidste øjeblik kronedes med held.

Efter at Byforeningen havde formidlet og betalt plantningen af lindetræerne ved Kvicklys parkeringsplads, udarbejdede og beko-stede foreningen en fuldstændig fortegnelse over alt, hvad der findes af træer og buske af miljømæssig betydning i Rønne til brug for den videre planlægning på dette vigtige område.

Det var på Byforeningens foranledning, at nedtagningen af de gamle gaslygter i den indre by standsedes, og at byrådet senere reetablerede den gamle belysning i de mest betydningsfulde gamle gader.

I adskillige tilfælde har Byforeningen medvirket både med rådgivning og kontante tilskud til mindre restaureringsarbejder, som f. eks. fornyelse af døre og på det seneste – glædeligvis – også til reetablering af sprossevinduer.

Byforeningen er repræsenteret i Rønne Theaters bygningsudvalg og har her igennem bl. a. formidlet 6.000 kr. i tilskud til tagreparationer og har leveret de nødvendige gamle teglsten hertil, som med kommunens hjælp blev erhvervet fra husene i Torvegade.

Med byrådets vedtagelse af bevaringsplanen opstod ønsket om oprettelse af en fond med det formål økonomisk at støtte gennemførelsen af planens bestemmelser. Med et første indskud på 15.000 kroner fra Byforeningen kunne Rønnes Bevaringsfond oprettes den 26. februar 1973, og hermed indledtes et mere formaliseret samarbejde med Rønne kommune, der er repræsenteret i fondsbestyrelsen med 3 medlemmer, der sammen med 1 medlem fra Grundejerforeningen og 1 medlem fra Byforeningen varetager den opgave at øge og administrere bevaringsfondens midler. Rønne kommune har med stor velvilje givet årlige tilskud til fonden.

Det skal her fremhæves, at ethvert køb af foreningens publikationer og postkort betyder, at beløbet ubeskåret går til bevaringsfonden.

I anledning af foreningens fødselsdag indbetales yderligere 3.000 kr., og fonden er nu vokset til ca. 60.000 kr.

I øvrigt har foreningen modtaget økonomisk støtte fra bl. a. Etatsrådinde Kofoeds legat, Fonden for bygnings- og landskabskultur og fra Bornholms Sparekasse. Herved og ved egne midler har foreningen kunnet give bidrag til forskelligt restaureringsarbejde, og som en anerkendelse til husejere, der på særlig måde har bidraget til opfyldelse af formålsparagraffen, har vi i en række tilfælde uddelt en keramisk kakkelt, fremstillet på Hjorths keramiske værksted af Ulla Gahrn.

Foreningen skylder »Bornholmeren« og »Bornholms Tidende« en tak for den støtte, vi har modtaget i forbindelse med udgivelsen af forskellige publikationer, og ligeledes for den pressebevågenhed, foreningen har nydt igennem årene.

Naturligvis har vi også lidt nederlag. Det lykkedes således ikke at bevare det gamle bibliotek på St. Torv, og vi har med dyb beklagelse måttet erkende, at vi ikke havde forudset, at den tekniske udformning af den nordre udfaldsvej så radikalt ville forringe Nørrekås-miljøet, som tilfældet er.

Det er stadig sådan, at kun få købstæder i landet har så mange gamle, velbevarede og smukke huse og så harmoniske gadebilleder som de bornholmske byer. Rønne Byforenings opgave, at medvirke til at bevare disse værdier, gerne i samarbejde med tilsvarende foreninger i de andre byer på øen, er uforandret siden 1959. Men hensynet er ikke bare historisk og æstetisk: De værdier, vi skal værne, har ikke mindst deres betydning derved, at de er en ramme om hjem, hvor mennesker kan trives, og hvor man kender hinanden og kommer hinanden ved. Det må være formålet i fremtiden, at denne tanke kan brede sig og påvirke byen som helhed og dens udvikling. Også i byens nye boligområder, i forretningskvartererne og i industriområderne må udviklingen ske på en sådan måde, at menneskelige hensyn aldrig tabes af syne. En af Byforeningens fremtidige opgaver må være at medvirke hertil i samarbejde med de folkevalgte myndigheder.

Derfor håber bestyrelsen også på en større medlemstilgang og en mere aktiv medleven i bestyrelsens arbejde.

Europarådet har erklæret 1975 for »europæisk bygningsfredningsår«, og i den anledning er der nedsat en dansk nationalkomité. Af landets ca. 60 bevaringsforeninger er Ribes, Ringkøbing og Rønnes valgt til medlemmer af komitéen som repræsentanter for Sammenslutningen for Bygnings- og Landskabskultur.

Byforeningen føler, at foreningen er forpligtet til en særlig indsats i anledning af bygningsfredningsåret, og vi ved, at vi fra byrådets side vil blive mødt med en positiv indstilling.

BYFORENINGEN FOR RØNNE

Vi appellerer til medlemmerne om at slutte op om vore bestræbelser. Skaf nye medlemmer, udbred foreningens publikationer, og lad ideer og kritik komme til bestyrelsens kundskab til inspiration for det videre arbejde.

Rønne, den 29. november 1974

P. f. v.

Johannes Thoms
formand.

Publikationer og postkort kan købes, og indmeldelse kan ske, ved henvendelse til bestyrelsens medlemmer, p.t.:

A. Bech, Storegade 1, Rønne, tlf. 95 00 66.

P. Eliassen, Søborgstræde 7, Rønne, tlf. 95 07 72.

R. Lenz, Rønnevej 34, Åkirkeby, tlf. 97 49 66.

E. Hjorth, Krystalgade 5, Rønne, tlf. 95 01 48.

Johs. Thoms, Storegade 23, Rønne, tlf. 95 19 01.

Følgende publikationer kan erhverves ved henvendelse til ovenstående:

Jørgen Vibe: Foredrag om Rønne. Særtryk af Bornholms Tidende, 1963.

Johannes Thoms: Haverne i Rønne. Colbergs Eftf. Bogtrykkeri, 1965.

Bevaringsplan Rønne. Det særlige Bygningssyn, 1967.

Rob. Egevang: Rønnes brand 1760. Særtryk af Bornholmeren, 1967.

Johannes Thoms: Rønne i juni 1864. Brev til fru Arboe. Særtryk af Bornholmske Samlinger, 1971.

Ole Kofod: Gaderne i Rønne. Mennesket bag navnet. Bornholmerens tryk, 1973.

Byforeningens postkort, med udsnit af Prospekt over Rønne, kobberstik af L. Thura, 1754.